

DELIBERATIONES

A Gál Ferenc Főiskola tudományos folyóirata

A XX. századi népiirtások Európában és
a keresztény–zsidó együttélés színterei ma
Konferenciakötet

VIII. évfolyam 2. szám – KÜLÖNKIADÁS 2015/2

DELIBERATIONES

A Gál Ferenc Főiskola tudományos folyóirata
VIII. évfolyam 2. szám 2015/2
különszám

Főszerkesztő
KOZMA GÁBOR

Szerkesztő Bizottság
HORVÁTH GÁBOR, JOLANTA KARBOWNICZEK, ANTON KONEČNY,
KOVÁCS JÓZSEF, SERFŐZŐ LEVENTE, ZAKAR PÉTER

Lapterv
Kiss Bea, Varga Péter

Címlap
Káin megöli Ábelt, genfi mester munkája (1440–1450)
J. Paul Getty Múzeum, Los Angeles

Tördelő
Veres Ildikó

GERHARDUS KIADÓ 2015
Felelős kiadó: Dr. Kozma Gábor rektor
A szerkesztőség címe: 6720 Szeged, Dóm tér 6.

Nyomda: A-SzínVonal 2000 Nyomdaipari Kft.
Felelős vezető: Arday Zsolt

ISSN 1789-8919

TARTALOM

PROGRAM	5
DR. KOZMA GÁBOR MEGNYITÓ BESZÉD A XX. SZÁZADI NÉPIRTÁSOK EURÓPÁBAN ÉS A KERESZTÉNY-ZSIDÓ EGYÜTTÉLÉS SZÍNTEREI MA KONFERENCIÁN	7
DR. DEÁK IMRE MEGNYITÓ BESZÉD	12
DR. LATORCAI CSABA EMLÉKEZÉS A HOLOKAUSZTRA	15
DR. KOZMA GÁBOR KÖSZÖNTŐ BESZÉD A XX. SZÁZADI NÉPIRTÁSOK EURÓPÁBAN ÉS A KERESZTÉNY-ZSIDÓ EGYÜTTÉLÉS SZÍNTEREI MA NEMZETISÉGGŐZI TUDOMÁNYOS KONFERENCIA ZÁRÓ NAPJÁN	23
KONFLIKTUSOK A BALKÁNON	
A DÉLSZLÁV HÁBORÚ ÉS NÉPIRTÁS	25
CSC. DR. HABIL KARDOS GÁBOR A NÉPIRTÁS ÉS A NEMZETKÖZI JOG FEJLŐDÉSE	25
DR. ADMIR MULAOSMANOVIĆ ATROCITIES AGAINST MUSLIMS IN BOSNIA IN 20 TH CENTURY CASESTUDY VIŠEGRADTOWN IN EASTERN BOSNIA	30
PROF. DR. LÁBADI KÁROLY KONFLIKTUSOK A BALKÁNON A HORVÁTORSZÁGI MAGYAROKAT ÉRT ATROCITÁSOK A XX. SZÁZADBAN	36
DR. KOVÁCS ATTILA INTERNÁLÁSOK, KITELEPÍTÉSEK, DEPORTÁLÁSOK A MURAVIDÉKEN ÉS A RÁBA VIDÉKEN A XX. SZÁZADBAN	41
A PARRAJIMOS	
A XX. SZÁZADI HOLOKAUSZT ROMA ÁLDOZATAI	53
DR. BÁRSONY JÁNOS CIGÁNYOK VIHARBAN – BIHARBAN ELFELEDETT TÖMEGGYILKOSSÁGOK NYOMÁBAN	53

DARÓCZI ÁGNES ROMA HOLOKAUSZT – PHARRAJIMOS	68
MR. ROMANI ROSE THE NAZI GENOCIDE OF THE SINTI AND ROMA	72
HARTYÁNYI JAROSZLAVA „HOLOMODOR” UKRAJNÁBAN 1932–1933 AZ UKRÁN PARASZTSÁG SZÁNDÉKOS KIÉHEZTETÉSE	78
AZ ÖRMÉNY GENOCÍDIUM	88
DR. KRAJCSIR PIROSKA A XX. SZÁZAD ELSŐ NÉPIRTÁSA TÉNYEK, KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK	88
KALI KINGA A MAGYAR-ÖRMÉNY DIASZPÓRA ÉS A GENOCÍDIUM	99
A KÖZÉP-EURÓPAI NÉMETSÉG VÉRÁLDOZATA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN	106
DR. TÓTH ÁGNES A MÚLT BIRTOKBAVÉTELE. ÖNMAGUNK MEGISMERÉSE A MAGYARORSZÁGI NÉMETEK KITELEPÍTÉSE	106
DR. BOGNÁR ZALÁN A KELET-KÖZÉP- ÉS A DÉLKELET-EURÓPAI NÉMETSÉG DEPORTÁLÁSA SZOVJETUNIÓBELI KÉNYSZERMUNKÁRA 1944/45, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL MAGYARORSZÁGRA	114
A GÖRÖGÖKET ÉRT ATROCITÁSOK A XX. SZÁZADBAN	140
SZIDIROPULOSZ ARCHIMÉDESZ A GÖRÖG TRIANON AVAGY LEHET-E PÉLDAKÉP KEMAL	140
MAGYAR TRAGÉDIA 1944 – HOLOKAUSZT	156
ISPÁNOVITY MÁRIA A HOLOKAUSZT KUTATÁSÁNAK DILEMMÁI	156

**A XX. századi népiirtások Európában és
a keresztény–zsidó együttélés szinterei ma**
konferencia program

<i>Dr. Kozma Gábor</i>	Megnyitó beszéd
<i>Dr. Deák Imre</i>	Megnyitó beszéd
<i>Dr. Latorcai Csaba</i>	Emlékezés a Holokausztra
<i>Dr. Kozma Gábor</i>	Köszöntő beszéd

KONFLIKTUSOK A BALKÁNON

A DÉLSZLÁV HÁBORÚ ÉS NÉPIRTÁS

<i>Csc. Dr. Habil Kardos Gábor</i>	A népiirtás és a nemzetközi jog fejlődése
<i>Dr. Admir Mulaosmanović</i>	Atrocities against Muslims in Bosnia in 20 th Century Casestudy Višegradtown in eastern Bosnia
<i>Prof. Dr. Lábadi Károly</i>	Konfliktusok a Balkánon A horvátországi magyarokat ért atrocitások a XX. században
<i>Dr. Kovács Attila</i>	Internálások, kitelepítések, deportálások a Muravidéken és a Rába vidéken a XX. században

A PARRAJIMOS

A XX. SZÁZADI HOLOKAUSZT ROMA ÁLDOZATAI

<i>Dr. Bársony János</i>	Cigányok viharban – Biharban Elfeledett tömeggyilkosságok nyomában
<i>Daróczi Ágnes</i>	Roma Holokauszt – Pharrajimios
<i>Mr. Romani Rose</i>	The Nazi Genocide of the Sinti and Roma
<i>Hartyányi Jaroslava</i>	„Holomodor” Ukrajnában 1932–1933 Az ukrán parasztság szándékos kiéheztetése

AZ ÖRMÉNY GENOCÍDIUM

<i>Dr. Krajcsir Piroska</i>	A XX. század első népiirtása Tények, kérdések és válaszok
<i>Kali Kinga</i>	A magyar-örmény diaszpóra és a genocídium

PROGRAM

A KÖZÉP-EURÓPAI NÉMETSÉG VÉRÁLDOZATA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Dr. Tóth Ágnes

A múlt birtokbavétele

Önmagunk megismerése

A magyarországi németek kitelepítése

Dr. Bognár Zalán

A kelet-közép- és a délkelet-európai németység deportálása Szovjetunióbeli kényszermunkára 1944/45, különös tekintettel Magyarországra

A GÖRÖGÖKET ÉRT ATROCITÁSOK A XX. SZÁZADBAN

Szidiropulosz Archimédész

A Görög Trianon

Avagy lehet-e példakép Kemal

MAGYAR TRAGÉDIA 1944 – HOLOKAUSZT

Ispánovity Mária

A Holokauszt kutatásának dilemmái

KOZMA GÁBOR

MEGNYITÓ BESZÉD A XX. SZÁZADI NÉPIRTÁSOK EURÓPÁBAN ÉS A KERESZTÉNY–ZSIDÓ EGYÜTTÉLÉS SZÍNTEREI MA KONFERENCIÁN

Tisztelt Konferencia!

Tisztelt Helyettes Államtitkár Úr!

Tisztelt Előadók, Hölgyeim és Uraim!

Megtisztelő köszönteni Főiskolánkon az Emberi Erőforrások Minisztériuma kezdeményezésére megvalósuló konferenciát, megtisztelő, hogy arra éppen itt kerül sor.

A Gál Ferenc Főiskola utódja az egykori szegedi Bölcséleti és Hittudományi Főiskolának, amit az 1930-as alapításkor Glattfelder Gyula püspök a jezsuiták gondjaira bízott. Abban az intézményben és abban az épületben vagyunk a Dóm téren, amely létrejöttét paradox módon egy világégésnek, a polgári Európa aranykorának véget vető Nagy Háborúnak köszönheti.

A már Szeged jelképévé vált Fogadalmi templom még az 1879-es nagyárvíz után, az újabb árvizektől való megmenekülésért, fogadalomból kezdett épülni. Már 1880-ban meghozták a városatyák a döntést, a hosszas előkészítés és tervezés után azonban csak jóval később indult el, és az alapkőletételre 1914. június 21-én került sor. A világháború azonban megakasztotta az építkezést, így csak 1924-ben folytatódott, és már székesegyházként, a Csanádi Egyházmegye katedrálisaként került felszentelésre a templom, valamint a környező tér. Az Apostoli Szentszék 1931-ben emelte a Csanádi Egyházmegye székesegyházává a Magyarok Nagyasszonyáról elnevezett Fogadalmi Templomot.

Micsoda helyzet, hogy egy fogadalomból tervezett templom alapkövének le-tétele itt, Szegeden, pontosan egy héttel a június 28-i sarajevói merénylet előtt történt, a Szerbiával határos Délvidék peremén, amely akkor még a Monarchia közbülső területe volt, és az akkori Csanádi Egyházmegye legészakibb városa.

Aztán napok alatt minden átrendeződött: egy hónap múlva, július 28-án Bécs hadat üzent Szerbiának, és nemhogy hat hónap alatt nem ért véget a háború, hanem négy évig eltartott, és mindent megváltozott. A Nagy Háborút országunk

KOZMA GÁBOR

---

trianoni felosztása követte, és Szeged váratlanul püspöki székhellyé vált, amikor Temesvárról kiutasították Glattfelder Gyulát, és Szegeden nyílt lehetőség a Nagyváradról áttelepült egyetem mellett püspökséget és hittudományi főiskolát létesíteni.

Ha nincs világháború, akkor... Nos, ezt a mondatot történészek előtt még gondolatban sem szabad folytatni. A lényeg azonban az, hogy fájdalmasan ért véget egy aranykor, és valóban vérben és mocsokban született egy új világ, egy máig békétlen világ. Szeged a nemzeti tudományos és a katolikus újjászületés jelképe lett, már akkor is ez volt a városfejlesztés szándéka, aztán pedig ezt tették szóvá, és a II. világháborút követően évtizedekig megbízhatatlannak bélyegezték, a nemzeti megújulás minden építészeti és legfőképp szellemi üzenetét átnevezve, elzárva, bevakolva, agyonhallgatva.

Aztán nagyon sokáig éltük az agyonhallgatás idejét, különösen is jellemzőjévé vált ez a diktatúráknak.

Pedig annyi borzalomhoz voltunk szoktatva itt, Európa szívében, ahol a kereszténnyé vált Európa történelmében megannyi nép vándorlási útvonala találkozott, és a keleti és nyugati nagyhatalmak térhódításai miatt annyi háborúság történt: népek olvadtak be, vagy éppen üttek el másokat földjeikről.

Az emlegetett monarchikus aranykornak a szarajevói kettős merénylettel hirtelen összeroppant kristályserlege ezernyi szilánkkal szántotta véresre Európát. A soknemzetiségű vidékeken soha nem gondolt indulatok csaptak egymásnak egész népcsoportokat megsemmisítésére feszülő erővel.

És minden fájdalom, jajszó, a küzdelmek égbekiáltó panasza ellenére is a süket csönd borított be mindent. Ma már tudjuk, merjük megfogalmazni: ez a diktatúrákka torzult társadalmak, a terror időszakainak gyilkos csöndje volt. És nagyon nehezen oszlik a gyilkost és az áldozatot, a rosszat, a bűnt, valamint a jót, az ártatlanságot egybemosó köd.

Ma is nehéz kimondani azokat a szörnyű tényeket is, amelyek közül sok alig néhány tucat kilométernyire innen történt a Délvidéken. Éppen itt, a Gál Ferenc Főiskolán is emlékeztünk meg most decemberben és januárban a délvidéki vérengzések sok-sok ezernyi civil áldozatáról, köztük 35 mártír magyar papról is. A szegedi Délvidék Kutatócsoport, annak tiszteletbeli elnöke, a túlélő Teleki Júlia éppen itt foglalta össze nyugodt, de a tényektől is megrendítő hatású szavakkal a népiértások és azok elhallgatásának egymással összemosódó bűnét.

Mostani konferenciánk sem bizonyos harci események véletlen áldozatairól szól, hanem olyanokról, akiket példát statuáló legszörnyűbb kegyetlenséggel öltek meg.

Milyen könnyű kimondani ezt: emlékezni. Hiszen itt, Kelet-Európában, az egykori szocialista táborban évtizedek teltek el úgy, hogy mindenkibe belenevelték,

és különösen is fájó módon: a gyermekekbe is belenevelték, hogy lehajtott fővel kell járni a világban, fásultan kell reagálni, hogy fölösleges, sőt nem is szabad gondolkodni, és legfőképp nem szabad a korábbi világról érdeklődni. A hatalom hamis pótemlékezésekkel töltötte ki a lelkekben az annyi elhallgatott, letagadott esemény helyét, köztük a tragédiák elmaradt megemlékezésének helyén maradt úrt. Nem létezett a nemzeti emlékezet. Nem volt, mert nem lehetett nemzeti gondolat, nemzeti érzés, és renitensnek minősült a családi és a nemzeti identitás, a gyökerek ápolása.

Hogy mit eredményezett mindez? Két-három nemzedék számára a magányt, a közösséghez tartozás hiányát. Nem működhetett elsődleges közösségként a család, hiszen a szülők és a nagyszülők világával minden kapcsolatot másra kellett felcserélni. És erőszakkal visszazorították, sőt, ahol csak lehetett, fel is számolták, megpróbálták mással kiváltani az elsődleges közösség-szervező erőt, az egyházakat is, amelyek minden településen és lakókörnyezetben ápták a világhoz való tartozás közös gyökereit, az azt életető kultúrát, a helyi és a nemzeti hagyományokat.

„¹⁰ Boldogok, akik üldözést szenvednek az igazságért, mert övék a mennyek országa.
¹¹ Boldogok vagytok, ha miattam gyaláznak és üldöznek benneteket és hazudozva minden rosszat rátok fognak énmiattam. ¹² Örüljétek és ujjongjatok, mert nagy lesz a mennyben a jutalmatok! Így üldözték előttetek a prófétákat is.” – szól Máté evangéliuma 5. fejezet 10–12. verse.

A harcok elmúltával az idegen hadseregek hőstetteinek, más társadalmak tömegmozgalmainak kötelező ünneplése fedett be mindent, és a fájón feldolgozatlan saját családi, társadalmi emlékek elgennyedtek a mélyben, a sebek kitisztítása, a társadalom szembesítése saját borzalmaival, a lelkek öntudatra erősítése máig feladat.

2014 szeptemberében, az I. világháború évfordulóján az isonzói temetőben Ferenc pápa így fogalmazott a háborúk, a gyilkolás örültéséről, aminek üzenetét a Nagy Háború konkrétságán túlmenően, sőt, annak elfertőzött következményeként vonatkoztatassuk minden háborúra, kegyetlenségre, népiirtásra is:

„Mialatt Isten folytatja teremtését és nekünk, embereknek az a hivatásunk, hogy együttműködjünk művével, a háború pusztít. Lerombolja Isten legszebb teremtményét is: az emberi lényt. A háború mindent felborít, a testvérek közötti köteléket is. A háború örültség, fejlődési terve a pusztítás: a pusztításon keresztül akarja kifejleszteni önmagát!

A kapzsiság, az intolerancia, a hatalomvágy... olyan mozgatórugók, amelyek háborús döntésre sarkallnak, és ezeket az indokokat gyakran egy ideológiával igazolják; de előbb ott van a szenvedély, ott van az eltorzult indíttatás. Az ideológia egy igazolás, de amikor nincs ideológia, akkor ott van Káin válasza: »Engem mit érdekel a testvérem?«, »Talán őrzője vagyok testvéremnek?« (Ter 4,9). A háború nem tesz különbséget senki: idősök, gyermekek, anyukák, apukák között... »Engem mit érdekel?«.

KOZMA GÁBOR

Ma is, egy újabb világháború másodszori kudarca után talán egy harmadik háborúról beszélhetünk, amelyet »részletekben« vívnak, büntényekkel, öldökléssel, pusztítással...

Ma is sok az áldozat... Hogyan lehetséges ez? Azért lehetséges, mert a színpalak mögött ma is érdekek húzódnak, geopolitikai tervek, pénz- és hataloméhség, ott van a fegyvergyártó ipar, amely oly fontosnak látszik!

És a terrornak ezek a tervezői, az összecsapások szervezői, mint ahogy a fegyverkereskedők is azt írták a szívükbe: »Engem mit érdekel?«. – mondta Ferenc pápa.

Fontos ez a mai összefüggésünk. Mint az élet kis dolgaiban, úgy a legnehezebb kérdésekben: a háborúvá, népiirtássá fajuló gyűlölködés dolgában is a történések és társadalomkutatók szakértő gondosságával rátapintani az emberi tudás és a hit görceire, a tények ismeretében és az igaz hit fényében ápolni azokat.

A Gál Ferenc Főiskola és Szeged-Csanádi Egyházmegye az utóbbi években ebben a teremben külön alkalmakkor is megemlékezett a délvidéki népiirtások mellett az örmény genocídiumról, a katyini lengyel áldozatokról, a roma Holokausztról, valamint a most zárult *Holokauszt Emlékév* számos eseményét rendezte meg a Holokauszt Közalapítvánnyal együttműködve.

Szíves figyelmükbe ajánlom nemcsak az ezekről szóló híreket, hanem a szegedi Dóm körül kialakított történelmi kegyeleti parkban elhelyezett, lelket megrendítő erejű katyini keresztet, az örmény emlékkövet és a zsidó Holokauszt emlékművét.

Védjük, óvjuk valamennyien a most kezdődő tudományos konferencia hatása-ként is egyre mélyebbre gyökerező nemzeti emlékezetet!

Tegyünk meg azért mindent, hogy konferenciánk minden tanulsága váljék élővé a tanításban, a köznevelésben és a felsőoktatásban, és a kutatók minden eredménye terjedjen el a társadalomban az oktatáson keresztül is.

Mert Ézsaiás próféta könyvében olvassuk (32:17): „Az igazság békét teremt, és az igazság a békét és a biztonságot szolgálja örökké.”

Babits Mihály: Zsoltár gyermekhangra

Az Úristen őriz engem
mert az ő zászlóját zengem,

Ő az Áldás, Ő a Béke
nem a harcok istensége.

Ő nem az a véres Isten:
az a véres Isten nincsen.

Kard ha csörren, vér ha csobban,
csak az ember vétkes abban.

Az Úristen örök áldás,
csira, élet és virágzás.

Nagy, süket és szent nyugalma
háborúnkat meg se hallja.

Csendes ő míg mi viharzunk
békéjét nem bántja harcunk:

Az Úristen őriz engem,
mert az Ő országát zengem.

Az Ő országát, a Békét,
harcainkra süketségét.

Néha átokkal panaszlom
de Ő így szól: „Nem haragszom!”

Néha rángatom, cibálom: –
tudja hogy csak őt kívánom.

Az is kedvesebb számára,
mint a közömbös imája.

Az Úristen őriz engem
mert az Ő zászlóját zengem.

Hogy daloljak más éneket,
mint amit Ő ajkamra tett?

Tőle, Hozzá minden átkom:
hang vagyok az Ő szájában.

Lázás hang talán magában:
kell a szent Harmóniában.

S kell, hogy az Úr áldja, védje
aki azt énekli: Béke.

Kérem ehhez valamennyiükre Isten áldását!

Szeged, Gál Ferenc Főiskola, 2015. február 20.

Dr. Kozma Gábor
rektor

DEÁK IMRE

MEGNYITÓ BESZÉD

„MI, A MAGYAR NEMZET TAGJAI (...) ígérjük, hogy megőrizzük az elmúlt évszázad viharaiiban részekre szakadt nemzetünk szellemi és lelki egységét. Kinyilvánítjuk, hogy a velünk élő nemzetiségek a magyar politikai közösség részei és államalkotó tényezők.”

Tisztelt Rektor Úr!
Tisztelt Nemzetiségi Szószólók és Képviselők!
Tisztelt Egyetemi és Főiskolai Tanárok!
Tisztelt Előadók!
Tisztelt Főiskolai Hallgatók!
Tisztelt Konferencia Résztevők!

Fenti sorokat Magyarország 2011-ben elfogadott új *Alaptörvényének* első részéből, a *Nemzeti hitvallásból* idéztem. Államalapító királyunk, Szent István óta nem számít újdonságnak a nemzetiségek megbecsülésének gondolata. Azt azonban, hogy mekkora jelentőséggel bírnak *Alaptörvényünknek* ezek a kijelentései, igazán csak Európa – és benne Magyarország – XX. századi történelmének ismeretében tudjuk értékelni. Ha belegondolunk abba, hogy nem messze tőlünk ma is jelentős etnikai konfliktusok dúlnak, talán még inkább szerencsésnek érezhetjük magunkat és hazánkat, illetve azt, hogy a magyar *Alaptörvény* számára vitathatatlan érték a nemzetiségek jelenléte.

Fenti elveknek az *Alaptörvénybe* emelésével – Európában is példamutató módon – kinyilvánítottuk elkötelezettségünket a velünk élő, a történelem folyamán már bizonyított és az országot építeni akaró nemzetiségek elfogadása és támogatása mellett. Ha minden ország államalkotó tényezőnek és a politikai közösség részének tekintené a határain belül élő nemzetiségeket, egészen más lenne az élet Európa ma is konfliktusokkal terhelt részein.

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

A múlt századot számos történész a népiirtások századának nevezi. Megdöbbentő becslésük szerint a XX. században több ember halt meg szervezett emberölések keretében, mint amennyien a két világháborúban veszítették életüket. Ezeknek az ártatlan, civil embereknek a bűne mindössze a származásuk, egy néphez, népcsoporthoz vagy éppen vallási közösséghez való tartozásuk volt.

A népirtások szégyenletes, emberiség és emberiség elleni bűnök, amelyeknek a kihatásai nemzedékek életére rányomják a bélyegüket. A genocídiumok következményei nehezen felbecsülhetőek, az általuk okozott trauma pedig még ennél is nehezebben gyógyítható. A népirtásoknak nemcsak a fizikailag elpusztított emberek az áldozatai, hanem életben maradt családjaik, népük, országuk, sőt, közvetett hatásuk révén egész kontinensük – így Európa is. A népirtások elhúzódtó hatásai, a nyomukban járó fájdalom hosszú időn keresztül nyomasztó terhet jelent mindenki számára, aki csak kapcsolatba került azokkal.

A gyászban és a fájdalomban nincs különbség ember és ember, nemzet és nemzet, nemzetiség és nemzetiség között. Minden ember, minden nép és népcsoport egyformán éli meg a gyilkos ösztön és a pusztító ideológiák igazságtalan, értelmetlen és igazolhatatlan tombolását.

1948-ban drámai aktualitása volt az ENSZ népirtás megelőzéséről szóló egyezménye létrejöttének, amelyhez Magyarország 1955-ben csatlakozott. Ma már elmondhatjuk, hogy a legtöbb civilizált, illetve demokratikus ország számára magától értetődő ennek az egyezménynek az elfogadása, a népirtások elítélése.

60 évvel a népirtás elleni egyezményhez történt csatlakozásunk után ma is alapvető erkölcsi kötelességünk, hogy megismerjük és elítéljük a népirtások történelmi bűneit, bármilyen kisebbség ellen irányuljanak és bárkik legyenek is azok kitervelői, elkövetői. Mindent meg kell tennünk azért, hogy soha többé ne fordulhasson elő ilyen és senkit ne érhessen semmiféle támadás sem etnikai, sem vallási alapon.

Nemcsak a politikai és a tudományos élet képviselői tehetnek ezért, hanem mindenki, aki munkája során emberekkel foglalkozik: lelkeszek, pedagógusok, hitoktatók, kulturális szakemberek, szociális munkások, de minden szülő, sőt, Magyarország bármely polgára. Elsősorban szemléletformálásra, kiemelten is a felnövekvő generációk megfelelő nevelésére van szükség.

Ha tovább tudjuk adni azt a meggyőződésünket, hogy nincs különbség ember és ember között, és nem azt keressük egymásban, ami szétválaszt, hanem azt, ami összeköt, akkor már sokat tettünk Európa és hazánk békés jövőjéért.

Magyarországnak ma olyan Kormánya van, amely elítél minden negatív etnikai és vallási diszkriminációt, valamint erősíteni és támogatni kívánja az itt élő nemzetiségeket. Ennek a kormányzati szándéknak az egyik megnyilvánulása ez a konferencia is, amely a XX. századi európai népirtásokkal és a keresztény–zsidó együttéléssel foglalkozik. A konferencia harmadik napjának helyszínválasztásával szeretnénk külön is megemlékezni a Holokauszt magyarországi áldozatairól, valamint felhívni a figyelmet a hódmezővásárhelyi *Magyar tragédia 1944* nevet viselő kiállítóhelyre és emlékpontra.

A Kormány megőrzendő értéknek tartja a velünk élő, a történelem folyamán már bizonyított és az országot építeni akaró nemzetiségek jelenlétét. Szívesen állunk minden olyan kezdeményezés mellé, amely az itt élő nemzetiségek javát,

DR. DEÁK IMRE

---

a többségi és a kisebbségi társadalom közötti párbeszédet, a békés együttélést szolgálja. Ezt mutatja a Kormány számos elvi és gyakorlati döntése, pozitív intézkedése. Ezek közül most csak kettőt emelnék ki: Az egyik, hogy a 2014-es országgyűlési választásokon a nemzetiségek szószólói is bekerültek az Országgyűlésbe, így a legmagasabb, törvényhozói szinten is biztosítottuk a nemzetiségek jelenlétét, képviselőt. A másik – aktuális dolog –, hogy Magyarország idei költségvetésében a Kormány 50%-kal nagyobb forrást biztosított a nemzetiségek kulturális autonómiájának támogatására, amellyel nyelvük és kultúrájuk megőrzését kívánjuk segíteni.

A mostani konferencia – amely a *Magyar Holokauszt Emlékév* kapcsán kerül megrendezésre – alkalom arra, hogy fejet hajtsunk a XX. századi népiirtások európai áldozatai előtt és levonjuk a tragikus események tanulságait, megfogalmazva a magunk számára, hogy mivel tudunk hozzájárulni a más nemzetiségű vagy más vallású emberekkel való békés együttéléshez.

A Kormány ezzel a rendezvénnyel is szeretné segíteni a múlt sebeinek gyógyulását és építeni egy olyan jövőt melyben ilyen szörnyűségek nem történhetnek meg (az erős, soknemzetiségű Magyarország építését). A konferencia programja és előadásainak tervezett témái alapján biztos vagyok benne, hogy számos értékes, továbbgondolásra alkalmas felvetés hangzik majd el, amely segíthet minket a mindennapi munkánkban.

Köszönöm Kiss-Rigó László püspök úrnak, illetve a modern magyar katolikus teológia kiemelkedő alakja, Gál Ferenc nevét viselő főiskolának, hogy helyet biztosítanak a konferenciának.

Tartalmas együttélést és gyümölcsöző szakmai kapcsolatokat kívánok mindenkinek!
Köszönöm megtisztelő figyelmüket.

Dr. Deák Imre
nemzetiségi és civil társadalmi
kapcsolatokért felelős helyettes államtitkár
Egyházi, Nemzetiségi és Civil Társadalmi
Kapcsolatokért felelős Államtitkárság

LATORCAI CSABA

EMLÉKEZÉS A HOLOKAUSZTRA

Hódmezővásárhely, 2015. február 20–22.

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Pilinszky János 1965-ben vetette papírra a következő sorokat: „Az év elején Auschwitzban jártam. Az egyik fotó hozzásegített szemléletem bizonyos újrafogalmazásához. Meszelt karámra emlékeztető deszkák között egy fejkendős öregasszonyt hajtanak a kivégzőbarakk felé. Az öregasszony körül két-három kisgyerek lépeget a salakos út jóvátehetetlen közönyében. Álltam a kép előtt, s erőnek erejével meg akartam állítani a húsz évvel ezelőtti boldogtalanságot – ahogy látszatra a fényképfelvétel megállította. De én a valóságot akartam megállítani. S akkor megértettem, hogy semminek sincs értelme, ha nem tudjuk jóvátenni azt, ami már megtörtént. Nos – egy hosszú gondolatsor kihagyásával –, én hiszek abban, hogy jóvátehetjük azt, ami megtörtént, s még hozzá személy szerint azokkal, akikkel megtörtént – személy szerint a meszelt deszkák előtt lépegető öregasszonnyal.”¹

Pilinszky sorait olvasva önkéntelenül felvetődik bennünk a kérdés: hogyan lehet mindezt jóvátenni? Elegendő-e az, ha a Holokauszt áldozatait anyagi eszközökkel kárpótoljuk, így próbálva enyhíteni a borzalmak mindannyiunkra nehezedő emlékét? Sikerülhet-e ezzel jóvátennünk azt, ami megtörtént?

Úgy vélem, hogy ezzel nem elégedhetünk meg. Emellett szükség van e sorstragédia feldolgozásához az őszinte emlékezésre, mely nemcsak a Holokauszt eseményeinek objektív bemutatását, hanem a saját múltunkkal való szembenézést is jelenti. Csak ezáltal remélhetjük, hogy valamit sikerül jóvátennünk a szörnyűségekből, csak így tarthatjuk ébren a Holokauszt emlékét, és csakis így remélhetjük, hogy a jövőben nemzedékek hozzánk hasonlóan okulni tudnak az emberiség e rettenetes tapasztalatából.

Mi az, ami ezen is túlmutat? Közösségvállalás az egykori és a mostani üldözöttekkel. Vannak ugyanis olyan bűnök és hibák, amelyeket visszafele már nem lehet jóvátenni, csakis a jelenben és a jövőben. A haláltáborokban meggyilkoltakat sajnos nem támaszthatjuk fel, de hatalmunkban áll, sőt kötelességünk a gyűlöletkeltés elutasítása; az elesettek, a megfélemlítettek és üldözöttek érdekében való kiállás, aktív cselekvés.

¹ Pilinszky János: *Publicisztikai írások*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 483.

Zsidó származású magyar honfitársaink sorsa kibogozhatatlanul összefonódott a két világháború közötti Magyarországéval, annak talán legtragikusabb fejezetét alkotva. A trianoni békeszerződés által megcsonkított, gazdaságilag és katonailag végletesen meggyengült ország úgy álmódott az elveszített területek visszaszerzéséről, hogy minden tisztán gondolkodó elme tudta: a nemzetnek nemhogy erre nincs ereje, de a megkisebbedett országnak az önálló külpolitikai mozgástere is minimálisra csökkent. Ez akkortól vált egyre egyértelműbbé, amikor az 1933-ban uralomra került náci vezette Németország az 1930-as évek derekától újra és alkalmanként még a korábbiaknál is erőszakosabb formában jelent meg Kelet-Közép-Európában. Először gazdasági tekintetben igyekezett minél nagyobb függésbe hozni a régió nemzeteit, majd egyre nagyobb politikai nyomást kezdett gyakorolni rájuk. Európa és a kelet-közép-európai kis népek tragédiája, hogy e törekvéseknek a nyugati nagyhatalmak nem álltak útjába akkor, amikor még erre lehetőségük volt.

Magyarországon az 1930-as évek második felétől egyre hangosabb lett a szélsőjobb. A korábban sporadikus, egymással is rivalizáló, kicsiny, nemzetiszocialista és antiszemita ideológiájú magyar pártocskákat és mozgalmakat az évtized végére a nyilas mozgalom lényegében egyesítette. „*Jövünk!*” – üvöltötték a nyilas plakátok 1939 elején Budapest utcáin. Hiába ült államellenes vétségért a nyilasok szellemi vezére, Szálasi Ferenc börtönben, ennek ellenére – vagy épp ezért – mozgalma egyre erősödött. Az 1939-es választásokon a Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom 31 mandátumot szerzett, a különböző, hozzá csatlakozó szélsőséges csoportocskákkal együtt pedig összesen 49 képviselővel rendelkezett.²

Mindez egyrészt azért történhetett meg, mert a nyilasok a magyar társadalomban valóban meglévő súlyos szociális feszültségeket felismerték és harsányan kimondták, ez pedig egyes társadalmi rétegek körében népszerűvé tette őket. Nem elégedtek meg azonban pusztán a diagnózis felállításával, hanem terápiát is ajánlottak: a szegény rétegek sorsán a „szociális forradalom” révén a polgári és arisztokrata vagyonos csoportoktól elvett javakkal, valamint a nemzetidegennek és élösködőnek bélyegzett magyar zsidóság kifosztásával kívántak könnyíteni. Kétes szerencse ugyan, de szerencse, hogy szörnyű gyógymódjukat csupán a vesztes világháború utolsó hónapjaiban volt alkalmuk maradéktalanul kipróbálni.

A szélsőjobb előretörése azonban legalább ennyire volt köszönhető a kívülről jövő hatalmas politikai-gazdasági nyomásnak is. A náci Németország az 1930-as évek végén, a '40-es évek elején sikereinek csúcán volt, 1940-től joggal tekinthette magát Nyugat- és Közép-Európa urának. A náci vezetés közép-kelet-európai törekvéseinek már a kezdetektől fogva meghatározó eleme volt a térség „zsidótlantása”. E tekintetben is elégedetlenek voltak Horthy Miklós kormányzóval és miniszterelnökeivel, akiket egyrészt feudálisan avított gondolkodásúnak, másrészt pedig a „zsidókérdés megoldásában” kerékkötőnek tartottak. Adolf Hitler és a náci

² Hubai László: *Magyarország XX. századi választási atlasza*. Budapest, 2001. I. kötet, 68.

vezetők talán a „zsidókérdés kezelése” kapcsán voltak a legrosszabb véleménnyel Magyarországról: úgy látták, hogy a környező országokkal ellentétben a magyar társadalmi, politikai és gazdasági élet csak ímmel-ámmal végzi a „zsidótlanítást”. Nemcsak a magyar kormányzatra gyakoroltak egyre nagyobb nyomást a folyamat felgyorsítása érdekében, de reménybeli itthoni kiszolgálóiknak is igyekeztek támogatást nyújtani, hogy azok így elérni remélt nagyobb politikai befolyásuk birtokában elősegítsék a náci fajelmélet gyakorlatba történő átültetését Magyarországon.

A magyar politikai elitnek nem volt adekvát válasza e kívülről és belülről érkező nyomásra. Ezért arra törekedett, hogy kifogva a szelet a szélsőjobb vitorlájából, maga kezdje el a hazai zsidóság – először „csak” gazdasági jellegű – visszaszorítását, végső soron ellehetetlenítését.

E törekvés jegyében a még Darányi Kálmán miniszterelnöksége alatt kidolgozott, a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról szóló 1938. évi XV. törvénycikk (közkeletű néven az első zsidótörvény) valamint a zsidók társadalmi és gazdasági térfoglalásáról szóló 1939. évi IV. törvénycikk (második zsidótörvény) a gazdasági élet és egyes szellemi szabadfoglalkozású szakmák bizonyos fokú „zsidótlanítását” rendelte el.³

A harmadik zsidótörvényt Bárdossy László miniszterelnöksége alatt fogadták el. A házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről szóló 1941. évi XV. törvénycikk indokolásában náci terminológiát használó, nürnbergi típusú faji törvény – megszorításokkal – mindenkit zsidónak minősített, akinek két nagyszülője az izraelita hitfelekezet tagjaként született.⁴ Ezt a náci indíttatású rendelkezést a magyar egyházi vezetők elutasították, tiltakozó szavuk azonban sajnos a világháború zajában már nem hallatszott messzire. Ez a törvény már nem csupán a gazdasági életbe, hanem a személyes emberi kapcsolatokba is beleavatkozott, egyre rosszabb helyzetbe sodorva az egzisztenciájában is fenyegetett magyar zsidóságot.

A zsidó származásúak hazájukat sem szolgálhatták úgy, mint mások. Számukra a munkaszolgálatot tették kötelezővé. Különösen sok tragédiának és szenvedésnek lett ez okozója, miután a 2. magyar hadsereggel együtt mintegy 50 ezer munkaszolgálatos is kivonult a doni frontra. Megfelelő ruha és ellátmány nélkül, rongyokban, éhezve kellett dolgozniuk a tikkasztó napon, metsző hidegben, miközben ki voltak téve a keretlegények mindennapos kegyetlenkedéseinek.

³ A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról szóló 1938. évi XV. törvénycikk 4. §-a 20 százalékban maximalta a zsidók arányát a gazdaságban és bizonyos szakmákban. Ezt a kvótát a zsidók társadalmi és gazdasági térfoglalásáról szóló 1939. évi IV. törvénycikk (második zsidótörvény) 9. §-ának rendelkezése nyomán 6 százalékra csökkentették. *Corpus Juris Hungarici*.

⁴ A házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről szóló 1941. évi XV. törvény. *Corpus Juris Hungarici*.

Nem mindenki nézett azonban félre, amikor másodrangúnak bélyegzett embertársa szenvedett. Nagybaczoni Nagy Vilmos tábornok, a németektől távolodni próbáló Kállay-kormány honvédelmi minisztere, több intézkedést tett a zsidó munkaszolgálatosok sorsának enyhítése érdekében. A velük szembeni kegyetlenkedést megtiltó intézkedései sok náci barát tiszt ellenszenvét váltották ki, tevékenysége a németeknek is ellenszenves volt, így humanus magatartása is nagyban hozzájárult a minisztérium éléről történt későbbi menesztéséhez, és a nyilas hatalomátvétel utáni letartóztatásához.⁵

Gyökeresen megváltozott zsidó és nem zsidó származású honfitársaink sorsa, amikor az 1944. március 19-i német megszállással Magyarország elveszítette önállóságát, addig is roppant csekély mozgásterét. Sokan úgy gondolták, a náci Németországgal a hátuk mögött elérkezett az idő a zsidókérdés „végső megoldására”. Áprilistól a magyar zsidóságnak már viselnie kellett a megbélyegző sárga csillagot, megkezdődött gettókba zsúfolásuk. Német kommandók a magyar közigazgatás és rendvédelmi szervek felhasználásával 1944 tavaszától szervezték, először a vidéki zsidóság tízezeiből álló transzportokat a különböző munka- és megsemmisítő táborokba. Több százezer honfitársunkat vittek így a halálba.

A nyilas hatalomátvétel után a budapesti zsidóság pusztája léte is veszélybe került: nyilasokból és/vagy németekből álló bandák többször is betörték a gettóra, a lakókat kirabolták, terrorizálták, számos alkalommal csapatostul hajtották őket a Dunához, ahol kivégezték őket.⁶ Sok ezer honfitársunk – köztük Radnóti Miklós és Szerb Antal – pusztult el a munkaszolgálatra hurcolt zsidók Németországba történt kényszer-meneteltetése során is.

Voltak olyanok, akik aktívan és szinte dühvel vettek részt a zsidóság elleni atrocitásokban, a magyar társadalom nagy része pedig nézte e szörnyűségeket. Nem mindenki maradt azonban tétlen. Számosan emberek tudtak maradni az embertelenségben és saját életüket kockáztatva zsidó honfitársaik ezreit bújtatták, látták el őket a túlélést megkönnyítő hamis papírokkal. Nem lehet mindegyiküket felsorolni, de gondoljunk Salkaházi Sára, Sztéhlo Gábor vagy Csizmadia Malvin nevére! Ha szembenézünk a Holokauszttal és a magyarság ezzel kapcsolatban játszott szerepével, őket is meg kell említenünk.

A Holokauszt nemcsak a magyar zsidóság, de az egész magyar társadalom történelmének egyik legnagyobb tragédiája. Ébren kell tartanunk emlékéit, hogy a jövő nemzedékei a múlt ismeretében ne követhessék el ugyanazokat a szörnyűségeket, melyek egyszer már megtörténtek. Az emlékezet ápolásával, a vészkorszak hiteles, kiegyensúlyozott bemutatásával is közelebb juthatunk a Pilinszky által megfogalmazott célhoz: jóvátenni azt, ami megtörtént.

⁵ Károlyfalvi József: *A református tábornok*. Emmaus Kiadó, Kecskemét, 1995. <http://mek.oszk.hu/07800/07898/html/#12>; Braham, Randolph L.: *A népiirtás politikája – A Holocaust Magyarországon*. 2. bővített kiadás. Belvárosi Kiadó, 1997. I. kötet, 326.

⁶ Braham, Randolph L.: *A népiirtás politikája – A Holocaust Magyarországon*. 2. bővített kiadás. Belvárosi Kiadó, 1997. II. kötet, 954–955.

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

A fájdalmak és a sebek begyógyítása, vagy legalább is annak kísérlete örökségként maradt reánk. A múlt bűnei sötét árnyként rávetülnek jelenkori mindennapjainkra, ugyanakkor rajtunk áll, hogy közös akarattal és felelősséggel, az egymás iránti türelemmel és összefogással, méltóvá válunk-e a jövő ígéreteire.

Ez a konferencia jó alkalom arra is, hogy a jobbító szándékból fakadó és – reményeim szerint – a jövőt pozitívan meghatározó konkrét cselekvéseket számba vegyük.

Hol tartunk tehát? Mit tett, tesz a Kormány annak érdekében, hogy a Holokauszt borzalmait ne ismétlődhessenek meg soha többé, ugyanakkor segítsük békévé oldani az emlékezést.

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Magyarország Kormánya az 1213/2013. (IV. 16.) Korm. határozatban döntött a magyarországi Holokauszt 70. évfordulójához kapcsolódó megemlékezések és programok megvalósításával összefüggő feladatokról, továbbá az ehhez szükséges kormányzati támogatásról. Az egyes tárcák több milliárd forintot fordíthattak a *Magyar Holokauszt Emlékév* eseményeihez kapcsolódó projektek finanszírozására, így különösen átfogó beruházások előkészítésére, szoborállításra, digitalizációs műveletekre, Roma Történelmi és Holokausztkutató Központ előkészítő munkálataira, az Auschwitz-Birkenauban működő magyar kiállítás infrastrukturális felújítására (36 millió HUF).

A *Civil Alap – 2014* program keretében mintegy 1,8 milliárd forint került felosztásra a pályázók között, akik lehetnek természetes és jogi személyek, valamint jogi személyiséggel nem rendelkező szervezetek is. A támogatások a könyvkiadástól a konferenciaszervezésig, az emlékműállítástól a legkülönbözőbb kulturális rendezvények és megemlékezések előkészítéséig, az oktatási segédanyagok szerkesztésétől a filmkészítésig terjedtek.

A *Holokauszt Emlékév* programjai igyekeztek a társadalom széles rétegeit elérni, ezen belül is kiemelt figyelem irányul az ifjúságra. E törekvés jegyében – az iskolák bevonásával és a tanárok felkészítésével – nagy hangsúly esik a fiatalok Holokausztra vonatkozó ismereteinek bővítésére. Számos program célozza meg a pedagógusokat annak érdekében, hogy gyarapodjanak a Holokausztra vonatkozó ismereteik és megfelelő módszertannal rendelkezzenek a vészkorszak tanításában: akkreditált tanárképzés és csillagtúra-tanulmányutak a Holokauszt helyszíneire; tudományos program és műhelymunka felsőoktatási intézményekkel együttműködésben, kiterve a gyermekholokausztra és a fiatal túlélőkre; szakmai találkozók a Holokauszt oktatásának módszertani kérdései témakörében.

LATORCAI CSABA

Radnóti Miklós halálának napját, november 9-ét a Kormány hivatalosan is emléknappá nyilvánította, tisztelegve azok előtt a tehetséges férfiak és nők előtt, akiket megöltek a Holokausztban.

Az *Emlékév* hivatalos lezárására háromnapos rendezvénysorozat keretében került sor. Január 25-én a Holokauszt Dokumentációs Központban megtartott megemlékezésen felolvasták Ban Ki Mun ENSZ főtitkár üzenetét. Január 26-án a Kozmai utcai zsidó temetőben Miniszterelnök úr felavatta a temető azon felújított részét, ahol az első világháború idején elesett több száz zsidó katona honfitársunk nyugszik. Január 27-én a *Holokauszt Nemzetközi Emléknapja* alkalmából rendezett ünnepségen a Holokauszt Dokumentációs Központban több száz gyermek és fiatal vett részt.

Tisztelt Konferencia!

A zsidó kultúra és örökség megőrzése a Kormány kifejezett szándéka. A magyarországi Holokauszt 70. évfordulójához kapcsolódó megemlékezések és programok megvalósításával kapcsolatos intézkedésekről, valamint egyes kormányhatározatok módosításáról szóló 1512/2014. (IX. 16.) Korm. határozat az eddigi intézkedéseket folytatva, 2015-re vonatkozóan is több kiemelt projekt támogatását irányozza elő. Magyarország 2015. évi központi költségvetése ez évben majd 4,5 milliárd forintot biztosít a *Holokauszt Emlékévvél* kapcsolatos kiemelt projektek támogatására, amelynek keretében átfogó zsinagóga rekonstrukciós program indul. A Kormány támogatásával megkezdődik a budapesti Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga felújítása, a budapesti Alma utcai szeretetotthon rekonstrukciója, a miskolci, valamint a szegedi zsinagóga állagmegóvása, továbbá az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem könyvtárának megmentése is.

A Kormány foglalkozik a zsidó temetők rekonstrukciójának kérdésével is. Az Európa Tanács közgyűlésének a zsidó temetőkre vonatkozó 1883/2012. határozata alapján a zsidó temetők és tömegsírok az európai kulturális örökség részét képezik. 2014 novemberében országos felmérés készült, amelynek eredményeképpen elmondható, hogy Magyarország területén megközelítőleg **1550 zsidó temető** található. A Kormány az 1833/2014. (XII. 29.) Korm. határozat elfogadásával döntött a zsidó temetők felújításának kérdéséről. Jogi szempontból, alapvetően rendezni kell a temetők tulajdonjogi helyzetét, valamint dönteni kell arról, hogy a felújítás milyen szervezeti keretek között valósuljon meg. A programba történő bevonás tekintetében vizsgálni kell a közmunkaprogram, illetve közösségi szolgálat bevonásának lehetőségeit. A középiskolás fiataloknak nem kell feltétlenül a temetők rekonstrukciójában részt venniük, de legyen módjuk a program keretén belül arra, hogy megismerjék a környezetükben egykor élt zsidó közösséget, annak szokásait. A tárcák közötti egyeztetési folyamat megindult. A zsidó temetők

ügyében a Kormány a V4-es együttműködésben, illetve Magyarország IHRA elnöksége kapcsán is nemzetközi együttműködést kezdeményez.

A Kormány döntött továbbá a politikai üldözöttek nyugdíjszerű ellátásának növeléséről is. Az érintettek támogatásának meg kell haladnia az átlagnyugdíjat, s ezt a következő évek nyugdíjpolitikájában érvényesíteni kell.

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

A megértés és az egymás iránti türelem erősítését szolgáló kezdeményezések mellett szükség van arra is, hogy a társadalom felé egyértelműen és határozottan jelezzük: Magyarországon nincs helye a gyűlöletnek, a kirekesztésnek és a közösségek elleni uszításnak!

Az új *Büntető Törvénykönyv*, a korábbihoz hasonlóan bűncselekménnyé nyilvánítja a közösség tagja elleni erőszakot (216. §) a közösség elleni uszítást (332. §), valamint a nemzetiszocialista vagy kommunista rendszerek bűneinek nyilvános tagadását is (333. §).

A *Btk.* büntetni rendeli a nemzetiszocialista vagy kommunista rendszerek bűneinek nyilvános tagadását is. Eszerint, aki nagy nyilvánosság előtt a nemzetiszocialista vagy kommunista rendszerek által elkövetett népirtás vagy más, emberiség elleni cselekmények tényét tagadja, kétségbe vonja, jelentéktelen színben tünteti fel vagy azokat igazolni törekszik, büntett miatt három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.

A büntetőjogi védelem mellett a 2014. március 15-ével hatályba lépett *Polgári Törvénykönyv* polgári jogi úton is biztosítja annak lehetőségét, hogy az egyének, illetve a közösségek fellépjenek az őket ért támadással szemben.

Tisztelt Konferencia!

Elismerésként és a bizalom erejeként éljük meg, hogy az idei esztendőben Hazánk látja el a Nemzetközi Holokauszt Emlékezési Szövetség (IHRA) soros elnöki tisztét.

A szervezetnek hármas célrendszere van: létrehozni egy nemzetközi normatívát a Holokauszt megemlékezés, a Holokauszt-oktatás, illetve a Holokauszt-kutatás tekintetében.

A Holokauszt-oktatás terén az IHRA oktatási munkacsoportja által kidolgozott oktatási irányelvek népszerűsítése fontos. Lényeges továbbá ezzel összefüggésben a tanárképzési programok támogatása, a levéltári kutatás és a levéltári digitalizáció. Pozitív fejlemény az IHRA, illetve a Vatikán együttműködése tekintetében, hogy Ferenc pápa a közelmúltban tett egy olyan nyilatkozatot, amely szerint Holokauszt-kutatók előtt megnyílna a Vatikán levéltára, archívuma is. A harmadik sarokpont pedig, a roma genocídium. Mindeközben a szervezet nemzetközi kitekintését, bővítését is igyekszünk erősíteni, illetve támogatni, így politikailag is indokolt, hogy Ukrajnát jobban bevonjuk az IHRA együttműködésbe.

LATORCAI CSABA

Magyarország 2006-ban már egyszer elnökölta a szervezetet és megtiszteltetésnek érezzük, hogy 2015-ben ismét betölthetjük ezt a posztot. Az elnökség szerves része, de egyben folytatása és széleskörű nemzetközi elismerése is annak a kiemelt kormányzati elkötelezettséget jelző folyamatnak, amely a 2012-ben megrendezett *Wallenberg Évvel* kezdődött és a 2014-es *Holokauszt Emlékévvvel* folytatódott.

Erőt és hitet ad, hogy ebben a munkában magunk mögött érezhetjük a hazai zsidóság és szervezeteinek támogatását.

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

A Kormány fontosnak tartja, hogy a nemzeti együttműködés rendszerében valamennyi magyarországi zsidó szervezet részéről érkező megkereséshez a párbeszéd készségével és nyitottságával álljon. Ezt a készséget képezi le a Zsidó Közösségi Kerekasztal, amelyet a Kormány 1698/2012. (XII. 29.) Korm. határozata hozott létre, annak érdekében, hogy fórumot biztosítson a zsidó szervezetek és a Magyar Kormány között felmerülő kérdések megtárgyalására. A kerekasztal feladata a zsidó közösségek vagyoni igényeinek rendezésével, valamint a zsidó közösségekkel összefüggő kulturális, hagyományőrző, oktatási és történelmi tényfeltáró tevékenységekkel kapcsolatos valamennyi közigazgatási és szakmai feladat előkészítése és koordinációja, így különösen

- a) a zsidó közösségek érdekképviselőinek ellátására hivatott szervezetek képviselőivel megvitatta az örökös nélkül elhalt zsidó származású, vallású, sérelmet szenvedett személyek után a zsidó közösségek vagyoni igényeivel összefüggő kérdéseket,
- b) koordinálja a zsidó közösség vagyoni igényeinek teljesítésével kapcsolatos tárgyalásokat, valamint a tárcák közötti egyeztetéseket,
- c) koordinálja a magyarországi zsidó közösségek kulturális, hagyományőrző, oktatási, valamint történelmi tényfeltáró tevékenységével összefüggő állami feladatok ellátását.

Biztos vagyok abban, hogy a párbeszédnek ez a formája is szolgálja a kölcsönös megértést és az egymás iránti türelem elmélyítését.

Mint ahogy hiszek abban, hogy ez a nagyszabású konferencia egyszerre szolgálhatja a múlt tanulságainak levonását és elősegítheti a közös és reményteljes jövő felépítését. S ha ebbéli munkálkodásunkban olykor úgy érezzük is, hogy rögs utat járunk be, úgy hívjuk útítársunknak a már idézett Pilinszky Jánost: „*Ne keseredjünk el, ha szavunk bárkinél is süket fülekre talál. Különös dolog a lélek, az emberi lélek csendje. Sokszor esztendőök is eltelhetnek, míg ez vagy az az elvetett mag megfogon benne.*”

Köszönöm, hogy meghallgattak. (Köszönöm figyelmüket.)

Dr. Latorcai Csaba
kiemelt társadalmi ügyekért felelős helyettes államtitkár
Közigazgatási Államtitkárság

KOZMA GÁBOR

KÖSZÖNTŐ BESZÉD A XX. SZÁZADI NÉPIRTÁSOK EURÓPÁBAN ÉS A KERESZTÉNY-ZSIDÓ EGYÜTTÉLÉS SZÍNTEREI MA NEMZETISÉGGKÖZI TUDOMÁNYOS KONFERENCIA ZÁRÓ NAPJÁN

Tisztelt Vendégek!

Mindig fontos, hogy nagy dolgokban is össze lehessen fogni. Ilyen a mai Holokauszt emlékülés, és nagy megtiszteltetés a Gál Ferenc Főiskola és a fenntartó Szeged-Csanádi Egyházmegye számára, hogy a *Holokauszt Emlékév* során több országos rendezvénynek is részese lehetett, Budapesten és Szegeden egyaránt, és a most pedig Hódmezővásárhelyen, a *XX. századi népiirtások Európában és a keresztény-zsidó együttélés színterei ma* nemzetiségek közti tudományos konferencia harmadik tematikus napján. Köszönöm az Emlékpont Múzeumnak, hogy ebben is társak lehetünk.

A mai alkalom is a legfontosabbról szól: magáról a történelemről, a megtörtént események feltárásáról, és mindannak a megfogalmazásáról, ami csak tapasztalat, ami csak üzenet, ami csak figyelmeztetés lehet.

A mai alkalom a Holokauszt embertelen valóságáról szól, az emberről, aki részese volt a Holokausztnak, aki előidézője, megvalósítója, cinkosa volt embertelen eszmék meggyökerezésének és megnyilvánulásainak, aki könyörtelen gyilkosa volt ember-testvéreinek. És szól a mai nap a közömbösökről, akik hallottak, láttak, de mégsem hittek. Nem hitték, nem is akarták elhinni az áldozatokat, és ezzel szolgálói lettek a gyilkosoknak.

Szól a mai alkalom az emberről, aki elveszett mindebben, sorsa az üldöztetés és a halál lett, szól a mai nap az áldozatokról.

És kell szólnia a mai napnak azokról, akik hittek, ezért szólunk a segítőkéről, akik emberek maradtak. Azokról is, akik a reménytelenség idején mentették a reményt, a hitet, az önzetlen szeretetet. Szíves figyelmükbe ajánlom, hogy a Gál Ferenc Főiskola a Holokauszt Emlékközponttal egy vándorkiállítását hozott létre azokról, akik a bajban is testvérek maradtak, akik ismeretlenül is menteni akarták testvéreiket, akik számunkra is meg akarták menteni az embert. Akik Embermentők voltak.

KOZMA GÁBOR

Megtisztelő minderről szólni: megtisztelő, megrendítő és felemelő. Megrendítő a bűnök felidézése, és felemelő a jóra törekvőknek, az Embermentőknek a néven nevezése.

A hit, az emberi méltóság és a szabadság fogalma nem egyeztethetők össze a gyilkos ideológiákkal, sem a faszizmussal, sem a kommunizmussal.

Ezért zúdult ránk a Teremtő ellenségének, az emberiséget leigázó „Nagy hazugnak” pusztító haragja, aki gyűlöli az igazságot és terjeszti a hazugságot a világban. A Holokauszt éveiben a sötétség Európa nagy részén elhomályosította az emberek elméjének világosságát, és a jót rosszal helyettesítette, a terror, a szolgaság és az álnokság országát építve a Földön. A Teremtő szavát, Krisztus Evangéliumát, az élet és a szentség szavát túlharsogta a gyűlölet és a halál perverz tanítása. Akkor hazánkra is a gonoszság hulláma csapott le...¹

Ferenc pápa az I. világháború kitörésének évfordulóján így fogalmazott a háborúkról és azok során egész népekre kiterjedő gyilkosságokról, az embertelenség korszakairól:

„Mialatt Isten folytatja teremtését és nekünk, embereknek az a hivatásunk, hogy együttműködjünk művével, a háború pusztít. Lerombolja Isten legszebb teremtményét is: az emberi lényt. A háború mindent felborít, a testvérek közötti köteléket is. A háború örültség, fejlődési terve a pusztítás: a pusztításon keresztül akarja kifejleszteni önmagát!

A kapzsiság, az intolerancia, a hatalomvágy... olyan mozgatórugók, amelyek háborús döntésre sarkallnak, és ezeket az indokokat gyakran egy ideológiával igazolják; de előbb ott van a szenvedély, ott van az eltorzult indíttatás. Az ideológia egy igazolás, de amikor nincs ideológia, akkor ott van Káin válasza: »Engem mit érdekel a testvérem?«, »Talán őrzője vagyok testvéremnek?« (Ter 4,9). A háború nem tesz különbséget senki: idősek, gyermekek, anyukák, apukák között... »Engem mit érdekel?«.

Mostani konferenciánk, annak első két tematikus napja és a zsidó Holokauszttal foglalkozó mai esemény is nagyszerű tagadását bizonyítja Káin válasznak: igen, minket érdekel, mert mi őrzői vagyunk testvérünknek!

Kérem a Történelem Urát, hogy kísérje áldása ezt az ülészakot!

Hódmezővásárhely, Emlékpont Múzeum, 2015. február 22.

Dr. Kozma Gábor
 rektor
 Gál Ferenc Főiskola

---

¹ Ld. Molnár Imre: *Az igazság szabaddá tesz*. METEM, Budapest, 2011.

KARDOS GÁBOR

A NÉPIRTÁS ÉS A NEMZETKÖZI JOG FEJLŐDÉSE

BEVEZETŐ

A nemzetközi kapcsolatok elemzése több megközelítésben lehetséges. Az egyik perspektíva a hatalmi viszonyokra koncentrál, a másik az államok közötti viszonyokat szervező normákat állítja a középpontba, míg a harmadik lényege az emberiséget összekötő humanizmus érvényesítésében ragadható meg. Paradox módon, ez utóbbi Kanti tradíciónak sajátos megjelenítése a humanizmus legdurvább megsértéseinek megnevezése és az azokról való megemlékezés. Ugyanakkor ez a perspektíva inspirálója a normatív, Grotius nevével összekapcsolódó megközelítésnek, amely – a második világháború utáni felelősségre vonás nemzetközi jogi alapjának létrehozása mellett – elvezetett a népiirtás tilalmáról és büntetéséről rendelkező 1948. évi ENSZ egyezmény megszületéséhez. Nem volt véletlen, hogy a népiirtást tilalmazó egyezmény abban az évben került aláírásra, amelyben az ENSZ Közgyűlése elfogadta az *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát*. Arnold Toynbee brit történész vezette be a történelmi változások értelmezéséhez a válasz és a kihívás fogalmát. Ahhoz, hogy ebben a kérdésben nemzetközi jogi válasz szülessen, olyan brutális kihívásra volt szükség, amely elképesztő szervezett jellegével tűnik ki a népiirtások történetéből.

A nemzetközi jogi válasz elkésett volt, és évtizedek, további tömeges brutálisítások kellettek ahhoz is, hogy megerősödjék az egyéni felelősséget megállapító nemzetközi büntető bíraskodás. Így is csupán töredékes, bár jelentős eredmények születtek, amelyek, amellet, hogy pontosították a genocídium nemzetközi jogi tartalmát, bizonyították, hogy nem csupán a második világháború utáni kivételes helyzetben volt lehetséges az állami hatalom felhasználásával, politikai vezetőként elkövetett cselekményekért való felelősségre vonás.

A NÉPIRTÁST TILALMAZÓ EGYEZMÉNY NÉHÁNY JELLEMZŐJE, ILLETVE HIÁNYOSSÁGAI

Az egyezmény célja egy nemzeti, népi faji vagy vallási csoport fizikai létevel összekapcsolódott elkülönült identitásnak a védelme. A védett jogi tárgy tehát a csoport tagjaként létezés – és így maga a csoport létezésének – védelme. Az elkövetési magatartás a nemzeti, népi, faji, vallási csoport teljes vagy részleges megsemmisítésének *szándékával* elkövetett cselekmény: a csoport tagjainak megölése, számukra testi-lelki gyötrelm okozása, fizikai elpusztításukhoz vezető életfeltételek teremtése, illetve a születések megakadályozása, a gyermekek erőszakos elkeverése más csoportba.

KARDOS GÁBOR

A népirtás, mint nemzetközi bűncselekmény elkövetéséhez szükséges, hogy az elkövetés a csoport teljes vagy részleges megsemmisítésének *szándékával* történjen. A szándék bizonyítása nem egyszerű dolog, de a népirtás fogalmába tartozó magatartások a népirtó szándék hiányában is súlyos bűncselekmények, minősülhetnek emberiességi, háborús vagy közönséges bűncselekménynek.

A népirtás akár béke, akár háború idején is elkövethető. Az elkövető személyek büntetés alá esnek függetlenül attól, hogy állami vezetők, hivatalos vagy magán-személyek. Büntetés alá esik a népirtás elkövetése mellett, a népirtás elkövetésére irányuló szövetkezés; a közvetlen és nyilvános felbujtás népirtás elkövetésére, népirtás elkövetésének kísérlete, és a népirtásban való bűnrészesség is. A szerződő államok kötelezettséget vállalnak arra, hogy az egyezmény rendelkezései alkalmazásának biztosítására alkotmányuknak megfelelően minden szükséges törvényhozási intézkedést megtesznek, így hathatós büntető megtorlást állapítanak meg az elkövetésben bűnös személyekkel szemben. A részes államok kötelezettsége kiterjed a népirtás megelőzésére, illetve megszüntetésére is.

A népirtás elkövetésével vádolt személyek felett azon állam illetékes bírósága ítélezik, melynek területén a cselekményt elkövették, vagy a Nemzetközi Büntető Bíróság azon államok tekintetében, amelyek annak joghatóságát magukra nézve elismerték. A Nemzetközi Büntető Bíróság létrejöttére azonban az 1990-es évek végéig várni kellett. A népirtás szempontjából nem tekinthetők politikai bűncselekménynek, azaz erre való hivatkozással a kiadatás nem tagadható meg.

Bármely szerződő állam az Egyesült Nemzetek Szervezete illetékes szerveihez fordulhat annak érdekében, hogy ezek az Egyesült Nemzetek *Alapokmányának* megfelelően olyan rendszabályokat fogantossanak, amelyek véleményük szerint alkalmasak a népirtás bármelyikének megelőzésére és megszüntetésére. Ez azt jelenti, hogy az ENSZ Biztonsági Tanácsa a nemzetközi békét és biztonságot veszélyeztető jellegűnek minősítve az esetet, nagyhatalmi egyetértés esetén. A szerződő államok közötti, az egyezmény értelmezéséből, alkalmazásából vagy végrehajtásából adódó vitákat, ideértve azokat is, amelyek valamely államnak a népirtásért való felelősségére vonatkoznak, a vitában résztvevő bármely fél kérelmére a Nemzetközi Bíróság elé kell vinni. Ez a rendelkezés volt az alapja délszláv térségben elkövetett cselekmények miatt a Bosznia és Hercegovina Szerbia ellen, illetve Horvátország ugyancsak Szerbia ellen indított eljárásának.

Az egyezmény sajnálatos módon több hiányosságtól szenved. Ilyenek a következők. A szándékot nehéz bizonyítani még egy egyén esetében is, hát még egy állam kapcsán. Az egyezmény nem védi a politikai vélemény alapján képződött csoportot. Noha felvetődött, de kimaradt a kulturális népirtás az egyezményből. Eltérően

---

¹ Ld. Shaw, Malcolm M.: *Nemzetközi jog*. Complex, Budapest, 2003. 252–253.

számos fontos emberi jogi egyezménytől, nem hoztak létre az egyezményhez kapcsolódó nemzetközi végrehajtás ellenőrzési rendszert,¹ amelynek pedig a megelőzésben nagy szerepe lehetett volna. Nem az egyezmény hibája, hogy a hidegháború körülményei közepette Nürnberg és Tokió után hosszú évtizedeket vett igénybe a nemzetközi büntető bíraskodás újjáéledése.

A NÉPIRTÁS EGYÉNI ÉS ÁLLAMFELELŐSSÉGI KÉRDÉSEI A GYAKORLAT ALAPJÁN

Az ENSZ Biztonsági Tanácsa a kilencvenes évek elején a délszláv térségben, illetve Ruandában elkövetett szörnyű atrocitásokra tekintettel arra kényszerült, hogy saját segédszerveként létre hozza az ott elkövetett cselekmények elkövetőinek felelősségre vonásra Jugoszlávia, illetve a Ruanda Büntetőtörvényszéket. Két ok kényszerítette ki a Biztonsági Tanács döntését. Egyrészt az, hogy ha hazai bíróság előtt fognak az elkövetők felelni, akkor előfordulhatott volna, hogy könnyen megúszhatják a dolgot. Másrészt, hogy ha szabályos nemzetközi szerződés hozta létre ezeket a törvényszékeket, reális veszély lett volna az, hogy azt az egyezményt az érintett államok nem erősítették volna meg.

A Jugoszlávia, illetve a Ruanda Törvényszék esetjogában számos lényeges ponton értelmezte, úgy is fogalmazhatunk, hogy tette alkalmazhatóvá, az egyezményt. Ilyen fontosabb elemek a következők. Az áldozati *csoporthoz tartozás kérdése*, amelyet illetően, mind az objektív adottságok, mind a szubjektív elkövetői percepció figyelembevételével kell dönten. A *születések meggátolásának* számíthat a nemi erőszak is, ha ezzel a szándékkal követték el, és annak hatásra az áldozat önmaga a továbbiakban tartózkodik a szüléstől, vagy kiközösítésre kerül a csoportból. Ami a *szándékot* illeti, elengedhetetlen, hogy az a csoport részleges vagy teljes megsemmisítésre irányuljon, amely beismerés híján megállapítható abból, hogy a cselekményeket szisztematikusan egy bizonyos csoport tagjaival szemben követték el. A *részleges* megsemmisítésre irányuló szándék esetében a csoport jelentős részének áldozattá kell válnia, és annak is jelentősége van, hogy a megtámadottak emblematikusnak tekinthetők-e vagy annak fennmaradása alapvető a csoport egésze fennmaradása szempontjából. Elhatárolták a népiirtást az *etnikai tisztogatástól*, amely fogalom alá egy földrajzi terület etnikai homogenitása érdekében végrehajtott deportálást, illetve a súlyosabb cselekmények szintjét el nem érő üldöztetést vonták.²

Ami a népiirtásért viselt *államfelelősség* kérdését illeti, a két említett nagy jelentőségű ügyben (Bosznia és Hercegovina v. Szerbia, illetve Horvátország v. Szerbia) az ENSZ államközi jogvitákban ítélkező Nemzetközi Bírósága hozott ítéletet.

² Ld. Kirs Eszter: *Népiirtás az ICTY nagytársa alatt*. In: Ünnepi kötet dr. Bodnár László egyetemi tanár 70. születésnapjára. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica. Tomus LXXVII. Szeged, 2014. 303–312.

KARDOS GÁBOR

Az első ügyben, amelyben a fő kérdés a szrebrenyicai események, és Szerbiának való betudhatóságuk volt, a Nemzetközi Bíróság a népirtás megállapításán túlmenően azt nem tekintette olyannak, amely betudható lenne Szerbiának. Ez azért történt így, mert a Nemzetközi Bíróság a Nicaragua v. Egyesült Államok ügyben meglehetősen magasra tette a mércét abban a tekintetben, hogy egy államnak mikor tudható be egy szakadár állam vagy felkelő csoport cselekménye, és a szigorú tényleges ellenőrzés teszthez ebben az ügyben is tartotta magát.³ A második ügyben, amelynek tárgya szerb hadsereg által horvát területen, illetve a horvát hadsereg által a Vihar hadművelet során elkövetett cselekmények voltak, a Nemzetközi Bíróság arra következtetésre jutott, hogy ami történt az egyes esetekben objektíve alkalmas lenne a népirtás nemzetközi bűncselekményének megállapításra, de az erre irányuló szándék nem tekinthető bizonyítottnak.⁴

MEGELŐZÉS ÉS VÉDELMI FELELŐSÉG

Döntő jelentőségű kérdés, hogy a nemzetközi közösség képes-e arra, hogy megelőzze a jövőbeni népirtások elkövetést. Ezért került felállításra az ENSZ Főtitkárának népirtás megelőzésével foglalkozó különleges tanácsadói posztja, illetve az ő hivatala. A tanácsadónak, illetve hivatalának korai figyelmeztető rendszereként kell tevékenykednie. E mellett számos nemzetközi NGO is kiemelt feladatának tekinti a kérdést. Az igazi probléma azonban az, hogy vajon a Biztonsági Tanács képes-e pozitív döntést hozni, illetve, hogy – az előbbi kérdéstől nem függetlenül – azok a nagyhatalmak, amelyek rendelkeznek a megfelelő katonai erővel, illetve annak áttelepítési képességével, vajon hajlandók-e csapataik bevetésére, ha felmerül a népirtás első jele. Ruanda példája mutatja, hogy nem az előrejelzéssel, hanem a szándékkal volt a baj.

A dilemma megoldása érdekében az előző évtized elején a kanadai kormány állított fel egy szakértői testületet, amelynek munkája eredményeként megszületett a védelmi kötelezettség (duty to protect) koncepciója. E szerint a védelmi felelősség három integráns és alapvető részkötelezettséget tartalmaz, a megelőzést, a reagálást, és az újjáépítést. A reagálási kötelezettség, amely a katonai beavatkozást is magában foglalja, akkor kellene teljesíteni, ha népirtás, tömeggyilkosság, etnikai tisztogatás, emberiség elleni, illetve háborús bűncselekmények, az államhatalom összeomlása, éhínség, polgárháború, természeti vagy környezeti katasztrófák történnek. Az eredeti elképzelés szerint, noha a katonai fellépés legitimizálása megmaradt volna a Biztonsági Tanács kezében, két megszorítással. Egyrészt, hogy ha nem létfontosságú nemzeti

³ Ld. ICJ, *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)*. Summary, 2007/2, 26 February 2007

⁴ Ld. ICJ, *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of Genocide (Croatia v. Serbia)*. Summary, 2015/1, 3 February 2015

érdekekről van szó, az állandó tagok nem gyakorolhatták volna a vétójogukat, továbbá, amennyiben a testület döntésképtelennek bizonyul, megnyílik az út az alternatív megoldások előtt, ideértve az egyoldalú fellépést is. Amikor azonban az ENSZ Közgyűlésén 2005-ben határozat (G. A. Res. 60/1) született az ügyben, az már megmaradt az ENSZ *Alapokmányában* rögzítetteknél, hogy tudni illik az önvédelem esetét leszámítva csak a Biztonsági Tanács döntése tehet nemzetközi jogilag legitímé az erőszak alkalmazását, és nem volt szó az állandó tagok vétójog tekintetében alkalmazott önkorlátozásáról sem.⁵

Az emlékezés hatalma – az, hogy ne legyen „*a többi néma csend*” – jelentős erő. Ezt még a nemzetközi jog – egyébként lassú és töredékes – fejlődése is mutatja.

*Kardos Gábor Csc. Dr. Habil.
tanszékvezető egyetemi tanár
Eötvös Loránd Tudományegyetem*

---

⁵ Ld. Sulyok Gábor: *A humanitárius intervenció és a védelmi kötelezettség fogalmi elhatárolása. Emlékkötet Herczegh Géza születésnek 85. évfordulójára. A ius in bello fejlődése és mai problémái.* PTE ÁJK, Pécs, 2013. 220–252.

ADMIR MULAOSMANOVIĆ

ATROCITIES AGAINST MUSLIMS IN BOSNIA IN 20TH CENTURY

Case study of Višegrad town in eastern Bosnia

I believe that following text gives a sufficient material and strong arguments for attestation of genocidal attacks on Bosnian muslims during two wars; Second World War and aggression on Bosnia and Herzegovina from 1992 to 1995. Case study is small town of Višegrad in eastern Bosnia and destiny of its Bosniak/muslim population. I will show almost the same pattern of war crimes committed in two circles, firstly in 1941–1943, then in 1992. There will be individual stories which have to impersonate whole Bosniak history in late century. In a context of Bosniak history, 20th Century can be seen as a century of genocide and decline of this small European muslim nation.

But, firstly I should give historical context and some general remarks. There are a many processes which ‘helped’ Bosnian muslims to become vulnerable community; Diseases and suffering from death caused by wars on East in 19th Century, rebellion against Sultan and Porta and punitive expeditions after Reforms in Empire, etc. Yet under ottoman rule Bosniaks (Bosnian muslims) became ‘community in danger’ and their development were stopped. Postottoman era, on the other side, brought more insecurity and poor political position under new circumstances; being a part of Austria–Hungary, then being a part of erected common Southslavic state. In these circumstances which we can describe as a cultural shock, muslims of Balkan, especially Bosniaks, were in big dilemma. To stay or to go. Actually, after 1878 and Berlin Congress, it has been shown that international law was not enough to protect the Muslims out of the Ottoman Empire, and to simultaneously strengthen their collapsed social and economic status.¹

As my colleague from Institute, Safet Bandžović, explains there were several cycles of emigration of Bosniaks to the Ottoman Empire at the turn of centuries. These emigrations took away the core of political, economic and intellectual elites of the nation and it was one of the reasons why Bosniaks had tremendous political problems in 20th Century.

When we talk about Second World War, Bosniak elite, or it’s better to say what was left of it, was divided and disoriented. As Marko Atila Hoare explains:

---

¹ Bandžović, Safet: *Deosmanizacija Baklana i Bošnjaci*. Autor, Sarajevo, 2013. 237.

*“Different overlapping factions existed among Muslim political elite”*² Pro-Partisan, pro-Ustasha and pro-Chetnics forces among the Muslims witnessed this disorientation. On the other hand, this approach among Bosniaks tells about existence of strategic possibility that aimed to reduce attacks on Muslims on either side.³ Latest research and new discovered documents that Bosniak strategy put closer to the truth.

There are several studies about Bosniak demographic loss, but unfortunately, even to this day all data are not explored, primarily when talking about the number of casualties. The used data are based on the method of statistical or demographic character. Two researchers, Bogoljub Kočović in 1986 in London and a few years later Vladimir Žerjavić in Zagreb, presented data based on the census of 1921 and 1931 and then the first census of the new socialist Yugoslavia. On the basis of demographic indicators both got similar results: in Yugoslavia during Second World War there were a million and one hundred thousand or one million and fifty thousand victims. But when it comes to Bosniaks, both authors found that the number of those who got killed was 103-105 thousands. This is around 8,1% of total Bosniak population. This is highest percentage among Yugoslav nations.

Professor Smail Čekić from University of Sarajevo claim, how he said, without any exaggeration, that there was no National Liberation Movement and Communist Party of Yugoslavia, Bosniaks would have been exterminated yet in Second World War. This can be seen from the documents of the Ustasha movement, as well as documents of the Chetniks of Draza Mihailovic. Partisans, he continues, led by Josip Broz saved Bosniaks of biological extinction and it is historical fact that cannot be forgotten.⁴

In the famous “Instruction” to Chetnik detachments of 20th December 1941, on the organization, the goals and the use of the Chetniks, D. Mihailovic, who was promoted to the rank of general and soon became the minister of the army in exile of the Kingdom of Yugoslavia, gave a very crucial remarks. According to him, the goal of fighting the Chetnik movement led by King Peter was: *“[...] To create a Great Yugoslavia and in it a Greater Serbia, ethnically cleansed, within the borders of pre-war Serbia, Montenegro, Bosnia and Herzegovina, Srem, Banat and Bačka*

² Hoare, Marko Attila: *The Bosnian Muslims in the Second World War*. Oxford University Press, 2013. 141.

³ Very fruitful explanation Hoare gives on this topic: *“Political division among Muslims were not ideological but rather between conflicting strategies of how best to safeguard its position and the Muslim population as a whole in the face of two threats: the assimilationism and hegemonism of the Croat Ustashas and then genocide of the Serb Chetniks. The two threats were in fact two sides of the same coin.”* (Hoare, Marko Attila: *The Bosnian Muslims in the Second World War*. Oxford University Press, 2013. 39–40.)

⁴ ‘Tito je spasio Bošnjake’ (Intervju sa prof. dr. Smailom Čekićem). <https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/269/intervju.shtml>

*[...] cleaning national territory of all national minorities and national elements. [...] To immediately create the common border between Serbia and Montenegro, as well as between Serbian and Slovenian, cleansing Sandjak of Muslim population, and Bosnia and Herzegovina of Muslim and Catholic population [...]*⁵

How is it conveyed and explained on the ground shows letter of commander of the Ozren Chetnik corps sent on February 13th 1943 to commander of the Zenica military Chetnik detachment. Both are in Bosnia and Herzegovina. There is stating the objectives of the Chetniks according to general Mihailović “Instruction” and says the following: “... *Maybe to you and your fighters these goals seem great and unfeasible. Remember the great struggle for liberation under the leadership of Karadjordje. Serbia was filled with Turks (it means Muslims). In Belgrade and other Serbian towns were Muslim minarets and mosques where the Turks performed their dirty rituals which they performing even now in Serb Bosnia and Herzegovina. Hundreds of thousands of Muslims flooded our motherland. And go through Serbia today. You do not find single Turk (it means Muslim), you will not find even one of their graves or any tombstones... This is the best proof and greatest guarantee that we will succeed in today’s holy battle and that we will exterminate every Turk from our Serbian lands. Not one Muslim will remain among us...*”⁶

This quotation shows us how chetnik commanders understood “Instruction” and what it meant to them. Their job was very simple, they had to exterminate muslims from region of Sandjak where muslims were majority and which was divided between Serbia and Montenegro and from Bosnia and Herzegovina.

About Chetnik crimes and the situation in the besieged city of Višegrad in 3rd November 1941 Reis-ul-ulema’s envoy reported to Sarajevo. He states: “*The Chetniks have into their own hands the entire surroundings of Visegrad except village Orahovica. As long as they come they kill everyone, men of 12 years and more and they are doing it in a cruelest way. One removed throats, other live peel, third cut ears, nose and eyes removed. Women killing and before that girls are sexually used. Young women have to go with them to the camps to serve them and to be sexual slaves. So far it is estimated that the killed Muslims in the district of Visegrad in a manner mentioned above is about 2,500. There are cases and a lot of them that children are killed... Since the population of the villages settled in Visegrad, Visegrad is a passive place, there is gripped by unspeakable hunger and poverty so that there is a lot of the people, which does not have to eat,*

⁵ Dizdar, Zdravko: *Četnicki zločini genocida nad Hrvatima i muslimanima u Bosni i Hercegovini i Hrvatima u Hrvatskoj tijekom drugoga svjetskoga rata (1941–1945)*. <http://www.hic.hr/books/jugoistocna-europa/dizdar.htm>

⁶ Dizdar, Zdravko: *Četnicki zločini genocida nad Hrvatima i muslimanima u Bosni i Hercegovini i Hrvatima u Hrvatskoj tijekom drugoga svjetskoga rata (1941–1945)*. <http://www.hic.hr/books/jugoistocna-europa/dizdar.htm>

ATROCITIES AGAINST MUSLIMS IN BOSNIA IN 20TH CENTURY

*or to get dressed nor somewhere to prone. Today it is only possible to obtain food through Mostar, Kalinovik and Foca. Till I ending this note, the Chetniks are burnt all the villages, people need quick and lasting help, because the refugees have no place to recover and to wait for circumstances to get better.”*⁷

On the situation in Višegrad about half a year later the District Office of Višegrad informed central authorities on 28 May 1942:

*“The population of the area of 2nd September 1941, until today survives the darkest days of his life. Villages have been torched. The population is dying of hunger and disease through the streets... To present day, in this district about 5,000 people were killed and number is still increasing. In the city is located about 10,000 vulnerable refugees. There is no food, and if you can find it, the prices are too high to the poor part of the population that could keep them alive.”*⁸

The report from the same area of 12th June 1942, gives a complete insight on the “Circumstances and political situation in the district of Višegrad from the arrival of the Italian authorities (9th November 1941) to the present day”. There are allegations for these Chetnik crimes: 3rd January 1942 in the village of Dobrun “collected in a house 82 persons (small children, old women, adult men and the women) bombs were thrown at a house that was later set on fire and where all 82 burned”; January 6th 1942 in the village of Strmica “in one house were burned 46 persons (children, women and men)” and 5th March in the village of Resnik “were forced into the Drina River 52 people where everyone drowned except one boy who, although wounded in shoulder emerged on the right bank of the River and avoided this Chetnik atrocity”. It states that it is already about 300 refugees in Višegrad died of hunger.

That boy, who survived, was Ševal Tabaković who is in the spring of 1992, similarly thrown into Drina. This time chetniks, because they knew his story, didn't leave him any chance to survive. He was slaughtered then thrown in the river. His remains were found during excavations in Perućac in the summer of 2010.

Other story is about Hasan Tufekčić. This is the man from Višegrad to whom in 1943 Chetniks killed his 10 children. Less than 50 years later, in 1992, Chetniks killed his three children that he had got after war. In two wars he lost 13 children.

So, almost copied Chetnik rampage took place at the time of aggression on Bosnia and Herzegovina from 1992 to 1995. The goal of the Serb attack in the spring of 1992 was to master over the Drina River, cutting off communication between Bosnia and Herzegovina and Sandjak, and ethnic cleansing of Bosniaks from the left bank of Drina River in the area from town of Bijeljina (northeastern Bosnia)

⁷ Despot, Zvonimir. *Nastanak četničkog pokreta*. <http://www.geni.com/projects/WWII-Cetnički-pokret-i-zlocini-u-Hrvatskoj-i-Bosni-i-Hercegovini/12412>

⁸ Despot, Zvonimir. *Nastanak četničkog pokreta*. <http://www.geni.com/projects/WWII-Cetnički-pokret-i-zlocini-u-Hrvatskoj-i-Bosni-i-Hercegovini/12412>

ADMIR MULAOSMANOVIĆ

to Foča (south Bosnia). As an example of the methodology of action of the Yugoslav People's Army and Serbian paramilitary units can be taken Bijeljina, where the fighting went from 1 to 4 April in 1992.

Demographic expert of Hague Prosecution Eva Tabo at the trial of Milan and Sredoje Lukic presented an analysis of changes in the ethnic structure of the municipality of Visegrad during the period from 1991 to 1997. According to the analysis, said Tabo, it is clear that the Muslim population "*completely disappeared*" from Visegrad after conflict in which before the war accounted for two-thirds of the population, and after the war, less than one percent. At the same time the percentage of Serbs in the city after the war had risen to 96 percent. RDC (Research Documentation Centar) data speaks about 1,760 killed Bosniaks, and some sources go up to the number of 3,000 killed.

Already on May 12th both mosques were burned, and then destroyed. Actually, on that day Serb Assembly in BiH proclaimed '6 strategic goals of Serbs in Bosnia', which were based on ethnically cleansed territory, and they established Army of Republic of Srpska. Newly appointed commander, Ratko Mladić said crucial remark about these goals and I quote: "... *I do not know how Mr. (Radovan) Karadzic and Mr. (Momcilo) Krajisnik think to explain it to the world. Folks, that is genocide*".

The dramatic reversal took place 19th May, after a relative lull after the occupation, when Serbs formed the Serbian municipality of Visegrad. After the villages and towns in eastern Bosnia was under control of Serbian forces, the same pattern is always applied: Muslim houses were systematically searched and looted and burned, and the citizens are arrested or rounded up in one place, beaten or killed. Men and women were separated, and most are detained or massacred in the camps. Serb forces started killing people in houses, yards, barns, streets, on Mehmed-pasha Bridge and New Bridge, all over the city and its surroundings.

There are countless testimonies of the atrocities committed. One of the most brutal methods was the 'flame grave' which was usually applied by Milan Lukic. The well known 'flame grave' is the one in Bikavac when in Meho Alic's house were closed and burned 73 Bosniaks on June 27th. Women Zehra Turjančaniin somehow survived and told in detail what happened.⁹

In Visegrad then began mass rape in the way that women and girls were taken to the place where were the camps of the Serbian army. The women were taken to various detention centres, where they lived in intolerably unhygienic conditions, abused in many ways, while most of them were systematically raped. Serbian soldiers or policemen came to the detention camps, selecting one or more women, take them out and rape.

⁹ *Sjećanje na 70 spaljenih civila u Višegradu* (The memory of the 70 burned civilians in Višegrad). <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/sjecanje-na-70-spaljenih-civila-u-visegradu>

ATROCITIES AGAINST MUSLIMS IN BOSNIA IN 20TH CENTURY

An horrible example is the infamous hotel Vilina Vlas (it means maidenhair). This special 'war tactic' had quite specific reasons for implementation in the minds of Serbian fascists. Kill dignity and will to resist. In addition of Vilina Vlas there were dozens of camps for Bosniaks; at the fire station, primary school, Institute for the Protection of Children and Youth, enterprises Terpentine, Varda, Komunalno etc. In Visegrad by some accounts during the aggression on Bosnia and Herzegovina about 800 women were killed, and before that most of them were raped. About 120 children were also killed in Visegrad.

The history of Visegrad in the 20th Century is history of genocide on the one hand and history of forgetting, on the other. In the span of 50 years, chetniks have performed almost same crimes and pogroms against Bosniaks. Even individually, as examples of Ševal Tabakovića, Hasan Tufekčić and many others testify. But, as I said at the beginning, Višegrad impersonate entire Bosniak history of the 20th Century. The same situation will be found in north western Bosnia in town of Kulen Vakuf, south Bosnia in town of Foča and every corner of Sandjak and Bosnia and Herzegovina where Bosniaks lived. Let us hope that 21st Century will be much more positive for every nation and without genocidal attacks on anybody. Reality is not so bright, so we have to make efforts to change this reality. This conference is such attempt and I want to congratulate to our hosts.

Dr. Admir Mulaosmanović
director, historian
Institute of History, Sarajevo

LÁBADI KÁROLY

KONFLIKTUSOK A BALKÁNON

A horvátországi magyarokat ért atrocitások a XX. században

A horvátországi, a drávaszögi és a szlavóniai magyarság sűrűn vált szenvedő alanyává a sorsába beleszóló történelmi eseményeknek, amelyekért gyakorta nagy árat fizetett. Akár a lakmuspapír, a negatív irányú etnikai térszerkezetének átalakulása jelzi megpróbáltatásainak következményeit. A mögöttünk hagyott évszázadban elsősorban a többé-kevésbé homogén nyelvi környezetben élő drávaszögi magyarság hat alkalommal vált más-más ország állampolgárává: a trianoni békediktátumig a Magyar Királyság tartozékának számított, majd azt követően a déli szláv államalakulat, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság része lett. 1942-ben rövid időre felette újból az anyaország gyakorolt fennhatóságot, majd a második világháborút követően a titói Jugoszlávia határain belülre került. Az 1991-ben kirobbant háború szerb megszállást hozott lakosságának, és csak hét éves súlyos, ember- és anyagi áldozattal járó időszak után lett a független Horvátország része. Szlavónia magyarsága, ha nem is élt meg hasonló gyakori váltásokkal kísért töréseket, elszigeteltségében eltöltött nyugalmanak is ára lett: szórvánnyá váltak és erős asszimilációs spirálba kerültek. A történelmi sorsfordulók mentén ugyanis mindig azok a törekvések kerültek előtérbe, melyek azt az országrészt, ahol a magyarság élt, éles etnikai határok mentén kísérelték megszervezni és hozzácsatolni a „vágott”, éppen aktuális nemzetiségileg homogén államalakulathoz, s ez a szándék sok esetben etnikai tisztogatásba torkollott. A horvátországi magyarság leszakadása etnikai tömbjéről történelemfüggő volt.

Az 1914. június 28-i sarajevói pisztolylövés – mely kioltotta Ferenc Ferdinánd trónörökös életét – eldördülése egyszeriben megtörte mind a drávaszögi, mind a szlavónia települések addigi nyugalmanak csendjét. A Monarchia hadserege besorozta a falvak hadra fogható polgárait, hogy részesei legyenek Szerbia megbüntetésének. Az ellenséges országok hamarosan világháborúba keveredtek. Volt olyan magyar település, mint Laskó, ahol a háború első két évében az összlakosság húsz százaléka, a férfilakosságnak csaknem a fele, 262 laskói férfi vett részt a harcokban. Közülük 19-en már 1914 és 1915 során életüket veszítették. Kórógy 1067 lakosából a nagy háború első két esztendejében 131 férfit vezényeltek a harcterekre. Közülük tízen életükkel fizettek, vagy ahogyan akkor tartották nyilván őket: „*hősi halottak*” lettek. Az alig pár száz lelkes Újbezdán vesztesége 1914 és 1918 között 29 fő. Nem volt olyan magyarlakta település, ahol ne sirattak volna áldozatokat vagy eltűnteket. A lelkészek karácsonyra vigasztalásul vékony

nyomtatott füzeteket küldtek a fronton harcoló katonáknak, melyekben az ott-honiakról tájékoztatták őket, ezenkívül tartalmazták az itthon lévők imáját szeretteikért, akárcsak a katonák fohászait magukért és családjukért. És a lelkes üzenetét „a haza védelmére eltávoztakhoz”. Nehéz elhinni, hogy a Szerbia zord hegyei között, Galíciában vagy Oroszországban harcoló katonák, ha eljutottak hozzájuk a könyvecskék, hittek, bíztak abban, amit papjuk leírt. Nehéz lehetett elhinni, hogy gyermekkori pajtásaik, legénycimboráik közül a háború két esztendeje alatt már településekként tízen-húszan vagy még többen „Istennek tetsző áldozatul adták” életüket. Amikor elhallgattak a fegyverek a már emlegetett Laskón huszonhat áldozatot gyászoltak. Több száz magyar család maradt kenyérkereső családfő nélkül. Fiatal, életerős, nemzőképes férfiak estek el a csatatereken, s hiányuk tovább növelte a XIX. század második felétől tetten érhető egykezés okozta demográfiai hiátust.

Az 1918. november 7-i belgrádi fegyverszüneti egyezményvel – amelyet a magyar kormány megbízásából egy hét múlva, 13-án Linder Béla tárca nélküli miniszter, a francia keleti hadsereg nevében Henrys tábornok, Szerbia nevében Misics vajda írt alá – az antant kijelölte a déli demarkációs vonalat: az erdélyi Nagy-Szamos felső folyásától Marosvásárhelyig, majd a Maros mentén Szegedig, innen a Szabadka–Baja–Pécs szakasztól északra, nyugaton a Dráváig. Az egyezmény szerint a demarkációs vonaltól délre fekvő magyarországi területen a polgári közigazgatás magyar kézen marad, de az antant szövetségeseinek, a románoknak és szerbeknek joguk volt a stratégiailag fontosabb települések megszállása. Alig két hét alatt, november 7. és 19. között a szerb hadsereg bevonult Bácska, Bánát, valamint Baranya vármegye déli részére, elfoglalta a Drávaszöveget, és elérte az imént említett demarkációs vonal délvidéki szakaszát. Az új hatalom minden magyar településen azonnal bevezette a cenzúrát, elkobozta a magyar újságokat, s napirnden voltak a szerb katonák erőszakoskodásai.

A békekonferenciát 1919. január 18-án nyitották meg Párizsban. Különböző testületei hónapokon keresztül tárgyalták a magyar–jugoszláv határ ügyét. Az 1918. december 1-jén kikiáltott Szerb–Horvát–Szlovén Királyság – mely később, 1929-ben veszi majd fel a Jugoszlávia nevet – magának követelte Baranya vármegye nagyobb részét Péccsel és a szénmedencével együtt – ezt egyébként még november 14-én elfoglalták –, nemcsak a Baranyai-háromszög néven ismert Drávaszöveget. Hosszas vita után a békekonferencia 1919. augusztus 25-én rögzítette a végleges magyar–jugoszláv határt.

Az SZHSZ Királyság azonban nem tudott belenyugodni Pécs és a szénmedence elvesztésébe. 1919 őszén számos népgyűlést szervezett a területen, amelyek az új államhoz való csatolást kérték. A november 17-én Pécsre érkezett antant misszió nem tudta elérni, hogy a szerb csapatok visszavonuljanak a Kiskőszeg, Bolmány falvak és a Dráva vonalára. Csak hosszas huzavona után történt meg a végleges trianoni magyar–jugoszláv határ kijelölése.

A nagy háború utóregései tovább sújtották a magyar közösségeket akkor is, amikor már pont került a trianoni békediktátum végére, és meghúzták az országhatárokat: kulturális genocídium vette kezdetét. Az új hatalom már az 1920-as évek elején megváltoztatta az ősi magyar települések nevét. Használatát mindenkinek, közte az egyháznak is kötelezővé tette: Laskó nevét például rövid idő leforgása alatt kétszer keresztelték át. A település először a Laskovo, majd a Lug nevet kapta. A híres XVI. századi vörösmarti diákváros neve Zmajevac – szó szerinti fordításban Sárkányos lett.

A drávaszögi iskolák Dárdán székelő tanfelügyelője 1928-ban a járás valamennyi iskolájában megtiltotta a magyar nyelv használatát. Nem engedélyezték a magyar református vallási és egyházi énekek tanítását sem, annak ellenére, hogy a hívőknek csak magyar nyelvű vallás- és énekeskönyveik voltak. Azok a személyek, akik nem beszélték az államnyelvet, nem tölthettek be semmilyen hivatalt, emiatt több református iskolában oktató tanár elveszítette az állását. Lelkészek eltávolítására is sor került, még hozzá oly módon, hogy megtagadták tőlük az állampolgárságot, amiatt kénytelenek voltak visszavonulni az anyaországba. Ebben az időszakban a nyilvános helyiségekben kifüggesztett táblákon figyelmeztették a lakosságot, a magyarságot, hogy államnyelven, azaz „szerbhorvátul” beszéljen.

Az újabb jelentős fordulat 1941. április 11-én következett be életükben, amikor a Drávaszöget a magyar honvédség visszacsatolta az anyaországhoz. A hadsereg minden ellenállás nélkül, mindössze három nap alatt vonult be a területre. A magyar lakosság lelkesedéssel fogadta a katonákat. A katonai közigazgatást fokozatosan felváltotta a polgári. Újjászervezték az intézményrendszert. A magyarság ismét használhatta anyanyelvét a hivatalokban, és az iskolákban is magyarul taníthattak. A magyarlakta falvakban e rövid időszak alatt készültek el azok az emlékművek, amelyekkel tisztelegni kívántak a nagy háború, az 1914-ben kezdődött hadi események áldozatainak, ugyanis korábban erre nem nyílt mód, ugyanis a vesztesek oldalán veszítették életüket, róluk, az áldozatokról még beszélni sem volt tanácsos.

Ez az állapot 1944 őszéig tartott, amikor a jugoszláv és szovjet csapatok kezére jutott a vidék. A megtorlás áldozatai ettől az időszaktól kezdődően is tovább szaporodtak: Faragó Ferenc hercegszőlősi református lelkész a partizánterror magyar áldozata lett, akárcsak Klein Tivadar, Pélmonostor katolikus lelkésze is ártatlanul vált áldozattá. Sírjuk a mai napig nincs feltárva. Amikor az alkotmányozó nemzetgyűlés 1945. november 29-én kimondta a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság megalakulását, és a Drávaszöget és Szlavóniát az új államalakulaton belül a horvát tagköztársaság részeként az államszövetségbe tagolta. A második világháború is áldozatokat szedett. Többen katonaként haltak meg vagy nyomtalanul eltűntek, másokkal golyó végzett, olyanok is akadtak, akiket ártatlanul, pusztán származásuk miatt hurcoltak lágerbe, s ott veszítették életüket: az első világháborús emlékművek talapzatára új veszteségtáblák kerültek: az emlegetett

Laskó 30 életet vesztett, a Vörösmart és Csúza lakossága által közadakozásból 2006-ban „*Akiért nem szólt a harang*” feliratú emlékműre Vörösmart veszteséglistáját vésték rá: 15 katonahalott, koncentrációs táborban vesztette életét 8 fő, elhurcolták és lágerben halt meg 16 lakos, az ártatlanul megölt mártírok száma tíz. Újbezdán 1941 és 1945 között 32 áldozatot gyászolt. A már emlegetett Laskón, amikor 1999-ben az „*Ősök jussán*” feliratú emlékmű tábláját lecserélték, az új márványlapra az első világháború huszonhat, valamint a második világháború harminc laskói áldozatának neve került rá.

A második világháborút lezáró párizsi béke ismét Jugoszláviának ítélte azokat a területeket, ahol a horvátországi magyarság élt. Az új államalakulat sokféle népét, sokféle kultúráját, sokféle vallását Josip Broz Tito vaskézrel igyekezett egyben tartani, a hamu alatt izzó nacionalizmus azonban a XX. századot lezáró véres balkáni háborúhoz és népiirtáshoz vezetett. 1991 augusztusában Baranyát, majd Kelet-Szlavóniát szerb csapatok szállták meg. A horvátországi tömbmagyarságnak a délszláv háború előtt jól működő társadalmi, oktatási–művelődési és egyházi intézményei voltak. Az 1991-től hét esztendőn keresztül tartó háborús állapot azonban ellehetlenítette vagy teljesen szétzúzta ezt a létfontosságú intézményrendszert. Amikor lezárult a bibliai hosszúságú, hét esztendeig tartó időszak, a háborús károk összegét csak Eszék-Baranya megye területén, ahol az ország magyarságának zöme él, 3,5 milliárd dollárra becsülték. A menekültek száma elérte a százazretet, továbbá komoly sérülést szenvedett 11 174 családi ház, ezer társasház, 24 508 lakás, 350 hétvégi ház, 227 gazdasági épület, 505 iskola, óvoda és sportlétesítmény, ezenkívül több ezer gépkocsi és mezőgazdasági eszköz tűnt el vagy semmisült meg. A veszteséglista legfájdalmasabb fejezete azonban az embervesztés: Szentlászló, Kórógy, Almás és több település is színonímájává vált az öldöklésnek. A Drávaszögben is, ahol a legtöbb horvátországi magyar élt, a hét álló évig tartott szerb megszállás, az embervesztésesség hozzávetőlegesen 30%-os volt – meghaltak, áldozatul estek vagy elhagyták szülőföldjüket. A Kelet-Szlavóniai magyarok mobilitása pedig a háború éve alatt a legnagyobb mértékű volt: közel 90%-os. A horvátországi magyarság folyamatos, 1920 óta tartó fogyatkozását a délszláv háború tovább gyorsította. Az 1997-es békés reintegráció után tetszhalott állapotból kellett talpra állnia annak a magyar közösségnek, amely felett a XX. században három háború söpört végig, és hét államalakulathoz tartozást kellett megélnie. A kulturális, szociológiai és kultúrantropológiai helyzetüket tovább súlyosbította a XX. századot búcsúztató háború. A közösségen belüli ellentéteket ugyancsak elodázták a rehabilitáció folyamatát, akadályozták egy olyan, összefogással született humán erőforrás létrejöttét, amely a közösségépítés és stratégiájának alkalmazása terén gyors és látványos eredményt érhetne el. Ha nem is összehangoltan, de támadtak kezdeményezések: a magyarlakta településeken megjelentek azok a próbálkozások, melyek egyénektől, csoportoktól, egyesületektől

indultak el. Az volt a céljuk, hogy a közösségeket újból összekovácsolják, és valamilyen formában megéljék együvé tartozásukat. Erre legtöbbször a már feledésbe ment tradicionális népszokások kínáltak lehetőséget. Némelyikük, mint a váraróci húshagyókeddi kakasütés, a kopácsi halásznapi nagy idegenforgalmi látványosságággá nőttek ki magukat. Azonban továbbra is hiányzik az a nemzetstratégia, amely a horvátországi magyarokéhoz hasonló kis közösségek esetében eredményesen funkcionálhatna, és konkrét cselekvési terv formájában nyilvánulna meg. A történelem során ugyanennek a fogyatkozó népcsoportnak megmentésére már született elképzelés: a XIX. század végén a kiegyezés utáni migrációs hullám által a kedvező földárak következtében 1910-re a százezres létszámot is meghaladó szlavóniai magyarság esetében program készült beolvadásuk megfékezésére. A Julián Egyesület ernyője alatt a Klebelsberg Kuno jegyezte törekvés, az anyanyelvi iskoláztatás, a hitélet és a gazdasági feltételek kedvező irányú fejlesztésével, hitelszövetkezetek létesítésével a kisebbségi lét megmaradását volt hivatva segíteni. A nemzetvédelmi programot azonban az első világháború vakvágányra terelte. Hibáin okulva és azokat elkerülve akár újabb kezdeményezés indulhatna annak érdekében, hogy az alig 12 ezres lélekszámú horvátországi magyarság, a Kárpát-medence legjobban fogyatkozó népcsoportja ne tűnjön el véglegesen.

*Prof. Dr. Lábadi Károly
történész, néprajzkutató*

IRODALOM

Ágoston Sándor: *Üzenet hazulról a kórógyi katonáknak küldi szent karácsony ünnepére az egész község nevében Ágoston Sándor lelkész.* Szlavóniai Magyar Újság, Eszék, 1915

Baráth Árpád dr.: *Magyarok a világban: a horvátországi magyarság veszteségei a délszláv háborúban 1991–1996.* Szenvedélybetegségek, VIII/5. 348–355.

Hravatsla Baranja. Studia Ethnologica, Vol. 4. Zágráb, 1992

Lábadi Károly: *Élet a háború után. Etnikai, néprajzi és kulturális jelenségek a horvátországi magyarság körében az 1991-es déli szláv háború után.* Mackensen, Budapest, 2009

Mészáros János: *Üzenet hazulról. A laskói katonáknak küldi 1916. évi szent karácsony ünnepére az egész község nevében Mészáros János laskói ref. lelkész.* Laskó, 1916

KOVÁCS ATTILA

INTERNÁLÁSOK, KITELEPÍTÉSEK, DEPORTÁLÁSOK A MURAVIDÉKEN ÉS A RÁBAVIDÉKEN A XX. SZÁZADBAN

A tanulmány a második világháború alatt, közvetlenül a háború után és a Kominform-vita idejében a muravidéki magyarságot, a Muravidékre kolonizált szlovén telepeseket, valamint a rábavidéki szlovéneket ért atrocitásokat mutatja be.

A muravidéki és rábavidéki internálásokat, kitelepítéseket és deportálásokat két nagyobb egységre lehet bontani. Az egyik tartalmi egységet a második világháború alatt és közvetlenül a világháborút követő internálások képezik. A második világháború alatt először a magyar hatóságok internálták Sárvárra a két világháború közötti időszakban Alsólendva környékére telepített szlovén telepeseket. Rögtön a háborút követően viszont az újonnan felálló jugoszláv (partizán) hatalom internált muravidéki magyarokat a Harstovecen és Sternthálba (Strnišče pri Ptuj) kialakított lágerekbe.

A másik tartalmi egység viszont a Kominform-vitához kapcsolódik, illetve az 1948–1953 közötti jugoszláv–magyar szembenálláshoz. Először a Kominform-vita kitörésének évében, 1948 második felében és 1949 első felében a jugoszláv hatóságok kitelepítették egy magyarok által lakta település teljes lakosságát. A magyar hatóságok viszont 1950 és 1953 között a magyar–jugoszláv határsávból deportálták az Alföldön kialakított zárt táborokba a megbízhatatlannak és kuláknak tartott szlovén családokat és személyeket.

BEVEZETŐ

A trianoni békekötés egyik következményeként a történelmi Zala és Vas megyék délnyugati részeit az újonnan megalakuló Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatolták. Az 1921-es jugoszláv népszámlálás az egykor Zala és Vas megyék részét képező területen (szlovénul Prekmurje) 26, túlnyomó többségében magyarok lakta települést talált a jugoszláv–magyar határ mentén. A 26 településen az említett népszámláláskor összesen 15 780 személyt írtak össze, akik közül 82,8%-a volt magyar (13 067 fő), 15,2%-a pedig szlovén anyanyelvű (2395 fő). A maradék 318 fő (2%) az egyéb anyanyelvűek (német, horvát) kategóriába sorolták be az összeírók.¹

¹ Kovács Attila: *Številčni razvoj prekmurskih Madžarov v 20. stoletju*. Razprave in gradivo, 2006/48–49. 11–12.

A szlovén–magyar határ mentén élő muravidéki magyar közösség a 2002-es népszámlálás² adatai alapján 5212 főt számlált nemzetiségi, ill. 6237 főt anyanyelvi hovatartozás szerint.³

A tárgyalt korszakban, vagyis a XX. században a magyarországi szlovének túlnyomó többsége Vas Megye szentgotthárdi járásában élt, az ún. Rábavidéken vagy korábbi nevén a Vendvidéken.⁴ A trianoni Magyarországon 1941-ben összeírt 4816 szlovén/vend (az 1941-es összeírásnál mindkét kifejezés – a szlovén és a vend – szerepelt az összeírásban) közül 4239 szlovén anyanyelvű személyt⁵ írtak össze (az összeírt szlovének közel 90%-át) a Szentgotthárd környékén található 8 településen.⁶ A 2001-es magyarországi népszámlálás során összesen 3040 személy vallotta magát szlovén nemzetiségűnek Magyarországon, ebből 1031 főt a Rábavidéken, míg 503 személyt Szentgotthárdon írtak össze a számlálóbiztosok.⁷ Tíz évvel

² Szlovénia a 2011-es népszámlálásnál áttért a regiszteralapú összeírásra, amely a meglévő adatbázisokból készítette el a népszámlálási adatsorokat. Ezáltal viszont lemondott olyan, a korábbi összeírásokban szereplő adatokról, mint a nemzetiségi, anyanyelvi és vallási hovatartozás.

³ Kovács Attila: *Številčni razvoj prekmurskih Madžarov v 20. stoletju*. Razprave in gradivo, 2006/48–49. 30–33.

⁴ A *Vendvidék* kifejezés 1777-ben keletkezett, amikor Mária Terézia a magyarországi szlovéneket (akiket a német *vindis* szó alapján neveztek *vendnek*) egy egyházmegyei kerületbe, a szombathelyi püspökségbe sorolta. Ettől fogva a Vas és Zala megyékben élő szlovéneket, illetve az általuk lakott területeket hívták magyarul *Vendvidéknek* (vagy *Tótság*nak), az ott lakókat pedig *vendeknek*. Maguk az itt élő szlovének viszont a „*mi smo Slovence, Slovenje, ge/dja sam Slovén/Slovenec*” (mi szlovének vagyunk) elnevezést használták magukra. Maga a vend kifejezés elsősorban az első világháborút követően vált vita tárgyává ill. problematikussá, a szlovének számára pejoratív kifejezéssé. A párizsi békekonferencián a magyar delegáció ugyanis a vend kifejezésre is hivatkozva állította, hogy a Vendvidéken élők nem szlovének, hanem egy, hasonló szláv dialektust beszélő, de egyébként kelta eredetű nép. A trianoni békekötést követően a zalai és a vasi szlovének túlnyomó többsége az újonnan megalakuló Jugoszláv állam szlovéniai részéhez került (Muravidék vagy szlov. Prekmurje, míg a Magyar Királyság keretében a 8, Szentgotthárd környéki szlovén település maradt. Ezt követően a szlovéniai sajtóban „*rabski*” (rábai) szlovéneknek nevezték őket. A *Rábavidék* (Porabje) és a *rábavidéki szlovének* (porabski Slovenci) kifejezések majd csak a második világháború után hódítanak teret. A magyarországi szlovénekről, a vend kifejezésről lásd bővebben magyar nyelven: Kozár Mária: *A magyarországi szlovének. Változó Világ* 56. Press Publica, Budapest, 2003; Munda Hirnök Katalin: *A szlovének neve Magyarországon egykor és ma*. In: Kozár, Marija (szerk.): *Etnologija Slovencev na Madžarskem 3 – A magyarországi szlovének néprajza* 3. 2001. 60–76.; *A vend kérdés. Válogatás eszmék és téveszmék bőséges tárházából*. Kossics Alapítvány – Košičev sklad, Budapest, 1996.

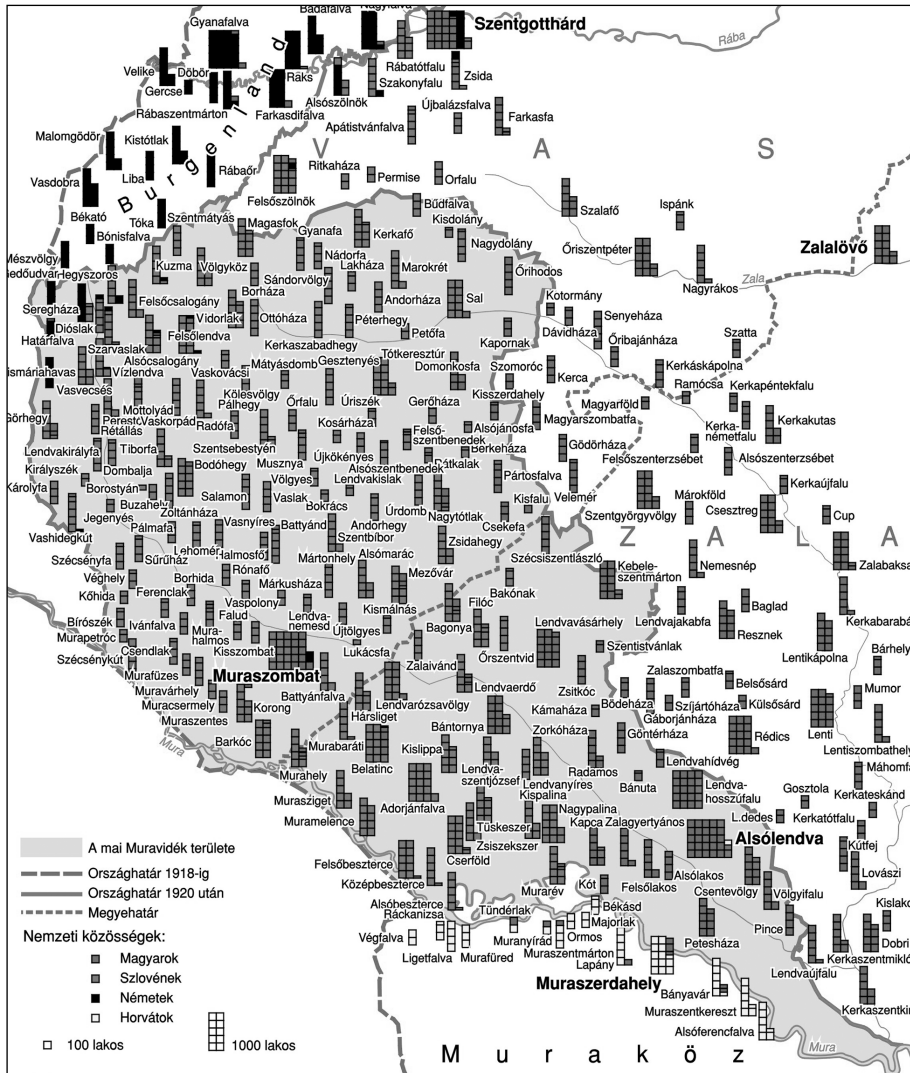
⁵ Az 1941. előtti időszakban a magyarországi szlovének pontos számát nehéz megállapítani, mivel a második világháború előtti magyar statisztikák a szlovéneket az „*egyéb anyanyelvűek*” kategóriájába sorolták.

⁶ Kovács Attila: *A szombathelyi, budapesti és a mosonmagyaróvári szlovének számának alakulása a statisztikai adatok alapján és a megkérdezettek válaszainak tükrében*. In: Kozár, Marija – Munda Hirnök, Katalin (szerk.): *Etnologija Slovencev na Madžarskem – A magyarországi szlovének néprajza* 5. Budimpešta – Budapest, 2007. 57–60.

⁷ Munda Hirnök, Katalin: *Slovenci na Madžarskem v luči popisov prebivalstva*. In: Malačič, Janez – Gams, Matjaž (szerk.): *Soočanje z demografskimi izzivi*. Ljubljana, 2011. 47–48.

INTERNÁLÁSOK, KITELEPÍTÉSEK, DEPORTÁLÁSOKA MURAVIDÉKEN ÉS A RÁBAVIDÉKEN

később, 2011-ben végrehajtott népszámlálás adatai szerint Magyarországon összesen 2820 fő vallotta magát szlovén nemzetiségűnek, ebből 970 fő a Rábavidéken és Szentgotthárdon élt.⁸

1. kép: A Muravidék etnikai képe 1910-ben

⁸ Munda Hírnök, Katalin: *Številčni razvoj Slovencev na Madžarskem – Primerjava popisnih podatkov 2001, 2011*. In: Horváth, Sándor (szerk.): *Etnologija Slovencev na Madžarskem 6 – A magyarországi szlovének néprajza* 6. 2014. 109–112.

KOLONIZÁCIÓ ALSÓLENDVA KÖRNYÉKÉN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A második világháború alatt, majd közvetlenül a háború után történt internálások megértéséhez szükséges megemlíteni a két világháború között végrehajtott délszláv (elsősorban szlovén) kolonizációt Alsólendva környékén. A muravidéki magyar közösséget erőteljesen érintette a két világháború között végrehajtott jugoszláv földreform és kolonizáció. A földreform ugyanis kizárta az országban élő kisebbségeket a földosztásból, agrár földet elsősorban csak az államalkotó nemzet tagjai kaphattak.⁹

A Mura menti térségben az Alsólendva környékén található Esterházy nagybirtok földjeit használták fel a földreform keretében végrehajtott kolonizációra. A két világháború közötti időszakban három hullámban összesen 7 kolóniát létesítettek Alsólendva környékén az ide telepített délszláv, elsősorban szlovén anyanyelvű telepesek, kolonisták.

Az első telepítési hullámra 1921-ben és 1922-ben került sor, amikor tengeremelléki szlovén menekülteket telepítettek Alsólendva környékére.¹⁰ Az első telepesek 1921 nyarán érkeztek az Alsólendva szomszédságában található Petesházára és az ott lévő majorsági épületekbe költöztek. A következő évben a sternthal-i (Strnišče pri Ptuju) menekülttáborban lévő tengeremelléki menekültek számára egy teljesen új települést hoztak létre a Mura mentén Benica néven.¹¹

A második hullámra, mely egyben a legnagyobb telepítést is jelentette a Muravidéken, három évvel később került sor. 1925 tavaszán és nyarán a hídvégi és a gyertyánosi majorságok területére telepítettek kolonista családokat. A hídvégi és a gyertyánosi kolonisták muravidéki szlovének voltak. A muravidéki szlovének mellett 1925-ben a tengeremellékről és az Isztriából az olasz fasizmus elől menekülő családokat is telepítettek le az Esterházy uradalom pincei majorságán.

Az Esterházy uradalmat érintő kolonizáció harmadik hullámára a földreformot lezáró törvény 1931-es meghozatala után került sor. Kámaháza település határában 1931 tavaszán többségében tengeremelléki szlovén, illetve néhány horvát és egy szerb család létesített kolóniát. Az Alsólendva környéki telepítések sorában az utolsó kolóniát 1932 és 1934 között hozták létre Hosszúfalu település részeként.¹²

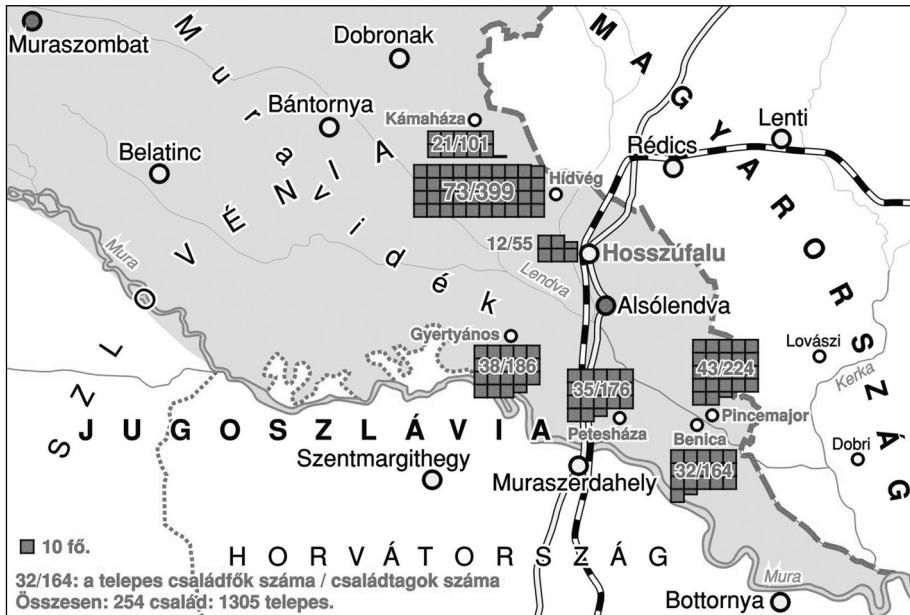
⁹ Kovács Attila: *Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között*. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva, 2004. 227–234.

¹⁰ A menekülteket az első világháború során az Isonzó menti harcok úzték el eredeti lakhelyükről. Az osztrák hatóságok az ország belsejében létesített menekülttáborokban helyezték el őket a háború alatt.

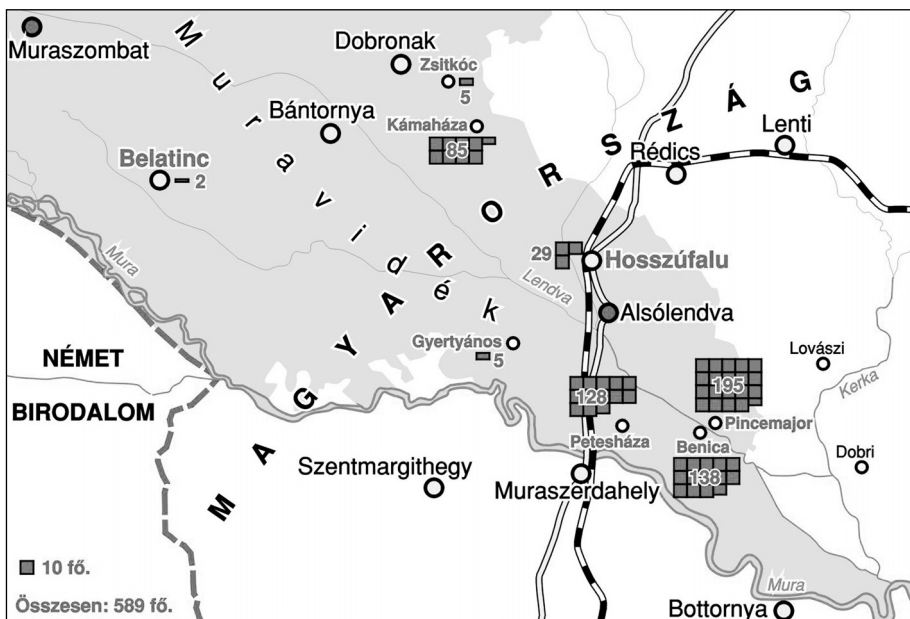
¹¹ Kovács Attila: *Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között*. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva, 2004. 234–251.

¹² Kovács Attila: *Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között*. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva, 2004. 234–259, 281–319.

INTERNÁLÁSOK, KITELEPÍTÉSEK, DEPORTÁLÁSOKA MURAVIDÉKEN ÉS A RÁBAVIDÉKEN

2. kép: Délsláv telepések Lendva környékén a két világháború között

3. kép: A Sárvarra internált délsláv telepések, 1941

A levéltári források alapján a két világháború között az Esterházy uradalom Alsólendva környéki területére 254 családot telepítettek 1305 családtaggal, akik között 1912 kataszteri hold agrár földet osztottak szét. A levéltári források részletes elemzése lehetővé tette a telepések származási helyének feltárását. Az adatokból kiderül, hogy a Tengermellékről (Isztriával együtt) 111 családot telepítettek le az Esterházyak alsólendvai uradalmán. 120 telepes család a Muravidékről, korábban Zala és Vas megyékhez tartozó szlovén falvakból érkezett Alsólendva környékére. Az ország egyéb területeiről, főként Szlovéniából 23 család érkezett, akik a különböző kolóniákon kaptak birtokot a földreform során.¹³

Az Esterházy uradalmon végrehajtott földreform és kolonizáció Alsólendva és környékének gazdasági és társadalmi viszonyai mellett kihatott a kistérség nemzetiségi összetételre is. A telepítések során az oda telepített 1305 délszláv, többségében szlovén nemzetiségű telepes az alsólendva környéki, túlnyomó többségében magyarok lakta települések lakosságának közel 10%-át jelentette. A vidék nemzetiségi összetételében beállt változásokat csak tetőzte a földreformból kisemmizett magyarok elvándorlása.¹⁴

A SZLOVÉN KOLONISTÁK INTERNÁLÁSA SÁRVÁRRA 1942-BEN

A fentiekben már szó volt arról, hogy az első Jugoszlávia idejében lezajlott kolonizáció során délszláv, elsősorban szlovén származású kolonistákat telepítettek Alsólendva környéki magyar falvakba ill. azok szomszédságába. Az 1941 áprilisában megtörtént impériumváltást követően a magyar hatóságok több hátrányos intézkedésekkel sújtották a kolonistákat, végezetül pedig 1942. június 22-én és 23-án az internálás mellett döntöttek. Alsólendva környékéről azokat a kolonistákat internálták, akik 1918. október 31. után telepedtek le a Délvidéken, ill. Muravidéken. Petesháza, Benice, Kámaháza, Hosszúfalu, Pince major és Gyertyános telepese falvakból összesen 589 kolonistát – családokat, gyermekeket, felnőtteket, öregeket – telepítettek ki.¹⁵ Az internált személyeket a falvakból először Alsólendvára, a vasútállomásra szállították. Az állomásról 1942. június 23-án indult el a vasúti szerelvény a telepésekkel Sárvára.¹⁶

Még 1942-ben a sárvári táborból a 15 évesnél fiatalabb gyermekeket a magyarországi szerb pravoszláv egyház közreműködésével bácskai családokhoz küldték.

¹³ Kovács Attila: *Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között*. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva, 2004. 370–371.

¹⁴ Kovács Attila: *Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között*. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva, 2004. 377.

¹⁵ Az internált személyek településenkénti felbontása: Petesháza (128 fő), Benice (138 fő), Kámaháza (85 fő), Hosszúfalu (29 fő), Pince major (195 fő) és Gyertyános (5 fő).

¹⁶ Valenčič, Slavko: *Internacijsko taborišče Sárvár*. GP „Pomurski tisk”, Murska Sobota, 1992. 17–19.

INTERNÁLÁSOK, KITELEPÍTÉSEK, DEPORTÁLÁSOKA MURAVIDÉKEN ÉS A RÁBAVIDÉKEN

A későbbiekben a fiatal és életerős telepesek különböző nagybirtokokon, illetve a háború végett munkaerőhiányban szenvedő módosabb gazdáknál kaptak munkát. A rendelkezésre álló adatok szerint a sárvári internálótáborban összesen 23 Alsó-lendva környéki telepes hunyt el, míg további 12 internált személy a tábortól távol halt meg. Így a Sárvárra internált Alsólendva környéki délszláv telepesek közül végül is összesen 35 hunyt el a második világháború alatt.¹⁷

A MURAVIDÉKI MAGYAROK INTERNÁLÁSA HRASTOVECRA ÉS STERN TALBA 1945-BEN

A Vörös Hadsereg 1945. április elején vonult be a Muravidékre. Az itt élő magyarokat nagyobb atrocitás nem érte a szovjet katonák részéről, egyedül a nyilas párt helyi szinten működő vezetőit vitték el, akik közül senki nem tért vissza. Annál több sérelem, illetve atrocitás érte a magyarokat a helyi partizánoktól, akik a szovjetektől vették át a hatalmat. Még 1945 áprilisában a partizánok Filócz (Filovci) településen egy lágert, illetve koncentrációs tábort létesítettek azon személyek számára, akik beléptek a nyilas pártba. A tábor a nyár folyamán számolták fel.¹⁸

A legnagyobb atrocitás a muravidéki magyarokat 1945 júliusában érte. Július 9-ről 10-re ugyanis a jugoszláv/szlovén hatóságok (partizánok) 558 muravidéki magyar személyt internáltak a hrastoveci várban kialakított koncentrációs táborba, majd idővel egy részüket Sternthalba (Strnišče pri Ptuju) szállították.¹⁹ Az 558 muravidéki magyart 19 településről gyűjtötték be. Az intézkedés egy kivételével (Petesháza) az összes Alsólendva környéki magyar település érintette.²⁰ Az internált személyek

¹⁷ Valenčič, Slavko: *Internacijsko taborišče Sárvár*. GP „Pomurski tisk”, Murska Sobota, 1992. 86–88.

¹⁸ Varga Sándor: *A szlovénia magyarok II*. Honismeret, 1995/3. 17.; Göncz László: *Felszabadulás vagy megszállás? A Mura-mente 1941–1945*. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva, 2006. 159–165.

¹⁹ Az egyik internált muravidéki magyar személy, Rudas János radamosi kereskedő a hrastoveci táborban az egyik ott dolgozó és magyarul is tudó írnokot megvesztegette, hogy készítsen egy névjegyzéket a táborban lévő muravidéki magyarokról. Az írnok egy füzetbe írta össze a táborban lévő magyarokat. A családi és keresztnév mellett feltüntette az internált személy születési dátumát, valamint a települést, amelyről internálták. A névjegyzéket készíttető Rudas János szerencsésen hazatért a táborból és titokban tartotta a füzet létét. Röviddel a halála előtt Rudas János a füzetet a göntérházi Füle Vendelre bízta, aki csak Szlovénia önállósodása után tárta a nyilvánosság elé a hrastoveci táborba hurcolt magyarok névlistáját. Az internált muravidéki magyarok listáját tartalmazó füzet Biró József internált muravidéki magyar dokumentumgyűjteményében található. Mélyinterjú Biró Józseffel ([Alsó]Lendva).

²⁰ A következő, a muravidéki magyarok által lakott települések voltak érintve az internálás során (zárójelben az internált személyek száma): Alsólendva (65 személy), Csente (31 személy), Völgyfalu (24 személy), Pince (81 személy), Hármasmalom (5 személy), Hosszúfalu (18 személy), Alsólakos (11 személy), Felsőlakos (45 személy), Gyertyános (70 személy), Kapca (53 személy), Kót (10 személy), Bánuta (2 személy), Hidvég (20 személy), Radamos (33 személy), Göntérháza (9 személy), Kámaháza (13 személy), Zsitkóc (1 személy), Dobronak (39 személy), Szentlászló (28 személy). Forrás: Az internált muravidéki magyarok listáját tartalmazó füzet.

KOVÁCS ATTILA

4. kép: Internált muravidéki magyarok, 1945

többsége öreg, nő és gyermek volt.²¹ A hrastovecre internált muravidéki családok férfi tagjainak túlnyomó többségét ugyanis már korábban vagy börtönbe zárta az új hatalom, vagy a már említett filóczi táborban voltak „átnevelésen”. A Hrastovecre internált magyarok egy részét, azokat, akiknek nem volt 15 évesnél kisebb gyermeke, július 28-án a Ptuj melletti Sterntalban létesített táborba szállították. Sterntalban a nőket és a férfiakat különálló barakkokban szállásolták el.²² A hrastoveci táborban maradt gyerekeket viszont 5 hét után hazaengedték a lágerből, mivel nagyon sokan megbetegedtek – elsősorban vérhasban szenvedtek – közülük. Annak ellenére, hogy a gyerekeket hazaküldték a táborból, legalább öt kiskorú gyerek halt meg röviddel azt követően, hogy hazaért a táborból.²³ Az internált muravidéki magyarok végül is szeptember végén térhetek haza az internálásból.

A Hrastovecra, valamint Sterntalba internált muravidéki magyarok közül a rendelkezésünkre álló adatok alapján legalább 17 személy halt meg a táborokban, illetve az ott elszennvedett betegségek végett. A 17 áldozat közül 5 kiskorú gyerek volt.²⁴

²¹ Az 558 internált személy közül 194 volt 15 évesnél fiatalabb gyermek.

²² *Miért? Zakaj? lendavski zvezki – lendvai füzetek.* 1998/17. 80., 91.

²³ *Miért? Zakaj? lendavski zvezki – lendvai füzetek.* 84., 90–91.; Az internált muravidéki magyarok listáját tartalmazó füzet.

²⁴ *Miért? Zakaj? lendavski zvezki – lendvai füzetek.* 70–93. Mélyinterjú Biró Józseffel ([Alsó]Lendva).

INTERNÁLÁSOK, KITELEPÍTÉSEK, DEPORTÁLÁSOKA MURAVIDÉKEN ÉS A RÁBAVIDÉKEN

**A MURAVIDÉKI PETESHÁZA TELEPÜLÉS MAGYAR LAKOSSÁGÁNAK
KITELEPÍTÉSE A KOMINFORM-VITA IDEJÉBEN**

A Kommunisták és Munkáspártok Tájékoztató Irodája (Kominform) 1948. június 28-án Bukarestben közzétett határozatában elítélte Jugoszláviát, ami egyet jelentett az ország kommunista világon belüli kiközösítésével. A délszláv állam Kominformból történő kiközösítését illetve később kizárását követően a magyar–jugoszláv határ „frontszakasszá” vált. A két ország között addig intenzív állami- és pártkapcsolat szembenállássá változott. A hivatalos politikai–diplomáciai kapcsolatok mellett az állampolgárok magán kapcsolattrendszere is megszűnt, hiszen a határokat hermetikusan lezárták. Mivel a muravidéki magyar települések nagy része közvetlenül a jugoszláv–magyar határ mentén terült el, a Kominform-vita végett kialakult helyzet különösen érzékenyen érintette őket. A magyar–jugoszláv határon felállított vasfüggöny következtében teljesen megszűntek a rokoni kapcsolatok és a határmenti együttműködés.²⁵

Mivel úgy a magyar, mint a jugoszláv fél tartott egy fegyveres konfliktus ki-robbanásától, különböző intézkedéseket hoztak annak érdekében, hogy minél felkészültebben érje őket egy esetleges katonai összecsapás. Ennek érdekében totális hírszerző munkát végeztek a másik kárára, következképpen a magyar–jugoszláv határszakasz 1948–1953 között háborús övezetté változott.²⁶

Rögtön a Kominform-vita kitörését követően, a jugoszláv hatóságok a túlnyomó többségében magyarok által lakott Petesháza település összes magyar lakóját kitelepítették tűz- és robbanásveszélyre hivatkozva. A település alatt húzódtott a korabeli Jugoszlávia legnagyobb kőolajmezője, magán a településen és környékén pedig kőolaj-kitermelés folyt. A kitelepítés valódi oka azonban nagy valószínűséggel a Jugoszlávia és a Kominform tagjai közötti éles ellentétekben keresendő, ami többek között a jugoszláv–magyar viszony kiegyezéséhez is vezetett. A jugoszláv illetve a szlovén hatóságok feltételezése szerint a magyar állam kihasználhatta volna a petesházi magyar kisebbséget a településen található kőolaj-kitermelési berendezések elleni szabotázsra. Ezért preventív megoldásként a település lakosságának kilakoltatása, illetve eltávolítása mellett döntöttek.²⁷

A falu lakosságának kitelepítését két ütemben hajtották végre. Az első kilakoltatások során a kőolajtermelő vállalatnál szolgálatban nem lévő családokat

²⁵ Kovács Attila: *Jugoszlávia Kominformból való kizárásának (ki)hatásai a jugoszláviai magyar és a magyarországi szlovén kisebbségre. Muravidéki és Rába-vidéki példák.* In: Kupa László (szerk.): *Görbe háttal Interetnikus konfliktusok Közép-Európában a múltban és a jelenben.* Tanulmányok. Virágmandula Kft., Pécs, 2011. 126–128.

²⁶ Ritter László: *Titkos háború Magyarország és Jugoszlávia között.* História, 2010/1–2. 48.

²⁷ Mikola, Milko: *Dokumenti in pričevanja o povojnih izgonih prebivalstva v Sloveniji.* Študijski center za narodno spravo, Ljubljana, 2009. 24.

KOVÁCS ATTILA

telepítették ki. Ez az első hullám volt a legbrutálisabb, mivel a kilakoltatásra ítélt családok (elsősorban a kitelepítést elsőként megélő családok) megpróbálták ellenállni. Az ellenszegülőket az államvédelmi hatóság tagjai az alsólendvai börtönbe zárták. Ezt követően már könnyebben ment a kitelepítés, mivel a többi család nem tanúsított ellenállást. A második hullámra 1949 márciusában került sor, amikor a kőolajtermelő vállalatnál dolgozó petesházi személyek és családtagjaikat telepítették ki. A kitelepített családok a környező magyar településeken húzták meg magukat, vagy az Alsólendvát és a szomszédos településeket északról határoló Lendva-hegyen található pincékben telepedtek le. A kitelepítés során 215 petesházi családot űztek el az otthonából, akik 169 lakóházat hagytak hátra. Az épületeket és a földeket a kőolajtermelő vállalat kisajátította. Az 1950-es évek első felétől – a Kominform-vita enyhülésével párhuzamosan – a petesháziai többsége visszatérhetett eredeti lakóhelyére, az 1960-as évek elején pedig kárpótlást is kaptak a vállalattól.²⁸

A RÁBAVIDÉKI SZLOVÉNEK DEPORTÁLÁSA A „MAGYAR GULÁGRA” A KOMINFORM-VITA IDEJÉBEN (1950–1953)

A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája (Kominform) 1948. június 28-i bukaresti határozata, illetve az ebből következő magyar–jugoszláv szembenállás nemcsak a muravidéki magyar kisebbséget érintette érzékenyen, hanem a magyarországi, illetve a rábavidéki szlovén kisebbséget is. Szó volt már arról, hogy a szovjet–jugoszláv szembekerülést követően a magyar–jugoszláv határszakasz egyfajta frontszakasszá változott. A magyar pártvezetés, ill. a magyar politikai és katonai vezetés teljesen magáévá tette a szovjet pártvezetés „nemzetközi helyzetértékelését”, mely a harmadik világháború kitörésével is számolt. Ebből kifolyólag a magyar vezetőség 1950-ben létrehozta a határsáv intézményt: a határsávba hat déli megye 15 járása került, 310 településsel és közel 290 000 lakossal.²⁹

A felsorolt intézkedések természetesen keményen érintették a Rábavidéket, mivel az összes szlovén település a sávba esett. A határsáv létrehozására tett intézkedésekkel a hatóságok egy jól ellenőrizhető belső területet hoztak létre, melynek célja az volt, „[...] hogy a határövezetben lakókból egy második határvédelmet építsen ki. Ez csak úgy működhetett, ha a térségben megbízható elemek tartózkodnak,

²⁸ Kovács Attila: *Jugoszlávia Kominformból való kizárásának (ki)hatásai a jugoszláviai magyar és a magyarországi szlovén kisebbségre. Muravidéki és Rába-vidéki példák.* In: Kupa László (szerk.): *Görbe háttal Interetnikus konfliktusok Közép-Európában a múltban és a jelenben.* Tanulmányok. Virágmandula Kft., Pécs, 2011. 130–131.

²⁹ Orgoványi István: *Déli határsáv 1948 és 1956 között.* In: Tóth Ágnes (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából XVII.* Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 2001. 257–262.; Suba János: *Déli védelmi rendszer.* Várak, kastélyok, templomok, 2007 (III. évf.)/5. 16–19.

INTERNÁLÁSOK, KITELEPÍTÉSEK, DEPORTÁLÁSOK MURAVIDÉKEN ÉS A RÁBAVIDÉKEN

s ebből logikusan következett a megbízhatatlannak nyilvánított személyek eltávolítása.”³⁰ Az „ellenség” eltávolításának leghatékonyabb eszköze a deportálás volt.³¹ A déli határsáv megtisztítására foganatosított első deportálásra, mely a Rábavidéket is érintette 1950. június 23-án került sor, ezt követte még négy további deportálás: 1950. december 6-án, 1951 júliusában, 1952. május 29-én és 1953. január 3-án.³²

A rendelkezésre álló adatok szerint a Rábavidékről 68 családot deportáltak 210 családtaggal, közülük legtöbb a Jugoszláviával határos Felsőszölnökről, Apátistvánfalváról és Kétvölgyről származott.³³ A deportáltakat a hortobágyi munkatáborokba vitték, ahol embertelen körülmények között éltek – az állami gazdaságok istállóiban, ill. más gazdasági épületekben laktak.³⁴ A táborokban mezőgazdasági munkát végeztek velük, a szabályok megszegőit megbüntették, többször fizikailag is bántalmazták őket.³⁵ Tovább nehezítette a deportáltak sorsát, hogy ingó és ingatlan vagyonuk sorsa a járási és megyei tanácsok kezébe került.³⁶

Sztálin 1953-as halálát és Rákosinak a hatalomból történő leváltását követően enyhült a társadalmi, gazdasági és politikai nyomás az országban. Nagy Imre kormánya általános amnesztiát hirdetett, ami többek között a hortobágyi munkatáborok felszámolását is jelentette. A szlovén falvakból kitelepítettek azonban még nem térhettek vissza, kárpótlást sem igényelhetek. Ezért a táborokból szabadultak az ország azon területein kerestek munkát és lakhelyet, melyek nem tartoztak

³⁰ Nagyné Sziklai Ágnes: *A Vendvidék a Rákosi-korszakban*. In: Gyarmati György (szerk.): *Trezor 2. A Történelmi Hivatal Évkönyve 2000–2001*. Történelmi Hivatal, Budapest, 2002. 208.

³¹ Az 1950–53 között végrehajtott Rábavidéki deportálásokról lásd bővebben: Munda Hirnök Katalin: *Deportálások Magyarország nyugati határszélén az 1950-es években*. In: Kupa László (szerk.): *Görbe háttal. Interetnikus konfliktusok Közép-Európában a múltban és a jelenben*. Virágmandula Kft., Pécs, 2011. 137–145.; Nagyné Sziklai Ágnes: *A Vendvidék a Rákosi-korszakban*. In: Gyarmati György (szerk.): *Trezor 2. A Történelmi Hivatal Évkönyve 2000–2001*. Történelmi Hivatal, Budapest, 2002. 207–214.

³² Munda Hirnök, Katalin: *Represija nad Slovenci v Porabju v času Rákosijskega režima (1948–1956)*. Prispevki za novejšo zgodovino. Represija med 2. Svetovno vojno in v povojnem obdobju v Sloveniji in sosednjih državah, 2013/1. 205.

³³ Munda Hirnök, Katalin: *Represija nad Slovenci v Porabju v času Rákosijskega režima (1948–1956)*. Prispevki za novejšo zgodovino. Represija med 2. Svetovno vojno in v povojnem obdobju v Sloveniji in sosednjih državah, 2013/1. 207.

³⁴ Az 1950-es évek elején a Hortobágyon 12 tábort létesítettek.

³⁵ A táborok kialakításáról és működéséről lásd bővebben Hantó Zsuzsa: *Kitiltott családok*. Második, javított és bővített kiadás. Magyar Ház, Budapest, 2010

³⁶ Munda Hirnök Katalin: *Deportálások Magyarország nyugati határszélén az 1950-es években*. In: Kupa László (szerk.): *Görbe háttal. Interetnikus konfliktusok Közép-Európában a múltban és a jelenben*. Virágmandula Kft., Pécs, 2011. 141.

BOGNÁR ZALÁN

---

a „tiltott övezetek” közé.³⁷ A kitelepített szlovén családok többsége a Rábadidékhez közel, a Vas megyei állami gazdaságokban talált munkát és új lakhelyet.³⁸ A minisztertanács 29/1956 MT. számú rendelete viszont már a „lakóhelyükről eltávozni kényszerült személyeknek” lehetővé tette a korlátozás nélküli visszatérést. Az újrakezdéshez családonként 5000 Ft-os támogatást és legfeljebb 10 000 Ft-os kölcsönt kaphattak. A déli határsávból kitelepített szlovének 1956 végén, 1957 elején kezdtek visszatérni Szentgotthárd környéki falvaikba.³⁹

Dr. Kovács Attila
történész, fiókintézet-vezető
Nemzetiségi Intézet, Lendva, Szlovénia

---

³⁷ Tiltott övezet közé tartozott a déli és a nyugati határövezet, valamint a letelepedési engedélyhez kötött városok: Budapest, Miskolc, Sztálinváros, Komló, Várpalota.

³⁸ Munda Hirnök Katalin: *Deportálások Magyarország nyugati határszélén az 1950-es években*. In: Kupa László (szerk.): *Görbe háttal. Interetnikus konfliktusok Közép-Európában a múltban és a jelenben*. Virágmandula Kft., Pécs, 2011. 143.

³⁹ Munda Hirnök Katalin: *Deportálások Magyarország nyugati határszélén az 1950-es években*. In: Kupa László (szerk.): *Görbe háttal. Interetnikus konfliktusok Közép-Európában a múltban és a jelenben*. Virágmandula Kft., Pécs, 2011. 143–144.

BÁRSONY JÁNOS

CIGÁNYOK VIHARBAN – BIHARBAN

Elfeledett tömegyilkosságok nyomában

A második bécsi döntéssel, Észak-Erdély visszacsatolásával a magyar közigazgatás új feladatokkal szembesült. Nagyszalontán a határvárosból díszlépésben kivonuló román városparancsnok távozása után a közigazgatás vezető posztjaira új, „megbízható” és otthon „jó kapcsolatokkal rendelkező” hivatalnokokat vezényeltek az anyaországból – az addig évtizedekig mellőzött, sértetten tűrő helyi magyar értelmiségiek alig leplezett felháborodására.¹

A feszültség levezetésére, alkalmasságuk bizonyítására, illetve a hazai kapcsolataik demonstrálására ürügyként használták a – területen egyébként periférikus jellegű – cigány szociális és társadalmi feszültségek ügyét.

Erre apropót szolgáltatott Nyitra-Pozsony vármegye Törvényhatósági Bizottsága felterjesztése a Belügyminiszterhez, amelynek nyomán Bihar Vármegye Törvényhatósági Bizottsága 1941. szeptember 17-i rendes féléves ülésén tárgyalta a *Kóbor cigányok összegyűjtése és munkatáborba való elhelyezése* című alispáni előterjesztést. A vármegye csatlakozott a kezdeményezéshez és támogató határozatához mellékelte a Belügyminiszternek, hogy *„ne csak a kóbor cigányok ügye vétessék intézményes rendezés alá, hanem a cigánykérdés általában, így azon cigányok ügye is, akik bár állandó lakhellyel bírnak, de állandó létalapot biztosító kereset nélkül úgy a közrendészeti, mint közerkölcs szempontjából nem kívánatos elemek”*.²

A megyei döntéssel szinte egy időben Nagyszalonta új vezetői: dr. Hadady Imre polgármester és Nagy Lajos jegyző is napirendre tűzette a cigány ügyet a városi közgyűlésen és szabályrendeletet hoztak zárt cigánytelepülések, gettók létrehozására, a korszakban elsőként (!). A példát követték a későbbiekben Esztergom³ város, Szatmárnémeti város saját rendeletei, illetőleg 1944. késő tavaszán, nyarán vélhetőleg a keleti országrész hadműveleti kormánybiztosságának intézkedésére a tiszántúli,

¹ Interjú Danielisz Endre helytörténésszel, 2014. július

² Hajdú-Bihar Megyei Levéltár. IV/b 404/a 520. 12753/1941.

³ Komárom Megyei Levéltár, Esztergom város Törvényhatósági Bizottságának 352/1942. kgy. Sz., 15.974/1942.

kárpátaljai és erdélyi megyék többsége⁴ (sajnos az eredeti 1944-es rendelkezést nem sikerült ezidáig fellelni).

A nagyszalontai szabályrendelet céljaként – a megyei véleményezés szóhasználatával megegyezően így fogalmazták: „Nagyszalonta m. város közönsége, a város területén lakó cigányok mai életmódját közegészségügyi, közerkölcsi és közbiztonsági szempontból, de a város közgazdasági viszonyai szempontjából is károsnak tartja és ennek megváltoztatására” alkotja a rendszabályokat:

- városi cigányügyi előadót alkalmaz, aki a szabályrendeletet végrehajtja és minden lehetséges alkalmat, módot és eszközt megragad, hogy a várost a dologtalan, kóbor cigányoktól megszabadítsa;
- zárt cigánytelepüléseket létesít, minden cigány köteles ott lakni, ide átköltöztetik a másutt lakó cigányokat. (Cigánynak tekintendő minden cigány származású személy, továbbá származásra való tekintet nélkül minden olyan személy, aki cigányokkal együtt él.) A cigányváros, telep bekerítendő, egy zárható kapun át megközelíthető;
- a város felügyelőt nevez ki a cigányvárosba, aki őrzi a kulcsot, nyilvántart, jelent, este 9-kor bezárni;
- cigánykatasztert vesznek fel;
- havonta közegészségügyi ellenőrzés;
- erkölcsi nevelés keretében a vadházasságok megszüntetése napirenden tartandó, idegen személyek megjelenése megakadályozandó, erkölcsi kifogás esetén segeyből kizárandó;
- évente többször meglepetésszerűen a rendőrhatalóság a cigányvárosban és a telepen razzziát tart;
- terv a munkaképesek foglalkoztatására;
- más helységből jövő cigány oda nem költözhet, visszatoloncolandó;
- a polgárosultak engedéllyel visszaköltöztethetők;
- cigány nem foglalkoztatható olyan munkával, amely élelmiszer kezelésével, szállításával jár;
- rendelkezések megszegői kihágást követnek el és 40 pengő bírsággal, vagy 3 nap elzárással büntetendők.

⁴ Pl.: MOVE a Magyar Országos Véderő Egylet lapja 1944. szeptember 22: *Cigánygettókat állítanak fel a vármegyék és a városok*; Nemzeti Újság 1944. szeptemberi híradása, Németi Gábor: *A hatvani cigány gettó*; Heves m. Hírlap, 1995. június 29., Keszthelyi László: *Traktusba az oláh cigányokat*; Fejérmegyei Napló, 1944. július 8., 3. oldal: Murzsa Miklósné: *Újfehértói visszaemlékezés, Orgován család visszaemlékezése (Érpatak) stb.*

A rendelet megjelent a *Városok Lapja* 1941. október 1-jei számában, *Nagyszalonta kísérlete a cigánykérdés megoldására* címmel, Nagy Lajos jegyző tollából. A cikkben Nagy a náci állam példájának követésére hív fel a fajhigiéniai elvek és az internáló táborok perspektívájára, a „gyökeres megoldásra”. A fővárosi cikket a helyi *Az újság* is sürgősen ismerteti. Illetve október 2-án az *Új nemzedék* is tudósít róla.

A „rendelet működéséről” is tudósít október 7-én a helyi *Az újság*. A telepfelelős Szilágyi György (vajda) feljelentette becsületsértésért a Bogyó család nőtagjait, akiket bizonyítási nehézségek miatt a bíróság felmentett, ámde helyben elzárásra ítélt Istenkáromlás miatt.

A környéken a cigányellenes hisztéria folytatásáról is olvashatunk az újság október 9-i számában, ahol a következő hír jelent meg egy élősd, lusta ürge agyonveréséről szóló példabeszéd alatt: „**Általános cigány-razzia volt tegnap Biharvármegyében.** Tegnap megye-szerte általános cigány razziát tartottak a közbiztonsági hatóságok. Így Nagyszalontán az államrendőrség, a tanyavilágban pedig a csendőrség. Az összes cigányt összegyűjtötték a Nádásér mellett és névsorolvasást tartottak közöttük. A jövevényeket, akik az itteniek között bújtak meg és azokat, akik az általános razzia következtében Szalontára szorultak – előállították.”

A folyamatos zaklatás, terror végigkísérte a helyi cigányok sorsát 3 éven keresztül. A telepeket a csendőrség őrizte, csak írásos hatósági igazolással, vagy igazolt munkaszereződés alapján volt elhagyható. A razziákon rendszeresen végigverte őket a rendőrség, gyakori volt a kényszermosdatás és kopaszra nyírás. Az éhség is mindennapos volt. A terrorizálás gyakorlata kielezte a településen a romák és a környezet viszonyait.

Cikkem a nagyszalontai és dobozi cigány áldozatok halálát okozó tömeggyilkosságokról, körülményeiről, áldozatairól és tetteseiről íródott.

A dobozi tömeggyilkosság előzményeként kell szólnunk az ott meggyilkolt kötegyáni cigányok korábbi sorsáról.

Az itt lakó magyar anyanyelvű, vályogvető roma férfiak és fiatal nők 1944-ben egy közeli nagybirtokra voltak több mint fél éve kivezényelve, „*honvédelmi munka*” címén, kötelező kényszermunkára, ingyencselédnek.⁵

Szeptember végén a front közeledtekor néhányan, így a Makula család férfitagjai hazamentek a családjuk közelébe a hadseregektől való félelmükben. A birtok kasznárja azonnal értesítette a csendőrt a „szökésről”, aki otthon az ágyában alva

⁵ A kényszermunka e formáját az 1939 é. II. tc. (*Honvédelmi törvény*) 150. §-a tette lehetővé, ennek alapján a 30/1944 Me sz. kormányrendelet (*Az 1944 évi mezőgazdasági munka biztosítására*) 7. §-a, illetve a 2.620/1941 ME. Sz. rendelet szabályozta.

találta az idősebb Makulát. A csendőr „megtréfálta” a szökevényt, meggyújtotta az alvó alatt a szalmát. A keletkező tűz alaposan összeégette az idősebb Makulát. 16 éves fia akkor érkezett a házhoz. Amikor észrevette, hogy mi történt, megpofozta a csendőrt, majd elszaladt a faluból. Apját a falusiak lovas kocsin kórházba vitték Békéscsabára a sebei miatt.

1944. augusztus végén Romániában a király és a hadsereg puccsal leváltja Antonescu marsallt, a nációkkal szövetséges kormányfőt. Különbékét köt a Szovjetunióval, átengedi harcvonalán a szovjet csapatokat, a német hadsereget azonnali távozásra, kivonulásra szólítja fel, és új szövetségesként hadba lép a korábbi fegyverbarát, a náci birodalom ellen. Így a háborús ellenfél Szovjetunió hadserege Magyarország határához érkezhethet.

Horthy kormányzó és a magyar katonai vezetés lépéskényszerbe került, mivel a Dél-erdélyi román határ az alföldön katonailag védhetetlen volt, valamint Torda felől Kolozsvár irányába a hegyszoros is nyitott lett. Így Észak-Erdély sem volt tartható katonailag. Magyarország ezért – a németekkel szövetségben – sürgős megelőző támadást indított a két hadászati irányban a hegyszoros megszállására, illetve a Kárpátok nyúlványain védelem kiépítésére az Alföld peremén. A támadás 1944. szeptember elején 60-70 kilométeres katonai benyomulást jelentett a szuverén Románia felségterületére. (Miközben folytak a fegyverszüneti tárgyalások a Szovjetunióval az átállásról). Hadüzenet nélküli agressziót, Magyarország részéről, amelyet a szovjet és román csapatok Temesvár előtt megállítottak, illetve a kezdeti sikerek után a tordai támadást is visszaverték.

A román hadsereg és szövetséges orosz csapatok ellentámadása során a bihari hegyek alján lévő Magyarremetén a román hadsereg odaérő egysége a támadásért a helyi magyar lakosokon állt bosszút és legyilkolt válogatás nélkül öregeket, gyermekeket, asszonyokat, több mint 40 embert.

Majd ugyanezt megcselekedték a Maniu-gárdisták Gyanta községben, ahol az első 20 ember legyilkolása után egy idenősült román ember kiáltott a megvadult gyilkosokra, hogy „ne lőj!” (románul) és sikerült megállítania, kijózanítania őket.

Tenkén is összeszedtek egy csomó magyart.

„Ma is vegyes falunak mondjuk. Az elfogottakat román lakosok kísérték ki, hogy kivégzik őket. Az úton mellettük egy orosz katonai egység vonult. Ekkor a magyar civil foglyok közül többen elkezdtek énekelni az internacionálét (valószínűleg még első világháborús hadifogságban tanulhatták.) Az orosz katonák ekkor leállították a kísérőket és kiszabadították a foglyokat, hogy mit akarnak a magyar kommunistáktól. Így szabadultak meg a tenkei magyarok.”⁶

⁶ Interjú Danielisz Endre helytörténésszel, 2014. július

Szeptember 15. és 25. között az anyaországból idehelyezett tisztviselők vagonokat béreltek és eltávoztak.

Szeptember végére a szovjetek és a román csapatok elérték a trianoni magyar határt Nagyszalontánál.

26-án kedden a város lakosainak közel fele gyalog elmenekült az ellenség elől. Estére megérkeztek a román csapatok néhány orosz előőrssel.

„CAPTATIO BENEVOLENTIAE” – JÓINDULATÉRT ESDEKLÉS

A helyi lakosság néhány vezetője megpróbált a város lakói érdekében békés szándékot demonstrálni a köznyugalom biztosítására. Kenyérrel, süteménnyel, gyümölcscsel, borral kínálták a bevonulókat, cigányzenészeket fogadtak és dallal, tánccal köszöntötték őket. Az igyekezet sajnos hatástalan maradt. A katonák feltörték a szeszgyárat, tömegesen lerészegedtek, megindult a féktelen garázdálkodás, tömeges erőszaktevékenység, rablás, és ennek nyomán öngyilkosságok.

4 nap után, szeptember 30-án a magyar és német csapatok visszafoglalták a várost 3 napra...

Szeptember 27-én a környéken lévő kis román falut Kötegyánt is elérték a román csapatok. A falu vezetői: a helyi pap és egy Molnár Imre nevű hivatalnok kenyérrel, sóval, itallal fogadták őket és békességet kértek.

A katonák itt is lerészegedtek, feltörték az élelmiszerboltot, szétszórták a ház elé az árukat, kergették az asszonyokat.

Két nap múlva elmentek és megérkeztek a magyar páncélosok és tábori csendőrök...

És, hogy pontosabb képet kapjanak a 70 évvel ezelőtti történeletről, hogyan is történt, hogy Nagyszalontán 18, Dobozon pedig 20 halálos áldozata volt az I. Magyar Páncélos Hadosztály kémelhárítóinak, most közreadjuk a *Védtelem áldozatok* című filmünk szövegét. A filmünkből származó portrékat Asbót Kristóf rendezőoperatőr készítette.

VÉDTELEN ÁLDOZATOK (© ROMANO INSTITUTO)

Korabeli híradó szövege

„A magyar Alföldért folyó harcok során Nagyszalonta sokat szenvedett. Arany János szülővárosában a szovjet csapatok fosztogattak, raboltak és gyűjtogattak. Kossuth Lajosnak a szabadság nagy magyar apostolának a szobrát kegyetlenül ledöntötték. Az Alföld dél-keleti szegélyén honvédeink kemény elhárító harcot vívnak az ellenséggel.”

BÁRSONY JÁNOS

Narráció

1944. augusztus végén Romániában a király és a hadsereg puccsal leváltja Antonescu marsalt, a náccikkal szövetséges kormányfőt. Románia különbékét köt a Szovjet-unióval, átengedi harcvonalán a szovjet csapatokat, a német hadsereget azonnali távozásra szólítja fel, és új szövetségesként hadbalép a korábbi fegyverbarát, a náci birodalom ellen. Így a háborús ellenfél szovjet hadserege Magyarország határához érkezhethet. Az orosz és román csapatok a magyarlakta településeken gyakran erőszakoskodtak, raboltak, fosztogattak – hasonlóan az őket megtámadó magyar katonákhoz.

A győztesek Nagyszalontán se voltak kíméletesek. Szeptember 26-án elesik Nagyszalonta. A magyar város lakosainak több mint fele, Sarkad irányába menekül. A maradék polgárok próbálják megelőzni az erőszakot és fosztogatást, egyesek védekezésül cigány zenével, kenyérrel, sóval, fehér zászlós küldöttséggel fogadják a hadsereget.

Élelemmel, gyümölcscsel kínálják a katonákat. Az orosz és román katonák feltörik a szeszgyárat, tömegesen lerészegednek, több napra elszabadul a nemi erőszak és a fosztogatás. A rettegő helyi lakosok közül többen öngyilkosságot követnek el. Az üzleteket feltörik, árujukat szétszórják az utcán. A holmik későbbi összeszedésében részt vesznek a környező román településről bekocsizó parasztok, a helyi emberek és szegények.

Néhány nap múlva, szeptember 30-án az Első Magyar Páncélos Hadosztály, alig négy napra, visszafoglalja a várost.

Idézet a per jegyzőkönyvéből

„Tényállás: Kozma Andor előbb szakaszvezetői, majd őrmesteri rangban, az Első Páncélos Hadosztály 1/B kémelhárítói osztályán teljesített katonai szolgálatot. Az osztály parancsnoka Kubányi György százados volt. Fenti vádlottak 1944 augusztusában az Első Páncélos Hadosztály kötelékében, nyomozói minőségben, a Román határra mentek.”

Narráció

Nagyszalonta az első visszafoglalt magyar település az akkori határon innen. Az első, de nem az egyetlen, ahol a visszafoglaló hadak megfélemlítésként, a vértlen Nagyszalontán már 3 éve gettóba zárt, cigányokon állnak bosszút.

Ungvári Piroska

U. P.: Először bejöttek az oroszok, aztán kiverték őket. És akkor majd a muzsikusok, mikor bejöttek elsőre, fogadták őket zenével.

Ripoter: Kiket?

U. P.: Az oroszokat. És ők eztet megtudták, ezek a magyar katonák. És az asszonyok táncoltak is. Hát én ügye gyermek voltam, nem danoltunk meg táncoltunk. És akkor jöttek be hozzánk, mondták apámnak, hogy „*te is ott voltál, fogadtad az oroszokat, zenéltél?*” Hát azt mondja apám, „*én nem vagyok zenész*”. És akkor ott rugdosta a gyomrát, azzal a nagy csizmával, ez a félszemű, akinek bevolt ragasztva. Ez meg hát odaugrott, akkor az emelte a lábát, hogy rugjon anyámba abba a nagy terhibe.

Riporter: Terhes volt?

U. P.: Terhes volt. Decemberben meg is szült. Én nem tudom, milyen hónap volt akkor, október vagy milyen, de meg is szült anyám decemberbe. Na és akkor apám ötet síratta, hogy „*milyen hamar megkostóltad drága gyermekem, a csendőr rugását, a csendőr csizmáját*”, azt síratta.

Riporter: Hány éves volt?

U. P.: Ő azt mondta három. Én úgy tudtam, hogy négy volt. Na és akkor majd elmentek. Elmentek. Majd aztán másnap visszajöttek, akkor azt mondták mindenkinek jöjjön ki. Kiment mindenkik, akkor ott bevittek bennünket abba a házba, ide. Na most a ház nem úgy van, mint akkor volt, akkor egy keresztbe volt a ház, mostmár meg így utcára van az ablak. És akkor apám fogta ötöt az ölébe, én meg a testvérem aki meghalt, két felől fogtuk anyámnak a ruháját, a nagy terhes hasát, hát majd egyszer csak szólnak, kinyitják az ajtót, de majd megfulladtunk, meleg volt bent, beszorítottak oda bennünket, egy szoba volt meg egy konyha, meg így oldalt volt ott kis, kis, nem tudom, és akkor azt mondták, hogy a férfiak mind jöjjenek kifele. Kimentek a férfiak, az én apámnak az utolsó szava az az volt „*Nesze Mari fogd meg a kisfiút!*”. Na ennél tovább mi apámat nem láttuk többet.

Akkor aztán elküldték őket, mindenkit haza, hogy kinek, milyen szerszámja van. Kapa, ásó vigyék őket, mert viszik őket romokat takarítani. És akkor majd itt van a hely, ha akarják megmutatom szívesen, hogy hol lőtték meg őket. És akkor oda, ott megásatták velük a sírt. De milyen sírt egy kis sietés, hogy éppen, hogy egymásra lökdösték őket, hogy még volt 6, aki kiabált, hogy segítség.

U. P.: Előbb imátkoztatták őket. Templomnak fordították őket. Akkor aztán lefele a gödrökbe mint a kutyák, meg nem állt a puska, kérem szépen, mindenre emlékszek, míg csak ki nem végezték őket.

U. P.: Sorba fektették a 18 embert, és akkor meglőtték őket. Egy meg is menekült, megmenekült.

Ungvári Mihály: A Horváth Pista.

U. P.: Hát de meghalt már.

U. M.: Az is meghalt már.

BÁRSONY JÁNOS

U. P.: Meghalt. Úgy csúszott hason haza, de a vértől nem látott a többitől. Na és akkor belehányták őket a gödörbe. Majd azt akkor mondták mikor lövöldözni kezdtek, hogy: – orosz kurvák – beszóltak – *tegyetek párnát az ablakra!* Hát tettek párnát az ablakra, félt, reszketett mindenki.

Tinka Erzsébet

T. E.: Az mondta a magyar csendőr, a magyar ... csendőr. „*Na büdös orosz kurvák!*” ... begépfegyvereztek, abba a házba. Soknak a lába majdnem csüngött keresztbe. Hát én gyerek voltam. Nekem itt érte, lássa, a mai napig itt van, a lábam fején. Lássa? Nekem itt érte, gyermek voltam, de már akkor... Az apám még 30 éves se volt, 28. Az anyámnak a testvérei, 19 éves fiúk, mind ott végezték ki őket.

Narráció

Az első Magyar Páncélos Hadosztály kémelhárítói követték el a Nagyszalontai, a Dobozi, Kötegyáni és később a Rákoscsabai tömeggyilkosságokat is.

Kozma Andor nyomozó karpasszományos őrmester 1938 júliusától volt a nyilas párttag. 1940-ben lengyel menekülttáborban élelmezési altiszt volt. Állítólag innen jelentkezett kémelhárítónak. Fogolytáborokba kapott beosztást. 1944. június 2-án volnult be az Első Páncélos Hadosztályhoz kémelhárítójaként.

Kozma civil pályája nem hétköznapi. Vidéki mozitulajdonos, szegedi színész és rendező, filmszínészként is foglalkoztatták.

Filmjei többek között a *Rákóczi Nótája* 1943-ból, a *Késő* 1943-ból, a *Sárga Kaszinó* 1944-ből, *Egy fiúnak a fele* '46-ból, Hamza Ákos rendezésével.

Utolsó színházi szerepe a Miskolci Színház, 1946–47-es évadában, Katona József *Bánk Bánjának* Tiborc szerepe. Bánkot Bessenyei Ferenc játszotta.

Kubányi György katonai múltjáról orosz forrásból tudhatunk. Eszerint 1942–43-ban főhadnagyként a magyar katonai elhárítás díverziós osztályának volt a tagja.

A megszállt szovjet területeken Harkov, Szmolenszk, Voronyezs környékén, a partizánok és civilek elleni magatartásokért 10 év kényszermunkatáborra ítélték a Gulagon, amelyet nem élt túl. Polgári élete több mint érdekes. Kubányi ifjabb korában Debrecenben színészként, majd Pesten operett bonvivánként, illetve népszínművekben szerepelt.

1929-től nótaköltő és nótaénekes karriert indított, több lemeze is megjelent. A rádióban nótaműsorokat szerkesztett, rendezett. Dalai gyakran szerepeltek a rádió műsorán, így tömegesen elterjedtek. A „*Szép a rózsám nincs hibája*”, „*Most kezdődik a tánc*”, „*Tagadom, tagadom*” kezdetűek máig a legnépszerűbbek közé tartoznak.

Kubányi helyetteséről báró Temesvári Ede tábori csendőr-zászlósról annyit tudható, hogy 1937-ben, 16 évesen, a Balatoni Yacht Club választmányának jegyzője, katonai ejtőernyős klub létrehozója, sportman, aranyifjú. Másodéves joghallgatóként lett katonai kémelhárító. 1941-től a fronton szolgált.

Nagyszalonta az első olyan magyar város volt, amelyet magyar egységek az Első Páncélos Hadosztály visszafoglalt az oroszoktól. A hadvezetőség ki akarta aknázni az ebben rejlő propaganda lehetőséget, ezért kikülte hozzájuk a film híradó katonai tudósítóit.

Elképzelhető, hogy már ebbe is belejátszottak a kémelhárítók filmes kapcsolatai. A híradósok kalauzolását Kubányiék részlegére bízták, akik igyekeztek látványnyal kiszolgálni a filmeseket. Láthatjuk a támadó magyar tankokat, orosz hadifoglyok tömegét.

A Nagyszalontai helyi emlékezet szerint, statisztika katonákat is beöltöztettek, hogy az elfogottak száma többnek tűnjön. A város főterén álló egyik régi házat lángolva mutatja, felismerhetően több egy hónapon belül készült filmhíradó.

Egyszer a tűzoltást mutatják, máskor csak az égő házat, erről is úgy vall a helyi emlékezet, hogy az épületet a híradósok kedvéért a magyar tábori csendőrök és katonák gyújtották fel.

A híradó része egy kép, az árokban fekvő halott, sötét, göndör hajú emberekről. Ők lehettek a legvilkolt cigány zenészek. A bekötött szemű jelentéstevő, feltehetőleg az egyik gyilkos.

KOMÁROMI KÁROLY

K. K.: Október nem tudom hányadikán, bejöttek a román katonák. Ahogy bejöttek a román katonák hát Paksi Sándor pap volt, lelkész meg ez a Molnár Imre fogadta a román katonákat. Ettől lett aztán visszamenőleg, mert azt hiszem a román katonák két- vagy három napot voltak, és akkor a magyar katonák visszaverték őket. Az lett a helyzet ügye, hogy a magyar katonák Köcsegyánt megszállották ezek a páncélosok, és akkor a magyar katonák kérték, hogy milyen formában, ki fogadta itt a román katonákat. Ügyi ráfogták, hogy a cigányok. Na most a cigányok voltak a pap, meg Molnár Imre fogadta őket a nagy hídnál fehér zászlóval. Akkor azt mondta a pap, hogy azért, hogy ne legyen bántódása a községnek.

Na most, hogy a románokat visszaverték a magyar katonák, akkor nap lejöttek a cigány zúgra már így mondom, és akkor, hogy kik voltak azok a személyek.

Na most lejött ez a Molnár Imre, meg tábori csendőrök voltak, egy zászlós volt a tábori csendőr. Az cigányokat, magyarokat egy udvarba hoztak bennünket. Cigányokat külön állították, a magyarokat külön állították. Na ez a tábori csendőr meg ez a Molnár Imre elválasztotta, hogy ki a cigány, ki a magyar. Akkor minket

cigányokat bevitték a két házba, és két fele osztották a cigányokat. Akkor lejöttek a tábori csendőrök meg ez a Molnár Imre, és akkor eresztették ki őket, egyenként a házból. „*Na te menjél, te menjél, te menjél!*” Úgyhogy, hetet szedtek ki, nem, nem. Kilencet, mert a két asszonyt is innen vitték el. Az lett a helyzet, hogy felvitték a község házába. Aki Molnár Imre... Na most nagyanyám meg nagyapám na ezek öreg emberek voltak, nagyapám bottal volt. „*Hát miért akarsz bennünket Imre, hát nem csináltunk semmit?*”, meg így, meg úgy. Azt mondta „*elhallgassatok, elhallgassatok, vagy a torkodra nyomom a nádpálcát!*” – ez a tábori csendőr volt.

Na most ezeket kiszedték, ezt a Makula Józsefet, bent lakott a faluba, és akkor ezt a gyereket is hozzácsapták. Na ez a ....

Riporter.: Hol volt ez? Mi volt ez a hangya?

K. K.: Hangya Szövetkezet, fent a főtéren.

Riporter: Amikor a románok jöttek, akkor mit csináltak ezzel a bolttal?

K. K.: Ezt betörték és kihányták belőle ami nekik nem tetszett.

Riporter: És mit csinált ez a Makula József?

K. K.: Hát a szoborkert megvan most is, a szoborkert, oda bedobták azt a cukros ládát. Aztat felvette, nem tudom, hogy volt-e benne cukor, vagy nem volt benne cukor, aztat én nem tudom, azt tudom, hogy aztat elvitte.

Riporter.: Ez egy 16 éves fiú volt?

K. K.: Ez 16 éves ez a Makula József volt. Na ez által őket elvitték a község házához, egy éjszaka voltak ott meg egy nappal. Már a harmadik nap elvitték őket Sarkadra, lovaskocsival. A csendőrség ott volt ahol most a gimnázium. Bevitték kihallgatásra őket, anyaszült mesztelen. Ütötték, verték őket, de úgy, hogy a fal, Sarkadon tiszta vér lett tőlük, annyira ütötték őket a bikacsökökkel, tehát anyaszült mesztelen voltak. Na most egy 14 éves vagy egy 12 éves kisgyerek, az mit tud az életről.

Idézet a per jegyzőkönyvéből

„A különböző helyekről összefogott embereket Sarkadon, a csendőrségi laktanyában helyezték el. Itt borzalmas bántalmazásoknak vetették alá őket. A kínvallatásokat Kozma Andor nyomozó vezette. Az összeszedett szerencsétlen embereket, egy nagyobb szobába, a falhoz állították, arcal a falnak, és azt mondták nekik, hogyha megmernek moccani, vagy hátra mernek nézni, akkor megverik őket. Ezzel egy időben a teremben lévő kisebb szobában, Kozma irányításával bevitték egyenként az áldozatokat, és azokat felválltva, mesztelenre vetkeztetés után, nagyobb számú katona, és csendőr két újni vastagságú botokkal ütlegelte. Kozma azon rendelkezése alapján, hogy a testen veretlen rész ne maradjon. Ezen a bántalmazáson az összefogdosottak, mind átestek, melyek következményére, egyesek, egész életükre kiható betegségetek

szenvettek. A külső teremben a falhoz állított embereket, puskatussal és egyéb módon bántalmazták az ott lévő tábori csendőrök, és az őrzésre kirendelt katonák. Úgy, hogy a fal a kegyetlenségek következményében több helyen véres lett.

A nagyobb szobában és a kisebb szobában elkövetett kínzásoknál, véresre veréseknél, részt vett Boldizsár első rendű, Magyar harmad rendű, Kalocsai másod rendű és Tóth József ötöd rendű vádlott egyaránt. Egy alkalommal azzal hívta be Kozma Andor, Tóth Józsefet, hogy mutassa meg, milyen kell ütni. Tóth ekkor egy kétujnyi vastagságú bottal, olyan nagyot ütött az akkor, ott ütlegelt egyik személyre, hogy a helye felpúposodott, amire Kozma azt jegyezte meg, hogy ez a jó ütés.”

KOMÁROMI KÁROLY

K. K.: Elvitték őket Sarkadról a csendőrök, hogy viszik Dobozra, és akkor mondták a csendőrök, mert szakadó esőben vitték őket a dobozi főúton. Azt mondták nekik, hogy „*hát itt meghaltok, basszátok meg!*” Én ezt úgy tudom, hogy a két asszony sorolta, mert őket is ugyanúgy vitték, mint ezeket, körbe voltak a csendőrökkel. Akkor hajnalra bevitték őket Dobozra, a temetőbe, bevitték őket a temetőbe. Már a csendőrök körül voltak állva, és akkor mikor odavitték őket, a csendőrök körbe vették őket géppuskával, meg kézi gránáttal robbantották őket szét. Na most az volt a helyzet, ahogy én hallottam, a temető csőszné volt, hogy egy gyerek az elmenekült volna, de nem tudott, csak észre vették a csendőrök. Na mikor ezeket elpusztították, akkor lementek Dobozra a cigányokhoz, mert a cigányok külön voltak, már a Sószeknek nevezték, a dobozi cigányok. Azok ásták a sírokat meg, gödröt ástak nem sírt, gödröt ástak és abba hányták őket bele.

Egészen még meg se haltak. Hát úgy temették el, az volt a helyzet, hogy géppuskázták, kézigránátoztak, és volt, amelyik nem halt meg, csak utána, agyonlőtték. Ezt már a temető csőszné mondta, akkor, mert ő hallgatta a jajgatást, meg ugyi a rimánkodást, hogy ne pusztítsák el őket. Már mikor bevitték a temetőbe őket, akkor már tudták, hogy elpusztítsák őket. Hhát mit kerestek volna a temetőbe éjszakának idején.

Sztojka Dezsőné – Hajkai Mária

Sz. D.: Itt volt az a temető ház, ott bekísérték őket, összevoltak kötözve, és idáig a partig, és akkor ide hozták őket, ide sorba, lökdösték a kézigránátot közéjük. Még a jajgatást is hallottuk, mert itt laktunk kint. Hogy „*ne lőjenek le minket, mert nem vagyunk hibások!*” Akkor kijöttünk, egyiknek emerre volt a lába, a másiknak amarra, éppen csak, hogy rajta volt egy kis föld, rögtön megismerték őket, abba a percbe. Jajgattak nagyon.

BÁRSONY JÁNOS

Idézet a per jegyzőkönyvéből

„Ezt követően a csoportot, a kíséző katonák és a tábori csendőrök elvezették a temetőhöz. Mielőtt a csoportot a temetőbe vitték volna, Molnár negyed rendű vádlott, bement az útszélén fekvő csöszkunyhóhoz a temetőbe, és közölte az ott tartzkodó Z. Szabó Károlyné temetőcsőszel, hogy ne ijedjen meg, mert új fegyvereket fognak kipróbálni.

Közben a húsz főnyi fogolycsoportot, a kísézők bevitték a temetőbe, és a csöszkunyhótól kb. 3-400 méter távolságra lefektették őket a földre azzal, hogy ott fogják tölteni az éjszakát. Ezt követően a kíséző személyzet, néhány métert hátra húzódott, vonalba fejlődött, és parancsra sortűzet adott le a földön fekvő kb. 20 emberre. Majd hátrébb húzódtak a szomorú fűzfa csoporthoz, és ma már meg nem állapítható számú kézigránátot dobtak a szerencsétlen áldozatokra. Aki még ezután is életben maradt, azt a parancsnokló tábornok agyonlőtte. Ezt követően Kalocsay másodrendű vádlott, és ma már meg nem állapítható további egy-két csendőr, valamint utasításokra két községi rendőr, elmentek a községnek a temető közeli részébe. Ott megállapíthatóan, 6-8 személyt összeszedtek, azokkal sírt ásattak, mégpedig egy kb. 2-szer 3 méter szélhosszúságú, kb. 1 méter mélyet, és abba belerakodták a hullákat, melyek között legalább 2-3 gyermek, 15 férfi, és 2 nő volt.”

Sztojka Béláné – Hajkai Aranka

Sz. B.: Én tetszik tudni beszéltem azzal az emberrel, aki eltemette, egy 2-3 emberrel. Azt mondja, „temettünk cigányokat, meg egy kalapot is kaptam”. Hát mondom ez a kalap a testvéremé volt. Megvolt löve. Az öregeknek, meg, megismertem, tetszik tudni, mert pipált egy öregember, mondom, ez meg azé az öregemberé volt. Akkor a ruhájukat, mindent, kimentem a temetőbe, mert mondták azok, akik temették, hogy ott vannak eltemetve, 21-en, hogy ott maradtak még ruhadarabok. Akkor láttam meg a testvéremnek a ruháját, meg a kalapját, másnak a fején, aki temette, egy öreg bácsinak a fejébe.

Narráció

A Nagyszalontán, 1944. október 2-án meggyilkolt cigányok nevei, kettő kivétellel a református anyakönyvben találhatóak. Az áldozatok a helyi temető háborús hőseinek parcellájában vannak eltemetve, magyar és szovjet katonák sírja mellett. Sorsukról Romániában regény jelent meg 1954-ben, Viharban címmel, Nagy Ilona író tollából. Az áldozatok név szerint:

- Szilágyi Kálmán (zenész, 34 éves);
- Tinka József (zenész, 25 éves);
- Ungvári József (zenész, 19 éves);

- Ungvári János (zenész, 35 éves);
- Karancsi Lajos (zenész, 38 éves);
- Keresztesi Lajos (napszámos, 34 éves);
- Karancsi Kis Dezső (zenész, 57 éves);
- Karancsi Dezső (napszámos, 19 éves);
- Tinka István (zenész, 62 éves);
- Keresztesi Miklós (zenész, 57 éves);
- Gál Ferenc (zenész, 52 éves);
- Tinka Károly (napszámos, 75 éves);
- Bakos Lajos (zenész, 63 éves);
- Horváth Ferenc (földműves, napszámos, 61 éves);
- Keresztes Mihály (földműves, napszámos, 16 éves);
- Rokszin Péter (földműves, napszámos, 57 éves);
- Rác Jenő (zenész);
- Rác György (zenész).

A dobozi 1944. október 5-én meggyilkolt áldozatok a helyi temetőben, a bűntény színhelyén fekszenek. Egy jóindulatú helyi kőműves által 1946-ban felállított sírkő alatt nyugszanak, összesen húszan. Közülük csak néhányuk nevét ismerjük.

- Hamza Otilka (Nagyszalonta);
- Bakos Rózsi (Bimbó) (Nagyszalonta);
- Farkas János (Kötegyán, 60 év körüli);
- Makula Erzsébet (Kötegyán, 58 év körüli);
- Farkas Károly (Kötegyán, 34 éves);
- Komáromi Zsuzsanna (Kötegyán, 14 éves);
- Komáromi János (Kötegyán, 12 éves);
- Makula József (Kötegyán, 16 éves);
- Zsigmond Károly (Kötegyán, 14 éves);
- Hajkai Károly (Kötegyán, 20 éves) lakosokat.

A másik tíz, itt meggyilkolt, nagyszalontai cigány áldozat nevét sajnos nem sikerült beazonosítani.

A gyilkosai elleni vizsgálati anyagokban, vagy a per során se került fel a nevük. Végig névtelen tömegként, számként, cigányként és nem személyként szerepeltek. A Kötegyáni és a két Nagyszalontai áldozat nevét, túlélő rokonaik mondták el nekünk.

BÁRSONY JÁNOS

Epilógus

Kubáni Györgyöt, aki orosz munkatáborban a Gulágon halt meg, 1991-ben, mint hadifogoly külföldi állampolgárságút, tehát jogtalan elítéltet rehabilitálták.

Báró Temesvári Ede 1945. februárjában került orosz fogságba. Innen 1948. augusztusában szabadult, Romániában, mert ide kérte magát a társai elleni eljárás hírére. Megpróbált Jugoszláviába szökni, de elfogták, kiadták Magyarországnak. 1951-ben a bíróság halálra ítélte, és kivégezték. Nem a tömeggyilkossági ügyből kifolyólag.

Kozma Andort egy Rákoscsabai tömeggyilkosság ügyében halálra ítélték és kivégezték. A cigányok megölését a kémelhárító vezetőin soha nem kérték számon.

Idézet a per jegyzőkönyvéből

„A cigányokat nagyon megvertük. Ebbe részt vett rajtam kívül természetesen Kozma, és az itt beosztott csendőrök is. Ugyancsak részt vett a megverésben Balázs László és talán egy Erdélyi nevű zászlós, aki itt tűnt el, és további sorsáról nem tudunk. De részt vett a verésben a honvéd őrszemélyzet közül is néhány. Kozma itt külön vert meg egy nőt, aki, ugyan nem volt cigány, de valamelyik cigánynak a felesége volt. Ezt a nőt Kozma meztelenre vetkőztette, és így verte meg, valamilyen szerszámmal, nagyon súlyosan. Ezt a nőt, miután Kozma levetkőztette, én már nem vertem meg, csak azt megelőzően. A cigányok közül több vérzett az ütések következtében, de amikor Kozma a fent említett nőt a hajánál fogva rángatta és verte, a fal tele lett vérrrel. A cigányok további sorsáról nincs tudomásom. Csak az egyik csendőrtől hallottam, hogy kilettek végezve.

Előadom, hogy egy napon Nagyszalontára kellett bemennem, Kubányi parancsára. Ha megtörtént, talán ezen a napon történt meg, a cigányoknak a kivégzése. Október 4-én, vagy 5-én parancsot kaptunk a visszavonulásra, és egyenesen Orosházára mentünk.”

Ungvári Erzsébet

U. E.: Csak megtörtént, hogy 18 embert lemészároltak, aljas, szemtelen. És akkor, hát tovább mit mondjak.

Riporter.: Köztük volt a maga?

U. E.: Az apám is. Persze. Meg még apámnak két öccse. Két 18 éves, meg 20 éves fiatal emberek.

Riporter: Nem is kellett volna maga szerint, hogy valaki bocsánatot kérjen?

U. E.: Jaj, drága! Hát mi itten ezt sose várjuk ezt el, itt mi nem vagyunk értékelve. Mi nem vagyunk itt értékelve, el ne higye már! Pedig mi pont olyan magyar embernek érezzük magunkat! Mert mi cigányul nem tudunk, csak magyarul. Rendes református emberek vagyunk. A rendes munkánkból, két karunk után élünk,

de ugyanakkor nem nagy értékünk van, hogy őszinte legyek. Ha már valahol többen vannak, akkor azt mondják, itt vannak a cigányok. Lehet rajtunk arany vagy bársony ruha, meg lehetünk, hogy mondjam, nem egy buta analfabéták. Nekem nem sok iskolám van, négy van, de ugyanakkor én annyi regényt olvastam, hogy lehet, hogy akinek 12 van, nem olvasott annyit. De mégse tudnak bennünket értékelni, úgy, mint a magyarokat, én megmondom őszintén. A férje magyar, vagy a másik kollegája, de Maga cigány, igaz? Nahát ez így van. A lányomnak is az ura magyar, az unokámnak román az ura, úgyhogy, mármost így összevagyunk keverve. Nagyon összevagyunk keverve.

Riporter: Most nagyobbak a különbségek, vagy régen voltak nagyobbak?

U. E.: Hát ugyanott van az, ugyanott van az.

*dr. Bársony János
tudományos segédmunkatárs
Romano Instituto Alapítvány*

DARÓCZI ÁGNES

ROMA HOLOKAUSZT – PHARRAJIMOS

Pharrajimos a romani shib kelderás dialektusából való szó és a Holokauszt megnevezése cigányul, a mi anyanyelvünkön. Szó szerinti fordításban – szétvágatás, felaprózás, megölés. Szokták ezt az időszakot még *Samudaripen* és *Kali Trash* – Fekete Félelem névvel is illetni.

Nem csoda, ha a cigány nyelvű kifejezés ügyében még nincsen megegyezés – ez nem csupán az írásbeliség hiányából, de az anyanyelvű publikálás hiányából és a több évtizedes elzártságból is adódó sajátosság.

Akárhogyan is nevezzük az időszakot, le kell szögeznünk, hogy mindaz, ami a romákkal a II. világháború idején történt, a Holokauszt része. Két nép volt, amelyet származása miatt üldöztek: a zsidók és a romák. Azonban nem fogjuk megérteni a romák sorsát, ha pusztán a másik nép története felől közelítünk. Míg a zsidók esetében a folyamat az állampolgári jogoktól való fokozatos megfosztáson (lásd zsidó törvények!) keresztül vezetett az élettől való megfosztásig, a romák esetében a folyamat más volt, a '30-as évekre nekünk nem voltak állampolgári jogaink, minket nem gondoltak a jogállam védőbástyái mögé tartozónak.

Nem beszélünk róla, de ideje megtanulnunk: a romák esetében is voltak az üldözésüket előíró és érvényben tartott rendeletek, rendelkezések.

Ilyen volt a 15000/1916-os rendelet a kóborló cigányok megrendszabályozására. A települést nem hagyhatták el, teljes körű és rendszeres nyilvántartást vezettek róluk, testi megjelölést alkalmaztak a himlő elleni, háromszög alakban beadott védőoltás formájában, a renitensek (hogy ki számított renitensnek, azt a csendőr maga döntötte el) állami munkatáborba helyezését kezdeményezték. A rendelet még 50 évig érvényben volt.

1928-ban belügyminiszteri rendelet született, amely országos cigány razziákat írt elő. A rendelet az ötvenes évekig érvényben maradt.

1929-től országos cigány razziákat tartottak, évente legalább kétszer.

1934-ben Endre László (a később államtitkárként a zsidók koncentrációs táborba szállítását szervező hivatalnok) követeli a kóbor cigányok állami koncentrációs táborba zárását és a férfiak sterilizálását.

1938. március elsején belügyminiszteri körrendelet született, amely rendőrségi nyomozati utasításban nyilvánította a romákat kollektíven megbízhatatlannak. Ez a „megbízhatatlannak” nyilvánítás később a háborús jogszabályok szerint a megbízhatatlanok azonnali internálását tette lehetővé.

1939-ben megkezdődik a németországi és ausztriai cigányok összegyűjtése. A Soprontól 5 kilométerre fekvő Lackenbachban gyűjtőtábort állítottak fel, ahol a szomszédos magyar megyék cigányainak rokonai, testvérei raboskodtak. Körülbelül ezer magyar nevű, magyar anyanyelvű roma is. Útjuk Lackenbachból a lengyelországi Lodź gettóiba vezetett, végül 1943-ban az Auschwitz-Birkenau-i cigánylágerebe, ahol a férfiak és a nők általában 6-7 ezressel kezdődő sorszámozást kaptak.

1940. augusztus elsejével a csendőrség központi nyomozó parancsnoksága bevezeti az országos cigány nyilvántartást, ujjlenyomat alapján. 9 hónap alatt 2475 cigányt vesznek nyilvántartásba, a nyilvántartás a tervek szerint minden cigányra kiterjedt volna.

1941. júliusában a kárpátaljai kormánybiztos utasítására a magyar állampolgárságot hivatalos iratokkal bizonyítani nem tudó romákat áthajtják német hadművelési területre, ahol nagy részüket Kamenyec-Podolszkijnál – zsidó sors társaikkal együtt – legyilkolják.

1944. tavaszán–nyarán több helyi tisztviselő javasolja a zsidó-kérdés megoldásának mintájára a cigányok internálását. Több megyében (például Szolnok megyében, Bács-Kiskunban) csendőri őrizet mellett mezőgazdasági kényszer-munkatáborokat alakítanak ki nagyobb gazdaságokban.

1944. júliustól internálótáborokat állítanak fel. (például: Nyíregyháza, Újfehértó, Mátészalka, Nyírbátor stb.) Cigány munkatáborokról tudunk: Szekszárd, Véménd, Szentkirályszabadja, Pécsvárad, Marcali, Sárvár, Újhartyán, Baja, Nagykáta településeken.

1944. augusztus 23-án a Honvédelmi Miniszter elrendeli cigány munkásszázadok felállítását. A feltöltést cigány razziák és a cukorjegy nyilvántartások alapján végzik: Zemplén, Tolna, Somogy, Csongrád, Zala, Fejér, Baranya, Pest, Heves, Borsod, Komárom megyékből és a Felvidékről.

1944. november 2–3-án elkezdődnek a nagy razziák, amelyeken Zala, Veszprém, Vas, Baranya, Somogy, Tolna, Komárom, Győr, Sopron, Pest megye településeiről és a Felvidék magyar uralom alatt lévő településeiről összeszedett cigányokat a Komáromi Csillagerődbe deportálják. Szelekció után innen indulnak a vagonok németországi lágerek felé.

1945. március 18-ig működik a Komáromi Csillagerőd gyűjtőtábor, amely a magyarországi cigányok legnagyobb itthoni temetője.

Mindarról, ami a cigányokkal a II. világháború során történt és történhetett, mind a mai napig nagyon keveset tudunk. Az okok között talán első helyen kell emlegetnünk, hogy a cigányságnak sem egyháza, sem intézményei, sem értelmisége nem volt.

Ugyanakkor elgondolkoztató, és a múlttal való szembenézés hiányáról beszél az a tény, hogy elismert történészek, akadémikusok beszélhetnek úgy erről az időszakról, hogy nem hozzák szóba sem a zsidó-magyarok sem a cigány-magyarok kiirtását.

De vannak olyan holokausztkutatók is, akik ismertetik a korabeli rendelkezéseket, idézik a rendeletet, ahol egyetlen mondatban emlegetik az üldözendők között a zsidókat és cigányokat, mégis csupán a zsidók szenvedései és veszteségei kerülnek fókuszba.

A gyakran számháborúvá degradáló vitát arról, hogy üldözték-e egyáltalán a cigányokat Magyarországon, vagy csupán az üldöztetésből politikai tókékat kovácsolni akaró mai roma értelmiség „szakmaitlan” erőlködése van a háttérben, bizony éppen olyan történész erőlteti, aki nem átallja a náci fogalmi és szókészletét használni máig. Például nem átall „kóborcigányokról” elmélkedni, elfogadva a náci beszédet és fogalomkészletet, miközben az 1893-as országos cigány összeírás adataiból – tehát másfél emberöltővel, ötven évvel korábbról tudjuk, hogy a nagy Magyarország területén is mindössze 9000 (kilenc ezer főnyi) cigány volt, akit vándorlónak lehetett tekinteni. Figyelmét elkerüli a túlélők visszaemlékezése éppúgy, mint az egykori koncentrációs táborok fogolylistáinak elemzése.

Végül vesztegezzünk néhány szót a Holokauszt és a genocídium fogalmának elemzésére. A népirtás *emberiesség és béke elleni bűn*, nemzetközi jogi bűncselekmény – ahogyan azt Párizsban 1947. február 10-én a II. világháborút lezáró *Békeszerződés* 6. cikkelye szerintelfogadták. 1948-ban a népirtás büntetének megelőzéséről és megbüntetéséről ENSZ egyezmény született. A Holokauszt maga is genocídium, népirtás. Az összes többitől két vonatkozása különbözteti meg: a faji ideológiai alap és az iparszerűen szervezett megsemmisítés. Elismerve, hogy más népek, népcsoportok kiirtása is a történelem szégyenfoltjai közé, a genocídium fogalmkörébe tartozik – de hogy megkülönböztethető legyen minden más cselekménytől, a görög „*holokaustos-égő áldozat*” kifejezést szoktuk használni arra a népirtásra, amelynek 11 millió áldozata közül mintegy hat millió zsidó származású volt, és mintegy félmillió cigány áldozata. A fajüldöző náci politika célkeresztjében a zsidók mellett a cigányok voltak a két nép, akiket végleg szerettek volna eltüntetni a föld színéről. De kiirtandó ellenségnek tekintették jehova tanúit, a feketéket, a szellemileg és testileg sérülteket éppúgy, mint a homoszexuálisokat és persze politikai ellenfeleiket.

Ha megnézzük közelebbről a romák szenvedését, akkor találkozhatunk gettóba zárással, kényszermunkával katonai szervezetben, katonai munkatáborokkal, katonai munkaszolgálatos századokkal, lezárt gettó-cigánytelepekkel, és nem feledkezhetünk meg a **helyben elkövetett tömeggyilkosságokról** sem. Nagyszalonta–Kötegyán–Doboz ilyen tömeggyilkosságban érintett települések. Legutóbbi kutatásaink – köszönhetően Bársony János feltáró munkájának – egy hetven évvel ezelőtti történetre derítenek fényt.

Daróczy Ágnes
igazgató
Romano Instituto Alapítvány

ROMANI ROSE

THE NAZI GENOCIDE OF THE SINTI AND ROMA

I would like to talk about some central aspects of the persecution of our minority in the 'Third Reich', although I will restrict myself largely to the fate of the German Sinti and Roma. I will then address some conceptual considerations regarding the educational dissemination of the history of the Holocaust and the use of historical sources that are also essential for the work of the Documentation and Cultural Centre of German Sinti and Roma in Heidelberg. Finally I will make a few comments on the current politics of remembrance in Europe.

For German Sinti and Roma the year 1933 was a historic turning-point as it was for the German Jews. Germany saw the establishment of a dictatorship that declared racial ideology as the basis of state action and propagated a 'new racial order' of society as a primary goal. This 'racially' grounded policy, at the end of which stood systematic genocide, differed radically from all previous forms of persecution and can in no way be considered as a mere continuity of national 'gypsy policy'. The Holocaust against the Sinti and Roma, which nearly half a million people fell victim to, thus represents a fundamental turning-point in the many hundred-year old history shared by minority and majority society.

Sinti and Roma have been living in Germany for more than 600 years. However, the documents handed down from the end of the Middle Ages, in which Sinti and Roma usually appear as the objects of state measures, give a one-sided and distorted picture. Parallel to the policies of exclusion and discrimination there have always been, at local and regional level, various forms of friendly and normal coexistence between minority and majority population.

This normalcy of coexistence was systematically destroyed with the National Socialist assumption of power. From the very beginning the Nazis declared Sinti and Roma to be a 'foreign race' that was to be excluded from the 'national community' and ultimately 'eradicated'. Like the Jews, 'gypsies' were beyond all legislation, their very right to existence questioned. The first high point of the systematic deprivation of rights came with the 'Nuremberg race laws' which were applied to Sinti and Roma and to Jews alike.

Already in the mid-thirties Sinti and Roma families were being interned in special concentration camps that were erected in many German towns. Later these camps served as collection points for the deportations of Sinti and Roma to the death camps

in occupied Poland. At the same time, the minority was being systematically excluded from virtually all areas of public life. Even before the beginning of war Sinti and Roma were subjected to debarment from employment, excluded from military service, their children refused entry to schools. The declared aim of the National Socialists was the 'racial isolation' of all Sinti and Roma from the 'German-blooded' population. A host of special regulations restricted their lives ever more tightly.

As in the case of the Jews, the Nazis' specific defamation of the Sinti and Roma relied on the exploitation of deep-lying prejudices to justify their 'race policy' and to ensure the acceptance of the population as well as the co-operation of the administration. The language of the hate articles directed against them did not differ in any way from the tirades of hate against the Jews in 'Der Stürmer', for example. Terms such as 'eradication' or 'extermination' were used as a matter of course when talking about the 'gypsy question'.

In order to turn the 'final solution of the gypsy question' he had announced in his edict of 8 December 1938 into reality, Heinrich Himmler commissioned the 'Racial Hygiene Research Office', headed by Dr Robert Ritter and already in existence in Berlin since 1936, with the complete registration of the minority. This was a crucial prerequisite for the implementation of genocide. The immense trouble to which Ritter and his apparatus went in order to leave no gaps in the genealogical registration of the German Sinti and Roma (including extensive anthropological examinations) is evidence of the importance by which the Nazis measured the 'gypsy question' – regardless of the fact that Sinti and Roma in Germany were a small minority in terms of numbers. The fanatical 'race researchers' were trying to track down the last 'gypsy' or so called 'gypsy of mixed blood' until the end of the war in order to hand them over for extermination.

The National Socialist 'race policy' took on a new dimension with the launch of the Second World War in September 1939. The initial military successes of the Wehrmacht allowed the National Socialist authorities to deport all those of 'foreign race' from the Reich into the newly occupied territories. From the beginning German Sinti and Roma were included alongside the Jews in the deportation plans of the SS leadership.

The way for the deportations was also prepared by Himmler's so-called Detention Decree of 17 October 1939, according to which 'gypsies' were no longer allowed to leave their home areas under threat of internment in concentration camps. A few months after the first deportations of Jewish people from the Reich, the first families of German Sinti and Roma, numbering 2,500, were deported to occupied Poland in May 1940. Most fell victim to the inhumane forced labour and mass shootings in the ghettos and concentration camps erected there.

ROMANI ROSE

Following the attack on the Soviet Union in June 1941, local Roma were murdered by the death squads of the SS, systematically and in whole families. This applied to the other occupied territories of eastern and south-eastern Europe as well, where in Serbia particularly the Wehrmacht was involved in the mass shootings. Numerous pieces of evidence for the policy of systematic murder of Roma can be found not only in the documents remaining from that time, but also in the records of the preliminary investigations and proceedings against Nazi perpetrators.

Sinti and Roma were among the first victims along with the Jews of the assembly-line mass killings in the extermination camps erected in occupied Poland. A few weeks after the systematic deportation of Jews from the Reich territory had begun, 5,000 Austrian Sinti and Roma were deported to the Lodz ghetto in November 1941, where a 'gypsy ghetto' was set up immediately beside the Jewish one. In January 1942 the surviving internees of the Lodz 'gypsy ghetto' were taken to Chelmno extermination camp, where they were suffocated in gas trucks immediately after their arrival.

Himmler's Auschwitz decree of 16 December 1942 ultimately triggered the last phase in the destruction policy: the deportation of more than 22,000 Sinti and Roma from eleven countries in Europe to Auschwitz-Birkenau. Almost 90% of the men, women and children in the so called 'gypsy camp', fell victim to terror, hunger and disease or were murdered in the gas chambers. Some 3,000 of the people were deported for 'extermination through work' to concentration camps in the Reich territory before the 'liquidation' of the 'gypsy camp' on the 2nd/3rd of August 1944 – when the SS drove the last 2,900 survivors into the gas chambers in a single night.

The existing source material makes it clear that the 'race policy' directed against the Sinti and Roma did not culminate in systematic extermination by chance, as many years was maintained. Although the concept of the 'final solution' came about only gradually, the 'racial policy' included the notion of physical extermination from the very beginning. Even the projects of a 'territorial final solution' of the 'Jewish question' and the 'gypsy question' having been considered for a short time consciously included the mass murder of the deported people.

The Nazi genocide of the Sinti and Roma was grounded in the desire of the highest representatives of the SS state for their extermination, and was not in any way simply the result of agencies acting on their own initiative. This becomes clear by the very fact that Heinrich Himmler and the so called 'Reich Security Main Office' under the leadership of Reinhard Heydrich took over management of the 'solution to the gypsy question'. However, only the interaction of many different functionaries from all areas of society allowed the genocide of the Sinti and Roma to become frightful reality.

Although these facts were known for a long time, in the Federal Republic of Germany it took almost four decades, until 1982, to recognize politically the genocide

of the Sinti and Roma. Until then the Nazi policy of extermination directed against our minority was largely ignored or, at most, relegated to a mere footnote of history.

On the Jewish side it was a matter of course after the end of the war that the crimes committed against the Jews would be comprehensively documented. Jewish institutions did their best to ensure that the Holocaust against the European Jews was brought to public attention and can never be forgotten. From the beginning the overriding aim of the civil rights movement of the German Sinti and Roma has been to create a centre that would look back on and reappraise our history – in particular that of the genocide – and anchor it in the collective memory. We understood this task to be an indispensable contribution both to democratic self-understanding and to the political culture of the Federal Republic of Germany. It needed to be shown that prejudices and state discrimination which are founded directly on the racial prejudices and thought structures of the National Socialists continue to this day and maintain their hold on the image of our minority in the public.

This task was assumed by the Documentation and Cultural Centre of German Sinti and Roma, established in Heidelberg in 1990. After several years of documentary work and research, in 1997 the Centre opened the world's first – and to date unique – permanent exhibition on the Holocaust against our minority. Another important result of the Centre's work was the setting up of a permanent exhibition at the Auschwitz-Birkenau State Museum, realised in strong cooperation with national and international memorial sites and other national Roma and Sinti organisations. Since August 2001 the dimension of the Roma and Sinti genocide is documented in Block 13 of the former "Stammlager" F.

I would now like to turn to the consequences arising from what has just been said for the educational dissemination of the history of the Holocaust, not only in the form of exhibition projects but also in school textbooks. From our standpoint the following points are of central importance: As for the Jewish victims, so must the genocide of the Sinti and Roma be made visible in its historic uniqueness: as an attempt at the total extermination of our minority on the basis of its sole existence. Sinti, Roma and Jews were the only groups of victims who, from the very young to the very old, were 'racially' registered, deported and murdered, and this with the assistance of a modern, functioning state apparatus. Like the Holocaust against the Jews, this policy of the systematic extermination of our minority represents a break in civilisation that defies all historical comparisons.

Furthermore, the reality of the Holocaust cannot be reduced to a reconstruction of the historical events that relies solely on the files handed down from the perpetrators. It is precisely in the case of the Sinti and Roma that there is often no awareness that Nazi documents reflect the perspectives of the murderers. The uncritical equalisation of these documents with the supposed reality of the life of our minority has in

ROMANI ROSE

---

the past often led to the defamation of the victims by their murderers being accepted without reflection. Racist prejudices were passed on and reinforced with the appearance of supposed 'objectivity'.

It is essential that the reality of the life of the Sinti and Roma is being separated from the anti-gypsy clichés which have for centuries taken root in the collective consciousness of the majority society and were exploited by the National Socialist propaganda. It is therefore vital that the contemptuous documents of the perpetrators, in which Sinti and Roma appear as mere objects, are compared and contrasted with the reports and authentic testimonies of the survivors. These particularly include the old family photographs, which give an insight into the personal circumstances of the people and show the diversity of ways in which Sinti and Roma were involved in the life of society before the Nazis excluded them from all areas of public life. The relationship between these two levels – normality and the everyday life of the minority on the one hand, and terror and persecution on the other – reveals at the same time that the abstract documents of the bureaucratically organized extermination stood for countless destroyed lives and human destinies.

Finally, I would like to say some words on the current politics of remembrance in Europe.

The defence of that which constitutes the core of the European ideal – the absolute validity of human rights and the dignity of every individual – is, and remains, closely linked to the memory of the victims of Nazi terror. This applies equally to Germany and the European community of values. Historical memory also includes the awareness that a large proportion of German society and the state institutions of the so-called 'Third Reich' were involved in this crime. The industrial mass murder, for which the name Auschwitz stands as a symbol, could only be implemented with the help of a modern, functioning state apparatus. It is therefore essential not only that we commemorate the victims, but that we also clearly mention the guilt of the perpetrators and their agents of murder from administration and science.

Coming to terms with the Nazi crimes against our minority in the former German occupied states, or those allied with Hitler's Germany, likewise needs to include discussion of the question as to what role was played by the state institutions of these countries and the local authorities in the persecution or deportation of Jews and Roma. As far as the states of the former Eastern Bloc are concerned, it is legitimate and necessary to also investigate and critically analyse the crimes of the Communists, including their role in the oppression and persecution of the Roma. This investigation and critical analysis needs to be applied to the expulsions at the end of World War II and during the early post-war period, too. Until the fall of the "Iron Curtain" in 1989, countless people in Eastern Europe suffered under the Communist-dominated dictatorships.

THE NAZI GENOCIDE OF THE SINTI AND ROMA

The memory of these decades is an important part, not only of the Eastern European countries' culture of remembrance, but also of the European culture of remembrance as a whole.

However, this should not lead to a one-sided focus or even to a relativisation of the genocide of the Sinti and Roma, as well as the Jews in Nazi-occupied Europe. The historically and politically motivated equalisation of Stalinism and Nazism not only levels the basic differences between the two dictatorships, but also blurs the historical causalities. The war of extermination, unleashed by Hitler's Germany and the mass crimes of the Nazi regime, were the critical prerequisites for the European post-war order: such correlations cannot just be suppressed. It is not a question of measuring the amount of suffering or of counting the victims, and it is certainly not about creating a hierarchy of victims, but it is about the necessary historical contextualisation. A simple equalisation of such varied systems as National Socialism and Stalinism, or of such crime complexes as the Nazi genocide policy and the Stalinist mass expulsions which took place towards the end of the Second World War, is absolutely unacceptable.

In a democratic and pluralistic society, there must be open and fair discussion about the right way to remember. Historical memory cannot be imposed by decree, nor degraded to a mere instrument of historical and political interests. This also applies to the shaping of the European culture of remembrance which needs to include the very different historical experiences of the individual nations.

Mr. Romani Rose
chairman

Central Council of German Sinti and Roma

HARTYÁNYI JAROSZLAVA

„HOLODOMOR” UKRAJNÁBAN 1932–1933

Az ukrán parasztság szándékos kiéheztetése

„Nem volt akkoriban háború, sem aszály, sem árvíz, sem járvány.
Ami az ember ellen történt – az embertelenség műve volt.
És senki sem tudta, hány ártatlan Isten-teremténye
ítéltetett pusztulásra – öreg, fiatal, gyermek s még
meg sem született magzat az anyaölbén...”

Ukrajna minden embere, az egész nép szeretné felderíteni a múltját a rendelkezésre álló eszközökkel, a közvetlenül is tapasztalt, megcáfолhatatlan történelmi tények reflektorfényében. Áttekinteni, feltárni önmagunk és az egész világ előtt: miért, miként, mi módon eshetett meg, ami történt.

Valóban, hány emberéletet követelt Ukrajnában 1932–33-ban az elvetemült barbársággal, fondorlatosan előidézett éhínség? Ma már mind az ukrán, mind a külföldi történészek szerint milliós tömegek estek áldozatul. Az extrapolációs demográfiai számítások adatai azt bizonyítják, hogy e két esztendőben az ukrainai éhínség áldozatainak száma négy és hat millió között ingadozik. A szemtanúk, a történelmi adalékok és dokumentumok tanúságaiból lassan előviláglik a nemrégén még gondosan leplezett igazság: milyen eszközökkel valósították meg a Szovjetunió mezőgazdaságának általános kollektivizálását, hogyan következett be 1932–33-ban a mesterségesen előidézett éhínség tragédiája. Ez az éhínség az ukránok számára ugyanaz volt, mint a zsidók számára a Holokauszt, vagy az örmények számára az 1915-ben történt méészárlás. E tragédia, melynek látókörét lehetetlen felmérni, sebet ütött a nemzeten és mély szociális, pszichológiai, demográfiai sérüléseket hagyott maga után. A tudományos kutatások ma már kétséget kizáróan megerősítik, hogy az éhínséget mesterséges úton idézték elő, Sztálin és csatlósai bűnös politikája folytán.

1933-ban Sztálin ukrainai megbízottja, Mendel Hatajevics, aki a gabona-begyűjtési társaság feje volt, büszkén nyilatkozta: „Az ukrán parasztlak és kormányunk között kíméletlen harc dúl. Élet-halál harc. Ez az év erőink és az ő ellenállásuk próbája volt. Az éhség megmutatta nekik, ki itt az úr. Milliók életébe került, de a kolhozrendszer egyszer s mindenkorra megalapozódott. A csatát megnyertük!”

Az éhínség előzményei fokozatosan alakultak ki Ukrajnában, a húszas évek második felétől, amihez hozzájárult a Szovjetunió pártállami vezetőségének egész sor intézkedése, mely az ország iparosítását erőltette, jobbára a falusi lakosság

teljes gazdasági kiuzsorázása árán. Hiszen a gabona egyike volt ama kisszámú árucikkeknek, melyek külföldi eladása valutához juttathatta Sztálint, amiből megvásárolhatta az iparosításhoz és az építkezéshez szükséges nyersanyagot és technikai berendezéseket.

Az iparosítás meggyorsítása érdekében a pártállam vezetői előtt az a feladat állt, hogy a lehető legtöbb gabonát sajtolják ki a parasztságtól, a lehető legcsekélyebb áron.

E cél érdekében Sztálin a '20-as évek végén a „hadikommunizmus” módszereit vetette latba, a gabonabeszolgáltatás tervét, amely minden falusi gazdaságot arra kötelezett, hogy gabonakészletét mesterségesen leszorított áron adja el az államnak. A terv nem teljesítése esetén hatalmas bírságot róttak ki a parasztokra, s ha nem tudták teljesíteni a rövid határidejű törlesztést, az adós kénytelen volt elérvereztetni javait. A falusiak, nem kívánva potom pénzért gürcölni az iparosításért, a városokba kezdtek menekülni, azok pedig, akik mégis maradtak, csökkentették vetésterületüket és levágták jószágaikat.

A Kommunista Párt Központi Bizottsága 1930. január 5-én hozott határozata szerint („A kollektivizálásról és az állam megsegítésének módozatairól a kolhozrendszer kiépítéséhez”), Ukrajnában a kollektivizálás végrehajtását két év leforgása alatt szándékoztak végrehajtani, amit csak kényszerrel lehetett elérni. 1931 végére már Ukrajna valamennyi parasztgazdaságának háromnegyedét kolhozokba tömörítették. A parasztság megfélemlítése céljából, valamint azért, hogy a földművesek minél előbb beiratkozzanak a kolhozokba, a kollektivizálással egyidejűleg országosan elindították „a kulákságnak, mint osztálynak” felszámolását. E művelet Ukrajnában három kampányhullámban történt: az első 1929 elejétől 1930 kezdetéig ment végbe, a második 1930 tavaszától egész 1931 folyamán tartott, (a közép és a szegényparasztág „kuláktalanítása”), a harmadik, az éhínség hulláma pedig 1932–33-ban következett be, amikor kulák-felszámolásnak vetették alá sorjában mindazokat, akik nem voltak sem kommunisták, sem aktivisták, sem Moszkva-barátok. A hatalom csak egyet tartott szem előtt: fizikailag megsemmisíteni az ukrán parasztságot, mint etnikumot, s velük együtt azokat is, akik kitartottak hitük, gondolkodásmódjuk mellett, az Ukrajnában élő németeket és lengyeleket. Még azokat is, akik nem rendelkeztek semmiféle ingatlannal, de negatívan viszonyultak a kolhozrendszerhez, rájuk sütve a kiagyalt „kiskulák” bélyeget. Az első két kategóriába tartozókat agyonlőtték, vagy börtönökbe, koncentrációs táborokba hurcolták, családotól Szibériába telepítették. A harmadik kategóriába soroltakat megfosztották földjeiktől és silány minőségű, jóval kisebb parcellát jelöltek ki számukra, többnyire távol a falutól. Ily módon rövid időn belül tönkre tettek 200 ezer példás gazdaságot, ami hozzávetőleg egymillió embert sújtott.

A büntető intézkedések, az ún. kulákgazdaságok elkobzása, az élelmiszerek meghagyásának mértéktelen minimalizálása úgyszólván megbénították a termelő munkát, a parasztság nem érezte többé magát a föld gazdájának. A falusiak elidegenítése a földtől mintegy teret adott az államhatalomnak az éhínség előkészítésére.

HARTYÁNYI JAROSZLAVA

1930 őszén már Odesszától Harkovig hatalmas területek álltak bevetetlenül, a termést nem tudták betakarítani, a mezőkön a lekaszált gabona szétrohadt az esőben. Összegezve: az élelmiszerek megtartható mennyiségének szigorú szabályozása miatti számottevő veszteségek, a kulákoknak minősített, dolgos gazdák egész rétegének megsemmisítése maga után vonta Ukrajna mezőgazdaságának lezüllesztését és ezzel együtt a falusi lakosság éhezését, ami 1931 telén kezdődött és 1932-ben tömeges éhínséggé fokozódott.

A gabonataralék, melynek ki kellett volna tartania az új termésig, decemberben már szánalmasan elapadt és ekkor kezdődtek el a falvakban az éhségből eredő elhalálozások. 1932 tavaszán, amikor elfogyott az élelmiszertartalék, melyet többnyire a háztáji földek biztosítottak, Ukrajna számos vidékén tarolni kezdett az éhhalál.

„1932-ben jó volt a termés. Az embereknek fogalmuk sem volt, ki adott utasítást, hogy minden terményt – elsősorban a gabonát – el kell venni a parasztoktól. Az udvarokat falubeli és idegen emberek járták, minden talpalatnyi területet átvizsgáltak. Semmit sem lehetett elrejtteni. Először a kolhozokból vittek el minden gabonát, aztán következtek a porták.” (Egy szemtanú visszaemlékezéseiből.)

1932 telének beköszöntével a minden élelmiszertől megfosztott parasztság legfőbb gondja valamiféle élelem beszerzése volt. Akkoriban a legelterjedtebb módszer a csere volt. A lakosságnál még megmaradt értéktárgyakat, ruhákat és ékszereket cserélték kenyérré.

Az élelem begyűjtésével egy időben számba vették a lakosság minden egyéb vagyonát is, de az értéktárgyakat biztonságosan és észrevétlenül el lehetett rejtteni.

A lakosságot sújtó nyomorúságot azonnal kihasználta az emberfaló bolsevik állam: Ukrajna kis és nagy településein egymás után nyíltak meg a Torgszin felvevőhelyei, ahol fillérékért vásárolták fel az értéktárgyakat, elsősorban a nemesfémből készületeket. Sok ember faluról falura járt értéktárgyaival, de akinek sikerült átjutni Ukrajna határain felállított rendőrkordonokon, elment egészen Oroszorszáig, Beloruszig, sőt Grúziáig is. A vándorok közül sokan üres kézzel tértek haza, mert vagy a milicisták, vagy pedig a vonatokon és az állomásokon „ügyködő” bűnözők rabolták ki őket, de az is előfordult, hogy szülőfalujukban az „aktivisták” vették el tőlük a nagy keservesen megszerzett élelmet. Akinek sikerült Ukrajna határain túl munkát találni, nagyon sok emberen segített csomagokkal. Egyébként 1932-ben minden ukrainai lakost kiutasítottak Oroszországból, és arra kényszerítették, hogy térjen vissza állandó lakhelyére.

Az éhínség éveiben a parasztok élete és halála nagymértékben függött a kolhozok vezetőitől, az elnököktől, brigádvezetőktől, akik a begyűjtések után a kolhoz raktáraiban hagyott kevéske élelem felett rendelkeztek. *„A jobbak együtt éreztek az emberekkel, pozíciójuk, sőt szabadságuk kockáztatásával segítettek rajtuk.”*

Az éhínség túlélői azonban nem a legszebb emlékeket őrzik az akkori vezetőkről, akik sok esetben a gondjaikra bízott parasztok ellenségei és kegyetlen hóhérai voltak. Gyakran előfordult, hogy a kolhozelnök vagy brigádvezető, ha valamicske étellel elkapott a mezőn egy gyermeket vagy asszonyt, kegyetlenül megkorbácsolta, bezáratta a falusi fogdába, aztán átadta a milíciónak. 1932 augusztusában lépett hatályba az a szégyenletes törvény, amelynek értelmében halálbüntetés járt a szocialista tulajdon megkárosításáért. Enyhítő körülmények fennállása esetén 10 év kényszermunkával büntették ezt az államellenes cselekedetet.

Lopásnak tekintették azt is, ha valaki egy maréknyi búzát vitt haza a kolhoz földjéről, hogy enni adjon éhező gyermekének. A népnyelv az „öt kalász törvényeként” őrizte meg ezt a rendelkezést. Bevezették a belső útlevélrendszert, hogy a parasztok élelemkeresés végett ne hagyhassák el a kolhozot. Még azok sem hagyhattak maguknál semmilyen kenyérnekvalót, akik már láthatóan felpuffadtak az éhezéstől.

„1932-ben bő termést takarítottunk be. Apám kamrája teli volt gabonával. Egyszer csak megjelentek nálunk azok az emberek, akiket aktivistáknak neveztek, és lepecsételték a kamránkat, másnap pedig az utolsó szemig elvittek mindent. Nagyon sírtunk, jajveszékeltünk... Öten voltunk gyerekek a mamával, a papával és az öreg nagymamával. Először a kishúgom halt meg, aztán a bátyám a mezőn a barázdában, utána a másik húgom az óvodában. Nemsokára meghalt a nagymama, a papa és a mama. Nem tudom, hogyan sikerült túlélnem.” (Egy szemtanú visszaemlékezéseiből.)

Az emberek kétségbeesetten küzdöttek az éhhalál ellen, de fokozatosan az utóbbi győzedelmeskedett. 1932 őszére egyre több lett a felpuffadt ember. Többségük meg is halt. Kezdetét vette a tömeges éhínség. Az éhezők és haldoklók megsegítése üldözendő cselekedet volt, s bármilyen gabonaszállítás bűncselekménynek számított. A mesterségesen előidézett éhínség szándékának komolyságát jelzi az 1931 októberében elfogadott törvény, melynek értelmében tilos volt a kolhozoknak saját szükségletre készleteznie gabonát mindaddig, amíg nem teljesítette a beszolgáltatási tervet. E törvény értelmében állították fel a rendőrkordonokat is.

1932-ben 2,5 millió ember halt éhen. Az UKP harmadik Össz-ukrán konferenciáján, 1932 júliusában néhány ukrán kommunista felvetette, hogy lassítani kellene a kollektivizálás ütemét, és csökkenteni a gabona-beszolgáltatási normát. Moszkva határozott elutasító választ adott. Egyes magas rangú ukrán vezetők igyekeztek valamit enyhíteni a helyzeten, és néhány térségbe élelmet küldtek az éhezőknek. Csubarj ukrán kormányfő közvetlenül Sztálinhoz is fordult és kérte, hogy utaljanak ki kenyérnek valót az éhezőknek. A kezdeményezések eredménytelennek bizonyultak, sőt még fokozták is Moszkva bizalmatlanságát a köztársaság vezetői iránt. 1933 januárjában a Pravda Ukrajnát tette felelőssé az állami gabona-készletezésben tapasztalható zavarokért, az ukrán vezetést pedig az osztályellenség

HARTYÁNYI JAROSZLAVA

támogatásával vádolta. Ukrajnába küldték Pavlo Posztisevet, aki elfoglalta az U(b)KP másodtitkárának posztját, s egyben a harkovi fővárosi pártszervezet vezetője lett. Vszevolod Balickijjal, az ugyancsak Moszkvából kirendelt csekistával közösen hajtották végre a nagy tisztogatást az ukrán és a pártelit körében, és megszervezték a mesterséges éhínséget. Viszonylag rövid idő alatt – 1932. június 1-től október 1-ig – leváltották a helyi tanácsok tisztségviselőinek 75%-át, és a párttitkárok 80%-át.

Posztisev „elvtárs” az érintettek értésére adta, hogy a leváltást letartóztatás és kivégzés, jobbik esetben száműzetés és láger követheti.

Az elbocsátott ukrán vezetők helyére orosz származású pártmunkások tízezrei érkeztek.

A központi rendelkezések betartásának ellenőrzése céljából 1932 őszén Harkovba (Ukrajna akkori fővárosába) érkezett a Molotov és Kaganovics vezette gabonakészletezési különbizottság. Egyes falvak, sőt egész járások kerültek feketelistára, mint a legelvetemültebb szabotőrök: ezeket tilos volt elhagyni, és leállítottak minden ide szánt áruszállítást. Ezeken a vidékeken a lakosság mind egy szálig elpusztult. Az ukrán falvakat olyan halálos veszély fenyegette, amilyenre nem volt példa a tatár és török hadak támadásai óta.

„Felfúvódtak és az utcán haltak meg. Egyszer bejött hozzánk egy ilyen felfúvódott ember, kinyújtotta a kezét, mondván: Adj... Többet már nem tudott mondani. Anyám adott neki egy szelet kenyeret. Szegény ember kiment, leült az eresz alá, megette a kenyeret, de felállni már nem tudott.” (Egy szemtanú visszaemlékezéséből, Hmelnjickij megye.)

Az 1932-től folyamatosan terjedő éhínség 1933 elején érte el „csúcspontját”. Kiszámították, hogy az év elején egy átlagos, öttagú parasztcsalád megközelítően 80 kg gabonával rendelkezett, aminek ki kellett volna tartani a következő termésig. Más szóval, minden családtagra havonta 1,7 kg jutott. A kenyér nélkül maradt parasztok kutyát, macskát, ürgét, fakérget, faleveleket ettek, amit a párttagok bőségesen ellátott konyháiról származó moslékkal egészítettek ki.

A legnagyobb éhínség az 1933-as beszolgáltatásokat követte. Először a férfiak, aztán a gyerekek, s végül az asszonyok haltak meg. De még mielőtt meghaltak volna, sokan megőrültek, elveszítve minden emberi méltóságukat. Az éhínség le-tompította az emberek erkölcsi érzékét. A kannibalizmus több előfordulásáról van tudomásunk. A pártaktivisták pedig folytatták az élelmiszerek elkobzását, figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy egész falvak teljes lakossága halt éhen. Viktor Kravcsenko, ezen aktivisták egyike később leírta: *„Csatában az emberek gyorsan halnak. Harcolnak, de érzik a bajtársi szolidaritást és van kötelességérzetük. Itt viszont azt láttam, miképpen pusztulnak el az emberek teljes elhagyatottságban, hogy lassú haláltusában éri őket a szörnyű vég, miközben szó sincs arról, hogy pusztulásuk bármiféle ügy érdekében hozott áldozatként nyerjen igazolást. A távoli*

főváros konferenciatermeiben és bankett-asztalainál hozott politikai döntés kergette csapdába és hagyta meghalni őket. Mindenkit a saját otthonában. A csont-sovány, felpuffadt hasú és lógó végtagú kisgyerekek nyújtották a legszörnyűbb látványt. Az éhínség minden gyermeki vonást letörölt mindnyájuk arcáról, az éhség félelmetes kísértetekké változtatta őket, s csupán a szemükben csillant meg valami a távoli gyermekkorból.”

Sokat mondanak a gyermekhalálozás mértékéről az alábbi adatok: a Poltava melletti Pleskán faluban az 1932–1933-as éhínséget megelőzően mind a négy osztálytermet megtöltötték a gyerekek. Az éhínséget követően az iskolát bezárták. Többé nem volt kit tanítani. A '30-as években iskoláskorú, ma már idős emberek elmondása szerint az 1932–1933-as tanévben gyakorlatilag nem volt tanítás, mert a gyerekeknek sem erejük, sem pedig ruhájuk nem volt, de ha mégis elvándorogtak az iskoláig, csak azért tették, hogy ott megehessék a kimondottan számukra készített híg lötytyöt vagy kását.

Azok a szülők, akik már nem bírták nézni gyermekük kínjait, a városok gyermekotthonainak küszöbén hagyták a kicsiket abban a reményben, hogy ott talán jobbra fordul az életük. Számos történelmi és statisztikai adatból áll össze a szörnyű kép: az ukránok lakta területeken legalább 3 millió 900 ezer gyermek halt éhen 1932–1933-ban.

1933-ban, a falvakban olyan sokan haltak éhen, hogy a holttestek napokig feküdtek eltakarítatlanul az utcákon és tereken. A kormány kijelölte azokat az embereket, akik összeszedték és a temetőbe szállították a halottakat. Ezért a munkáért napi élelmiszer-csomag járt. A halottakat általában nem túl mély gödrökben földelték el, így gyakran előfordult, hogy a friss hantok földje mozgott, mert a holtakkal együtt élőket is eltemettek. Sok szemtanú számolt be arról, hogy a legyengült emberek könyörögtek a hullaszállítóknak, hogy őket ne rakják fel a halottak közé. Hiába. „*Úgyis meghalsz*” – mondták.

„1933 tavasza rettenetes volt. A faluban szekérre rakták a halottakat. Volt olyan nap, amikor egy-egy portáról hat halottat is kivittek. Egyes családok a kert végében vagy a város peremén temették el halottaikat.” (Egy szemtanú visszaemlékezéseiből.)

Túlélők állítják, hogy az éhínség kimondottan az ukránok által lakott területekre korlátozódott, mert az éhező ukrán parasztnak tilos volt orosz területre lépni, illetve utazni. Az ukrán–oros határon vasúti kocsikkal torlaszolták el az utat, az ukrán szökevényeket pedig lelőtték. Hasonló sors várt azokra a parasztra is, akik a lengyel vagy a román határt célozták meg.

A szovjet kormány hosszú ideig semmit sem tett az éhező milliók sorsának enyhítése érdekében. Az oroszországi kiszállításra váró gabona- és burgonyahegyek pedig ott rothadtak el a vasútállomásokon. Az őrség még a közelükbe sem engedte az éhező parasztokat. Előfordult, hogy a még nem teljesen elerőtlenedett emberek

megostromolták a magtárakat. Egyeseket kivégeztek közülük, a szerencsésebbeket börtönbe zárták, ahol legalább volt mit enniük. Sokszor még azokat a falusi aktivistákat is hagyták éhen pusztulni, akik pedig részt vettek a gabona begyűjtésében.

A tömeges éhínség taktikáját minden tekintetben alaposan, jó előre átgondolták, hiszen akkor, amikor ukránok milliói haltak éhen, és minden élelmiszert – elsősorban gabonát – kivittek Ukrajnából, Oroszország erőteljesen növelte gabonaexportját.

Fehérorosz munkások 1932. július 15-én kelt levele éles fénnel világítja meg, hogy tulajdonképpen kiket is akart elpusztítani a szovjet kormány 1932–1933-ban. *„Mindenfelé megszámlálhatatlan kiéhezett, lerongyolódott ukrán feküdt a fehérorosz városok utcáin. Az ukránokat éhen akarják veszejteni, miközben az újságok csupa jóról írnak. Miért nem írják meg az igazságot, azt, hogy milliók éheznek... és a földeken még most is kint rothad a termés.”* Ezt az írást egészítik ki Robert Conswest, az éhínség amerikai kutatójának szavai: *„Az éhínséget Moszkva tervelte ki a nemzet bástyájának tekintett ukrán parasztság elszegényítése céljából. Az ukrán parasztokat nem azért döntötték nyomorba, mert parasztok, hanem azért, mert ukránok voltak.”*

Földrajzi térképek figyelmes tanulmányozáskor feltűnik, hogy a '30-as évek végére minden ukrainai megyéből eltűnt jó néhány, 1933 előtt létezett település.

1933 májusától kezdve a kolhozok vezetői igyekeztek munkába állítani mindazokat, akiknek még volt reménye a túlélésre. A parasztok többségének azonban csak annyi ereje maradt, hogy kivánszorogjon a földekre. Az elnéptelenedett falvak munkaerejét pótolandó diákokat, katonai alakulatokat, városi embereket irányítottak a kiürült településekre. A gazdátlanul maradt ukrainai földekre közép-oroszországi betelepülők érkeztek. Ezek az emberek különleges élelmiszercsomagokat kaptak, és megengedték nekik, hogy beköltözzenek az üres portákra.

Az ukrainai éhínségnek nem gazdasági, hanem politikai okai voltak, és nem zárható ki az előre megfontolt szándék, a tudatos népirtás sem.

„1933-ban, a faluban 600 ember halt meg, a porták többségének volt halottja. Volt, akit koporsóban temettek el, de másoknak még ez sem jutott. A termés jó volt, de a portákat járták a különleges gabonabegyűjtő brigádok, és botjaikkal mindent feltűrtak a gabona után kutatva. Én a kemencén feküdtem, és alattam volt a kenyérnek való. Lekergettek a kemencéről és elvették a gabonát. Az emberek mindent megettek, hogy túléljék: ledarálták a kukoricacsutkát, akácvirágból főztek levest, megették a tavalyról maradt rothadt krumplit”. (Egy szemtanú visszaemlékezéseiből.)

Az ukrainai éhínség jól átgondolt akció volt. Erre szolgálatnak bizonyítottak azok a politikai döntések, amelyek megtiltották az éhínség beismerését, és nem engedték be Ukrajnába a nyugati gabonasegélyt. A nyugati ukrán emigráció óriási erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy ráirányítsa az érintett kormányok figyelmét az 1932–1933-as ukrainai éhínségre. A washingtoni külügyminisztérium levéltárában rengeteg az olyan a folyamodvány, amelyekben a levélírók kéri

a kormányt, hogy lépjen közbe és védje meg az ukrán népet. 1933 júliusában, Lvovban (akkor Lengyelország) megalakult az Ukrán Központi Segélyezési Bizottság, amely a nagy Ukrajnába küldött élelmiszer csomagokkal nyújtott illegális segítséget a szenvedőknek.

Kísérletet tettek egy, humanitárius segítségnyújtással megbízott, nemzetközi koordinációs bizottság létrehozására is Unitzer bíboros, bécsi érsek vezetésével. A Bizottság megkeresésére a Vöröskereszt azt válaszolta, hogy az érintett ország hozzájárulása nélkül nem tehet semmit. Amerikai és kanadai ukrán szervezetek képviselői az Egyesült Államok akkori elnökét is kérték, hogy segítsen az ukrainai éhezőkön, de érdemi választ nem kaptak. Az amerikai kormány úgy tett, mintha semmit sem tudna az éheztetéssel végrehajtott népirtásról. Megdöbbentő, hogy a legszörnyűbb éhínség idején (1933) az Egyesült Államok diplomáciai kapcsolatot létesített a Szovjetunióval, mi több, egy kereskedelmi szerződést is aláírtak.

Voltak olyanok is, akik szándékosan titkolták el a nyilvánosság elől az éhínséget. Walter Duranti a *New York Times* moszkvai tudósítója teljesen tisztában volt az ukrainai történésekkel. Cikkeiben azonban egy szóval sem tett említést a tragédiáról, mert nem akart kegyvesztetté válni a szovjet kormány szemében. Bejáratos volt a birodalom mindegyik moszkvai vörös vezéréhez. Az 1932–1933-as éhínség szemtanújaként Duranti félrevezette az egész világot, amikor ezt írta: *„Nem igaz! Nincs és nem is volt éhínség!”*

Bármily meglepő, éppen ekkor kapta meg a Pulitzer-díjat *„semleges és tartalmas oroszországi riportjaiért”*. De voltak bátor tudósítók is: Chamberlain, Loyons, Mageridge, Garry Johns. Az 1932–1933-as éhínségről szóló tudósításaik és beszámolóik híven tájékoztatták a nyugati világot. Johns, Lloyd George egykori személyi titkára 1933 márciusában 40 mérföldet tett meg falutól faluig Harkov környékén. Az ott látottakról Berlinben számolt be a sajtó képviselőinek: *„Emberek ezrei haltak meg és milliókat fenyeget éhhalál.”* A Szovjetunióban, 1988–1989-ben nyilvánosságra hozott hivatalos iratok majd’ mindegyikében felbukkannak az ukrán nép tragédiájának gyökerei. Különféle levéltárakban, de leginkább a belügyiekben őrzik a parasztok leveleit, panaszait. Az emberek a legmagasabb szinten keresték a védelmet, a segítséget és az igazságot. Írtak a kollektivizálásról, a kuláktalanításról, a gabona- és hús-beszolgáltatásról, a kitelepítésekről és a családok éhezéséről. *„A kolhozunkat sújtó rettenetes élelmiszer-hiány következtében naponta dől ki a sorból (azaz meghal) 8-10 kolhoztag. Kérjük, találjon módot valamilyen élelmiszersegélyre... Most 20 családunk fekszik felpuffadva. Rossz a helyzet a bölcsődékben, a családok elhagyják gyermekeiket. Kérjük, válaszoljanak, hogy számíthatunk-e a járás segítségére.”* (Részlet a Harkov területi Olekszandrivka falu „Szocialista táj” kolhoza elnökének leveléből.)

Az éhezőket az éhínség szinte teljes időtartamára magukra hagyták, nem kaptak semmilyen külső segítséget. Csak 1933 tavaszán érkezett a térségbe egy minimális

HARTYÁNYI JAROSZLAVA

segítség. Az élelmiszert úgy osztották el, hogy a járásokat – az éhínség nagyságától függően – csoportokra bontották: súlyos, különösen súlyos és segítségre szoruló. A jelentéktelen mennyiségű élelmiszer természetesen nem változtatott érdemben a kialakult helyzeten, következésképpen az emberek továbbra is tömegével haltak meg. Csak 1933 őszén, az új termés betakarítását követően enyhítettek érdemben a beszolgáltatási présen, s ekkor már nem pusztultak tömegével az emberek és a falvak is kezdtek magukhoz térni.

A szovjet rendszer tagadta az éhínség tényét. 1937-ben népszámlálást tartottak a Szovjetunióban, amely az előző (1926) népszámlálás adataihoz viszonyítottan hatalmas demográfiai veszteségeket mutatott ki Ukrajnában. Sztálin utasítást adott a népszámlálási anyag titkosítására, és a számlálóbiztosok kivégzésére. A közelmúltban nyilvánosságra hozott 1937-es népszámlálási adatok szerint 1931 és 1937 között az Ukrán SZSZK lakossága 3 millióval csökkent. Az sem zárható ki, hogy a helyi közigazgatási intézmények – az éhínség idején elég elterjedt gyakorlat szerint – meghamisították az adatokat. Az 1932–1933-as éhínség elhallgatásának hosszú évtizedei alatt többé-kevésbé pontos számadatokhoz jutottunk a népirtás áldozatainak számát illetően egyes falvak és járások vonatkozásában.

Vannak olyan adatok, amelyek szerint egy falu 700 lakosából mindössze hárman maradtak életben. Robert Conquest számításai szerint 1932–33-ban, Ukrajnában 5 millió ember halt éhen. Egyes orosz statisztikusok a havi halálozási átlag alapján állítják, hogy 1932 szeptembere és 1934 februárja között az Ukrán SZSZK-ban 2 millió ember halt meg. Ez a számadat joggal nevezhető alulbecsültnek. Az újabb kutatásokra alapozott számítások azt tanúsítják, hogy az ukrain éhínség áldozatainak száma elérheti a 7 milliót.

Az 1932–33-as éhínség az ukránok nemzeti tragédiája. Nem lehet nem egyetérteni Bohdan Kravcsenkóval, aki a következőket írta: *„Ebben az évtizedben (a '30-as években) az ukránok legnagyobb vívmánya, hogy túléltek.”* A nyilvánvaló embervesztésen és a hatalmas erkölcsi csapáson kívül az éhínség helyrehozhatatlan károkat okozott az ukránok nemzeti létének. Gyakorlatilag megsemmisítette a gazdag népi hagyományokkal rendelkező régi ukrán falut. A helyébe a kolhoz-falu lépett. Amelyik többé már nem lázadt a szovjethatalom ellen. Az 1932–33-as éhínség jó néhány nemzedék életére kiterjedően beoltotta a falusi emberekbe a szociális félelmeket, a politikai apátiát és passzivitást. Az éhínség megtörte az ukrán nemzeti elit nemzedéki folyamatosságát. Az éhínség megállította Kelet- és Dél-Ukrajna városainak ukrán kulturális fejlődését, mert az éhínséggel elpusztított lakosság pótlása elsősorban orosz bevándorlók letelepítése révén valósult meg. (Hatása a mai viszonyok között is tapasztalható !!!) Az éhínség következményei egészen a Szovjetunió felbomlásáig kitapinthatóak voltak: a fiatalok elmenekültek a falvakból, Ukrajna térképéről ezer település tűnt el. Az ukrán parasztember már nem tisztelte a közösségi tulajdont, minek következtében alacsony volt a munka

termelékenységére. Az állam – éljen bármilyen törvények és gyakorlat szerint – nem egy részeg ember, aki öntudatlanul, kikapcsolt aggyal felemeli a kezét és embert öl. Az 1932–33-as ukrainai leszámolás esetében machiavellista módon kitervelték a gyilkosság minden egyes mozzanatát.

KÖVETKEZMÉNYEK (TÖBBEK KÖZÖTT)

1. Több ezer orosz funkcionárius érkezett Ukrajnába (az oroszok visszatérése).
2. A Pártvezetés tagjai többnyire orosz származásúak lettek.
3. Az ukrán iskolák és tanárok száma drasztikusan csökkent.
4. Meghirdették az orosz kultúra fensőbbiségét, az orosz nyelv kötelező lett Ukrajnában.

*Hartyányi Jaroslava
ukrán nemzetiségi szószóló
Országgyűlés Hivatala*

KRAJCSIR PIROSKA

A XX. SZÁZAD ELSŐ NÉPIRTÁSA

Tények, kérdések és válaszok

KÖSZÖNET ÉS BEVEZETÉS

Szeretném megköszönni a konferencia szervezőinek azt a lehetőséget, hogy tudományos tanácskozásunk tematikájába bekapcsolták az örmény szálat is, lehetőséget adva, hogy megemlékezzünk a XX. század első népiirtásáról, amely 2015-ben szintén kerek évfordulós, akárcsak a Holokauszt.

Az örmény népiirtás többek között azért lehetett előképe és főpróbája a Holokausztnak – és általában a népiirtásoknak – mert elhallgatott, sőt, eltitkolt genocídium volt.

Nagyon nagy jelentősége van annak, hogy ezen a konferencián szélesebb horizontot nyitva megemlékezzünk a soha el nem évülő emberiségellenes bűntettekről, hogy fölfedjük az események mozgatórugóit, törvényszerűségeit, kapcsolatrendszerét; fontos, hogy állandóan ébren tartsuk a nagy közös emlékezetet.

Az idő rövidsége miatt arra kell szorítkoznunk, hogy az örmény népiirtásnak csupán főbb vonalait vázoljuk. Választ kell találnunk olyan kérdésekre is, hogy milyen okok, milyen célok és milyen érdekek vezettek az örmények törökországi kiirtásához? Miért maradhatott olyan sokáig elhallgatott genocídium az, ami 1915-től Törökországban történt? Az előadás lehetséges keretei között fel kell mutatnunk azokat a bizonyítékokat, amelyek a genocídium tényét igazolják. S meg kell fogalmaznunk azt is, hogy örmények és nem örmények számára mit jelent a genocídium öröksége.

AZ ELŐZMÉNYEK: AZ ÖRMÉNYEK HELYZETE TÖRÖKORSZÁGBAN, AZ „ÖRMÉNY KÉRDÉS” ÉS AZ IFJÚTÖRÖK NACIONALIZMUS

Európa és Ázsia határán, a népek országútján fekvő Arménia több ezer éves történelemre tekint vissza. Saját írásbelisége és keresztény vallása – mint nemzeti identitásának legfőbb zálogai – őrizte meg az örménységet a zoroasztriánus, később a muzulmán kulturális és vallási asszimilációtól. Az ország önállóságát nyugatról és keletről felemelkedő birodalmak terjeszkedő politikája fenyegette több mint egy évezreden keresztül, s ezek területszerző étvágya osztotta részekre, s rajzolta át újra és újra az örmény határokat.

A XIX. században Oroszország, Perzsia és az Oszmán Birodalom osztozott az egykori Örmény Királyság területén. Az Örmény-fennsík legnagyobb részét Törökország birtokolta, területén hét örmény vilajet volt (váni, bitliszi, erzerumi, mamuret-el-azizi, trapezundi, diarbekiri és kharberdi kormányzóságok).

Isztambul, a török főváros örmény lakossága – gazdag kereskedők, iparosok és értelmiség – az európai közelségnek köszönhetően viszonylagos biztonságban élt. Az örmények többsége az egykori Arménia területén, Kelet-Törökországban élt, fizikai és gazdasági kiszolgáltatottságban. Ennek ellenére az egész régió, a „jerkir” – hegyei, vizei, ősi templomai, városai – az örmény őshazát jelentette minden örmény számára. Az említett helyeken kívül a birodalom nagy városaiban, illetve Kilikiában volt még jelentős örmény lakosság.

A törökországi örménylakta nagyvárosokban a századok folyamán olyan városi polgárság alakult ki, mely elsősorban kézműves és iparos (rézműves, lakatos, fegyverműves, ötvös, selyemszövő, szabó, szűcs, tímár, szőnyegkészítő), kereskedő, vagy értelmiségi (orvos, ügyvéd, mérnök stb.) volt. A falvakban élő örmény lakosság legnagyobb része földműveléssel foglalkozott, de sikerrel üzték azokat az iparágakat is, melyek a mindennapi életben önellátásukhoz szükségesek voltak.

A XIX. század második felében felgyorsult az örmény polgárosodás folyamata. A török birodalomban meghatározóan jelentős volt az örmény lakosok gazdasági ereje és szellemi potenciálja. A török nemzeti vagyon majdnem egynegyede örmény kézen volt, és az ország kereskedelmének és gazdaságának fele szintén örmények tulajdonát képezte.¹

1890 körül megalakultak az első örmény polgári értelmiségi pártok (*Armenakan, Hncsak, Dasnakcutjun*). A Törökországban élő örmények tragédiája az volt, hogy polgári pártjaik akkor alakultak, szabadságmozgalmaik akkor céloztak autonómiát, amikor a török nacionalizmus előretörése hadat üzent az ország etnikai sokszínűségének.

A XIX. században Oroszország erőteljes déli terjeszkedése során az örmények ismét a nagyhatalmak politikai érdekeinek ütközőzónájába kerültek. Az orosz–török háborút lezárandó béketárgyalások, jelesül az 1878-as berlini békeszerződés a törökországi örmények helyzetének megoldását nemzetközi jelentőségűvé tette. Az „örmény kérdés” nemzetközi politikai vetületében azt jelentette, hogy a nagyhatalmak az örmények sorsát javító reformok ellenőrzése ürügyén bármikor beavatkozhatnak Törökország belügyeibe. Az „örmény kérdés” a török belpolitikában Kamil pasa nagyvezír szavait idézve az örmények végzetét vetítette előre: „vallásháborút hirdetünk az örmények ellen, akiknek nincs fegyverük és katonaságuk, nekünk viszont van.

¹ Kirakosdzjan, Dzson: *Mladoturki pered szudom isztorii*. Ajasztan, Jerevan, 1986. 262.

És amikor a keresztény Európa hitsorsosait fogja keresni a török Ázsiában, és nem találja, akkor békét hagy nekünk, és végre elkezdhetjük a belső rend megszilárdítását.”²

1895–96-ban nemcsak erősödő nemzetiségi és vallási represszió, hanem felülről szervezett, államilag irányított pogromok fémjelezték a véreskezűnek is nevezett Abdul Hamid örményellenes belpolitikáját.³ Ez a politika a szultánt felváltó ifjútörök kormány gyakorlatában sem változott. Bár hivatalos megnyilvánulásaikban a törvény előtti egyenlőséget és a nemzetiségi diszkrimináció megszüntetését, mint az egységes nemzetállam megteremtésének feltételeit hirdették, az 1909-es adanai és kilikiai mézszárlások, amelynek 30 000 örmény polgári lakos esett áldozatul, az ifjútörökök nemzetiségi- és örményellenes politikájának gyakorlati bizonyítékai voltak.

A lemészárolt örmények vagyonát a török hatóságok azoknak utalták át, akik „kitüntették” magukat a pogromok alkalmával; a török vezetés anyagilag is érdekeltté tett bizonyos rétegeket az örmény lakosság megsemmisítésében.

A nyugati örmény történetírás éles határvonalat húz az Abdul Hamid-i pogromok és az 1915-ös deportáció és népirtás között. Az anyaországi történetírás inkább a törökök örményellenes politikájának folytonosságát igyekszik hangsúlyozni – nem alaptalanul – és az örmény genocídium történelmileg is, politikailag is lezáratlan jellegére mutat rá.

Annyi bizonyos, hogy II. Abdul Hamid pogromjai előtt és alatt nem fogalmazódott meg *programszerűen* az örmény nép totális kiirtásának a gondolata (legalábbis erre eddig nincsen bizonyíték).

A XIX. század végi Törökországban nem csak az elnyomott nemzetiségek érezték a reformok életbe léptetésének szükségességét. Így gondolkoztak azok a török értelmiségiek is, akik 1891-ben Genfben pártot alapítottak Ittihatveterakki (Egység és haladás) néven. 1908-ban ez a párt kényszerítette lemondásra II. Abdul Hamid szultánt, íratta alá az új alkotmányt, amely – papíron legalább – véget vet a Birodalom területén élők nemzeti és vallási megkülönböztetésnek. Azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Abdul Hamid után nem a pártalapító ifjútörök értelmiségiek kerültek hatalomra, hanem az Ittihat sovinizta, műveletlen és gátlástalan elemei.

A hatalomra került ifjútörökök a széthullóban lévő birodalmat nem soknemzetiségű polgári, hanem egységes török nemzetállammá kívánták alakítani az ott élők teljes kulturális, nyelvi és vallási asszimilálásával. Nemcsak a Törökország területén élő nemzetiségek erőszakos beolvasztására törekedtek; terjeszkedési politikájuk

² Nuri, Osman: *Abdul Hamid Sani ve devri saltanati Istanbul*. 1327, S 838. (arabbetűs). In: Papazjan, A. A: Hajeri ceghaszpanutjune eszt jeritturkeri datavarutyany paszratgghteri. Gitutjunneri Akademiaji hratarakcsutjune, Jerevan, 1988. 7.

³ Shahidbey, Sadik: *Islam, Turkey and Armenia and how they happened. Turkish Mysteries unveiled*. St.Louis, 1898. 207.

a török nyelvű népek egyesítését is célozta. Törökország határait kezdetben Turkesztán, majd Kína határáig kívánták kiterjeszteni: álruk egy nagy turáni birodalom létrehozása volt. Az örmények számára ez a törekvés azért vált végzetessé, mivel földrajzi elhelyezkedésük folytán első számú fizikai akadályai lettek a nagy török álmom, az egyesítés megvalósulásának.

Az Ittihat pártjának 1910-es szaloniki ülésén elhangzott egy cinikus megjegyzés, miszerint az alkotmány biztosítja ugyan az egyenlőséget, de a mohamedánok és a keresztények közötti ellentét feloldhatatlan, egyenlőségről „*nem is lehet szó, míg céljainkat meg nem valósítottuk*”.⁴ Ez a mondat nemcsak a pánturkizmusra mint politikai programra utal, de felsejlik benne a Törökországban élő keresztény nemzetiségek későbbi tragédiája is.

A NÉPIRTÁS FORGATÓKÖNYVE ÉS ESEMÉNYEI

Az ifjútörök kormány az I. világháború kirobbanása utáni helyzetben egyszerre akarta realizálni nagy hatalmi törekvéseit és pántörök elképzeléseit, s a fenti körülményt használta fel arra, hogy kelet felé terjeszkedő politikájának fizikailag útjában álló örményeket elsöpörje az útból, és az „örmény kérdést” véglegesen megoldja. A kép teljességéhez hozzátartozik az is, hogy míg 1908-ban az Ittihat tagjainak száma háromszáz, 1914-ben már 350 000 fő volt. Szervezeteik az egész országot behálózták. A dokumentumok azt bizonyítják, hogy az ifjútörök párt és kormány még a háborúba lépés (1914. július) előtt eltervezte az örmény lakosság megsemmisítését. Az Ittihat központi bizottsága létrehozta a Teşkilat-i-mahsuse (Speciális Szervezet) nevű egységeit. A két szervezet összehangoltan működött. A Teşkilatnak két alszervezete volt. Az egyik a hadügyminisztérium utasítására jött létre. Feladatuk az volt, hogy a határon átszivároga az Oroszország területén élő muzulmán lakosságot felkelésre buzdítsák. A másik titkos szervezet közvetlenül a hadügyminisztérium fennhatósága alá tartozott, és Behaeddin Şakir elnök vezetésével megszervezte és végrehajtotta az örmények deportálását és lemészárlását. A Teşkilat elnöke még 1914-ben kiosztotta a titkosírás megfejtésének kulcsait, továbbá a Teşkilat egységeinek autókat, pénzt és fegyvert juttatott.

A Teşkilat szervezeteiben számos köztörvényes bűnöző tevékenykedett.⁵

Az örmények tömeges kiirtásának terve készen volt, már csak a megfelelő ürügyet keresték, amely nem sokáig váratott magára: a III. török hadtest a keleti fronton totális vereséget szenvedett (1915. január). A török kormány azért igyekezett mielőbb végrehajtani az örmények likvidálását, mert úgy gondolta, hogy ha a nagy hatalmakat befejezett tények elé állítják, elejét vehetik a tiltakozásoknak.

⁴ *Genocid armjan v oszmanszkoi imperii*. Ajasztan, Jerevan, 1982. 202.

⁵ Kirakosdzjan, Dzson: *Mladoturki pered szudom isztorii*. Ajasztan, Jerevan, 1986. 281.

KRAJCSIR PIROSKA

1915. február 15-én a Talat pasa által kidolgozott *titkos határozat* az alábbi pontokban rajzolta meg a népirtás állomásait:

1. A társasági törvény 3. és 4. cikkelye alapján minden örmény társaságot megszüntetni, a tagokat letartóztatni, a kormányellenes elemeket a bagdadi és moszuli vilajetekbe irányítani, ott likvidálni.
2. Az örményektől be kell gyűjteni a fegyvereket.
3. Örményellenes hangulatot kell szítani a muzulmánok körében. Különösen Adanában, Erzerumban és Vánban – mindazokon a helyeken, ahol volt már mérszárlás.
4. Az erzerumi, váni, bitliszi, mamüret-elazizi kerületekben a dolgot a lakosság fogja végezni, a katonaságot csak azért rendeljük ki, hogy a rend látszatát fenntartsa.
5. Az ötven évesnél fiatalabb férfiakat és tanítókat agyonlőni, a leányokat és gyermekeket áttéríteni az iszlámra.
6. Azon örmények családtagjait, akiknek sikerült elmenekülni, teljesen ki kell irtani, hogy a menekülteknek ne lehessen egykori hazájukkal semmilyen kapcsolata.
7. Az örményeket kémkedés vádjával el kell távolítani az állami szolgálatból.
8. A hadseregben szolgáló örményeket megfelelő katonai módszerekkel megsemmisíteni.
9. Az örménymérszárlást mindenütt azonos időben kell végrehajtani, hogy az örményeknek ne maradjon idejük a védekezésre.
10. Jelen utasítást szigorúan titkosan kell kezelni, s mindent el kell követni, hogy csak néhány kiválasztott személy tudjon róla.

Ez a titkos határozat minden helyi közigazgatási szervhez eljutott. A kormány deportációs intézkedéseinek volt egy hivatalos, elsősorban a külföld és a diplomácia számára készített változata is: *a török kormány a keleti vilajetekben élő örmények biztonsága érdekében lakóhelyválttatást (kitelepítést) rendel el a keleti front közelében.* Azonban a deportálást nem a keleti határok mentén, hanem attól több száz kilométerre nyugatra, az ország belsejében, a kilikiai Zejtun környékén kezdték meg 1915 márciusának végén, s a lakosságot Konya, illetve a szíriai sivatag felé irányították. A mérszárlások hírére a Ván környéki örménység április elején fegyveres ellenállást szervezett, s tartotta a várost az orosz hadsereg bevonulásáig (1915. május 18.) A váni események arra ösztönözték a kormányt, hogy az eltervezett népirtást meggyorsítsa és általánossá tegye.

Ezért április 24-re virradó éjjel Isztambulban 235 ismert és neves örmény értelmiségi személyt tartóztattak le. Számuk rövidesen elérte a 800 főt (más források szerint 600-650 volt a letartóztatottak száma). Köztük voltak a korszak legkiválóbb örmény költői, írói, gondolkodói, neves politikusok, parlamenti képviselők, orvosok,

üggyédek, lapszerkesztők, tanárok, művészek.⁶ Az ország belsejébe irányított meneteket útközben kivégezték. 1915. április 24. az örmény történelemben azt jelentette, hogy Nyugat-Örményország örmény lakosságát fizikai és szellemi értelemben is „lefejezték”, s ezután kezdtek el gyorsabb ütemben és általánosan az ország egész területén az örmények deportálását és tömeges lemészárlását. Ezért lett ez a dátum az anyaországban és a világon szerte diaszpórában élő örmények nemzeti gyásznapja.

A deportálásban alkalmazott módszerek, a kijelölt lakóhely és az oda vezető útvonalak mind arról tanúskodnak, hogy a deportálás központi irányításra történt, s felhasználták az ország egész közigazgatási rendszerének együttműködését. Az utasításokat a válik és kajmakámok, illetve alárendeltjeik kapták meg, a deportálás foganatosításához nemcsak a csendőrség, de a szükséges katonai erő is rendelkezésükre állt.⁷

A deportációk során a végrehajtó szervek többnyire igyekeztek a törvényesség látszatát megőrizni. Kihirdették vagy falragaszokon értesítették az örmény lakosságot a kötelező lakóhely-változtatásról. Néhány óra vagy néhány nap állt rendelkezésükre, hogy ingatlanukat eladják, és mozgítható értékeikkel katonai kíséret mellett új, a kormány kijelölte cél felé induljanak. Az előttük ismeretlen, ám a titkos utasításokban pontosan rögzített úti cél az ország legdélibb, Szíriával határos területén fekvő Der-Zor sivatag volt.

Gyakran alig hagyták el városukat, a kísérő csendőrök vagy katonák elvették tőlük minden értéket, és elkezdődött a brutális munka: a férfiakat elkülönítették a nőktől, szemük láttára lemészárolták őket. Azután a szebb nőket kiválogatták, tömegesen megbecstelenítették, vagy bordélyokba adták el őket. A gyermekeket kitepték anyjuk karjából, és legyilkolták, vagy a sziklákhöz csapdosták. Trapezund környékén hajóra rakták az örményeket, majd belelőtték őket a tengerbe.

Az Eufráteszen heteken-hónapokon át összekötözött hullák tömegei úsztak. Az utak mentén oszló hullák hekatombái hevertek. A keleti fronton előretörő, Erzerumot és Vánt felszabadító orosz csapatok mindenütt a tömegmészárlás nyomaival, lerombolt, felégetett városokkal, falvakkal, elpusztult szántóföldekkel

⁶ Daniel Varuzsan, Ruben Szevak, Sziamanto, Grigor Zohrab, Komitasz és mások

⁷ *Midhat bej kihallgatási jegyzőkönyve*. Takvim-i vekayi 1919. 3596. In: Papazjan, A. A: Hajeri ceghaszpanutjune eszt jeritturkeri datavarutyanyan pasztatghteri. Gitutjunneri Akademiaji hratarakcsutjune, Jerevan, 1988. 155.; *Zuhdi bej kihallgatási jegyzőkönyve*. Takvim-i vekayi 1919. 3589. In: Papazjan, A. A: Hajeri ceghaszpanutjune eszt jeritturkeri datavarutyanyan pasztatghteri. Gitutjunneri Akademiaji hratarakcsutjune, Jerevan, 1988. 67.; *Ziya Gök Alp kihallgatási jegyzőkönyve*. 1919. május 6. In: Papazjan, A. A: Hajeri ceghaszpanutjune eszt jeritturkeri datavarutyanyan pasztatghteri. Gitutjunneri Akademiaji hratarakcsutjune, Jerevan, 1988. 67.; *Midhat Sukri bej kihallgatási jegyzőkönyve*. 1919. május 14. In: Papazjan, A. A: Hajeri ceghaszpanutjune eszt jeritturkeri datavarutyanyan pasztatghteri. Gitutjunneri Akademiaji hratarakcsutjune, Jerevan, 1988. 95.

találkoztak. A hitetlenek ellen 1914 novemberében meghirdetett *dzsihád* értelmében az örmények élete, vagyona az igazhitűek szabad prédája volt. A deportálás minden naposan megszokott kísérőjelenségei a rablás, fosztogatás, erőszakosság, falvak felégetése, emberek elevenen megégetése, kínzások, csonkítások, gyilkosságok voltak. Halálos bűnnek számított az örményeknek nyújtott bármilyen segítségadás.

A tömeges és szervezett deportálás következtében 1915 áprilisától novemberig „megtisztították” az Örmény-fennsík vidékét és az örménylakta területeket az örmény lakosságtól. 1916. március–augusztus között Isztambulból olyan értelmű táviratok érkeztek, hogy az Eufrátesz melletti vasútvonal menti táborokban nyomorgó túlélőket is likvidálni kell.

Az események jellegénél fogva a mézárások nem maradhattak titokban a külföld előtt. Az Antant országai 1915 májusától jegyzékekben követelték az örmények mézárásának azonnali beszüntetését. Törökország válaszában az örményeket tette felelőssé a mézárásokért: arra hivatkozott, hogy összejátszanak a birodalom ellenségeivel, szabotázs- és terrorista-akciókat hajtanak végre; a deportálás a kormány egyetlen lehetséges védekezési módszere, az országra ártalmas elemek megfékezésére. Ezek az állítások, azóta sem kerültek bizonyításra.

A szíriai sivatag felé irányított örményeket éhség és szomjúság kínozza, soraikat tifusz és kolera tizedelte, s az időről időre rájuk törő martalóc csapatok fosztogatták az egyre fogyó menetszlopokat. A deportáltak menetében hatalmas (76–94%) volt a lemorzsolódás.⁸

A Der-Zor sivatagba érkezőket nem várták kellemes életkörülmények, ahogyan az a falragaszokon szerepelt. Akiket az éhezés nem gyengített el teljesen, azok a föld alatt vájtak odút maguknak. Mind csontsoványak, a szélsőséges sivatagi éghajlat fokozza szenvedéseiket, fertőző betegségek tizedelik őket, százak halnak meg naponta – írja egy amerikai szemtanú. A dokumentum megemlíti, hogy a tábort kizárólag öregek, gyermekek és nők alkotják. 17. A tábor körül állandóan lovas rendőrök cirkálnak. A szökési kísérleteket leírhatatlan kínzásokkal torolják meg.

Az erőszakkal szembeni fegyveres ellenállás mindössze néhány helyen valósult meg. Marzvan, Sapinkarahiszar, és Urfa (Edessza) örményei nem adták meg magukat harc nélkül, s csak a kirendelt katonai túlerő tudta legyőzni őket. Szaszun vidékén Sztepan apát vezetésével négyezer örmény másfél hónapig állt ellen a török túlerőnek. Gomsz faluban ezer örmény egy hónapig védte magát az Arakeloc-kolostorban.

⁸ Szebasztia és Kharberd 18 000 deportáltjából Viran-Sehírnél még 301 van életben, Aleppóban már csak 150. Erzerum 19 ezres csoportjából mindössze 120 fő érkezik ugyanide. Kharberd 5000 deportáltjából 213 fő, Kharput 2500 főnyi lakosából 600 ér Aleppóba. Az Aleppóból Meszeni felé induló 200 000 örményből 5000 maradt életben. Karin (Edessza) vilajetének 215 000 főnyi örmény lakosságából 2000 a túlélő, és Edessza 18 000 főnyi örmény lakosából mindössze 120 maradt életben.

Az antiochiai öbölben hat örmény falu lakossága vonult fel a Musza Daghra, s ötvenhárom napig tartotta magát sikeresen a török túlerővel szemben.

A nagyhatalmak képviselőinek többszöri beavatkozása miatt Törökország európai részén, elsősorban az Isztambulban és Szmirnában élő örmény lakosságot elkerülte a deportáció. Viszont 1921 márciusától Kemal Atatürk tudatosan szervezte meg Anatólia és a Földközi-tenger (Pontosz) vidékének teljes megtisztítását a görög nemzeti kisebbségtől. A görögök elleni akcióknak az 1915-ös örmény népiirtáshoz hasonló forgatókönyve volt. A görögökkel együtt a mézszárlások áldozatává lett az a nyomokban itt-ott előforduló örmény lakosság is, akiknek sikerült túlélnie a mézszárlásokat. 1922 szeptemberében Kemal utolsó nagy offenzíváját szervezte meg Kis-Ázsia megmaradt keresztény – görög és örmény – lakossága ellen. Ennek következtében felgyújtották Szmirna görög és örmény negyedét, s a keresztényeket a tengerbe lőtték, illetve a menekülő hajóit elsüllyesztették.⁹

René Pinon 1916-ban Párizsban kiadott könyvében állítja, hogy a népiirtás módszertanát német segítséggel dolgozták ki az ifjútörök vezetők. Valóban, a Holokauszt idején alkalmazott módszereket idézik azok a jelentések, amelyek arról számolnak be, hogy török orvosok örmény sorkatonákat oltottak be „védőoltás” címén tífuszinjekcióval. Ugyanezt tette a III. török hadtest főorvosa a kitelepítendő örményekkel. A török orvosi etika megengedte a halálraítélteken végzett kísérleteket. A kísérleti alanyok minden esetben örmények voltak. 1915-ben felkutatták a Jerzknában még rejtőzködő örményeket, s bakteriológiai kísérleteket végeztek rajtuk.

A GENOCÍDIUM BIZONYÍTÉKAI

A XX. század első népiirtásának tényét számtalan dokumentum igazolja. A legértékesebbek a török kormány által küldött siffrírozott titkos utasítások, táviratok, melyek az örmények deportálására, illetve likvidálására vonatkoznak. Bár a menekülő kormány számos iratot semmisített meg, a megmaradt dokumentumok is meggyőzően igazolják a deportálás tényét és valódi céljait.

Fennmaradtak azok a feljegyzések is, amelyekkel a Törökországban élő nagykövetek, attasék, misszionáriusok és segélyszervezetek képviselői folyamatosan informálták hazájuk lakosságát a Törökországban folyó eseményekről.¹⁰ Az örmények érdekében emelte fel szavát számos diplomata, közéleti személyiség, értelmiségi: Henry Morgenthau, Johannes Lepsius, Armin Wegner, Heinrich Wegner, René Pinon,

⁹ Chaliand-Ternon: *Le génocide des Arméniens*. Bruxelles, 1981. 157.

¹⁰ *Genocid Armjan v sozmanszkoj imperii*. Ajasztan, Jerevan, 1982. 279–281.

Fridtjof Nansen, sőt Anatole France is. Különösen értékesek azok a dokumentumok, amelyek Lepsius és Enver hadügyminiszter, illetve Morgenthau amerikai nagykövét és Talat belügyminiszter beszélgetéseit rögzítik.¹¹

Már 1916-tól kiadásra kerültek azok a forrásértékű dokumentumok Toynbee és James Bryce könyveiben, amelyek minden kétséget kizáróan igazolják a deportáció tényét.¹² A *Times*, a *Journal de Genève*, a *Gazette de Lausanne*, a *Manchester Guardian* hasábjain közölt, törökországi események megrázták a nemzetközi közvéleményt. Talat 1915. szeptember 15-i táviratában elrendelte a hullák eltemetését, miután tudomására jutott, hogy több külföldi fényképeket készített róluk. A dokumentumok értékes részét ezek a fényképek és mozgófilm-felvételek képezik.

Nem kevésbé jelentős dokumentumok a túlélők írásos vagy elektronikus hanghordozókon rögzített visszaemlékezései, tárgyi emlékei, melyek az örmény diaszpóra kolóniáinak médiatáraiban, valamint a jereváni Genocídium Múzeum és Kutatóintézet dokumentumtárában találhatóak.

A genocídium egyik legdőntőbb és közvetlen bizonyítéka az ifjútörök kormány pere. Az ifjútörök kormány 1918. október végén megbukott, vezetői november elején megszöktek az országból. IV. Mehmed Vaheddin (1918–1922) szultán rendkívüli hadbírósg összehívását rendelte el, s az ifjútörökök pere 1919. április 27-től június 26-ig tartott. A per anyaga a Washingtoni Kongresszusi Könyvtárban található, az ülések jegyzőkönyvének egy részét publikálta a török kormány akkori hivatalos lapja, a *Takvim-i Vekayi* újság.¹³

Az ítéletet 1919. július 5-én hirdették ki. A halálos ítéleteket a vádlottak távolléte miatt – egy kivételével – nem tudták végrehajtani.¹⁴ Az ifjútörökök perének pozitív eredménye az volt, hogy törvényes bíróság előtt, a török belügyminisztérium által hitelesített dokumentumokon alapuló ítéleteket mondtak ki. Az örmény genocídium tehát török bíróság és a török kormány által elismert hiteles történelmi tény.¹⁵

¹¹ Morgenthau, Henry: *Ambassador Morgenthau's Story*. New York, 1918. Kosztandnopolisz, 1919. 258. (örmény fordításban)

¹² Arnold Toynbee fiatal oxfordi tudós az összegyűjtött dokumentumok alapján precíz és objektív kiadványt jelentetett meg *Résumé de l'histoire de l'Arménie jusqu'à 1915* címmel. James Bryce *Blue book-ját* a brit kormány publikálta.

¹³ Papazjan, A. A: *Hajeri ceghaszpanutjune eszt jerritturkeri datavarutyany pasztatghteri*. Gitutjunneri Akademiaji hratarakcsutjune, Jerevan, 1988. 246.

¹⁴ Egyetlen ítéletet (1919. április 8.) foganatosítottak: Kemal bejt, a yozgati hóhért nyilvánosan felakasztották a Bajazid téren. Temetése azonban nyílt szimpátiatüntetést váltott ki a muzulmán lakosság körében: holttestét török nemzeti lobogó és virágözön borította, miközben tízezrek kísérték utolsó útjára. Chaliand-Ternon: *Le génocide des Arméniens*. Bruxelles, 1981. 134.

¹⁵ Dadrian, Vahagn: *The key elements in the Turkish denial of the Armenian genocide*. Canada, 1999. 51.

A genocídium másik nagy pere Európában, Berlinben zajlott 1921 márciusában. A szökésben lévő – az isztambuli per alapján halálra ítélt – Talat pasát meggyilkolta egy fiatal túlélő, Szoghomon Teilerian, aki 1915-ben minden családtagját elveszítette. A per végén Teileriant felmentették. A berlini tárgyalás történelmi jelentőségű volt: megszólaltak a túlélők, és szemtanúk, köztük Johannes Lepsius is; ez volt az első eset, ahol egy törvényszék elismerte, hogy egy népirtás megakadályozása és a tettesek elszámoltatása nem egy ország belügye, hanem az egész emberiség közös felelőssége. A tárgyaláson jelen volt az a Raphael Lemkin joghallgató, aki később megalkotta a genocídium kifejezést, és megfogalmazta a népirtást tiltó ENSZ-határozatot.

A genocídium és politikai utójátékai következtében az Örmény Köztársaságban a hajdani örmény állam tizedére zsugorodott területén, 33 ezer négyzetkilométeren él 3 millió örmény, míg a diaszpóra kolóniáiban 6 milliónál több az örmények száma. Ez a megdöbbentő számarány az örmény genocídium szomorú következménye és egyben egyik legsúlyosabb bizonyítéka.¹⁶

AZ ELTITKOLT GENOCÍDIUM

Nemcsak Németország hunyt szemet – és rendelt el hírzárlatot – az örmény genocídiumot illetően; a szövetséges hatalmak sem gátolták meg a megszárlások folytatását, holott kezdettől jó információik voltak az eseményeket illetően. Egyetlen ország sem lépett közbe tevőlegesen az örmények érdekében.

A háború után kialakult politikai helyzet ismét Törökországnak kedvezett, amint ezt a békekötések eredményei bizonyítják. 1919-ben még nemzetközi alku tárgya volt egy igazságosan létrehozandó független örmény állam határainak kijelölése. Az 1923-as lausanne-i békeszerződés már említést sem tett az örményekről, a megszárlásokról, az emberiségellenes bűntettekről.

Török részről 1923-ban Kemal Atatürk amnesztiát hirdetett a népirtás főbűnöseinek, s tudatosan vette kezdetét az örmény genocídium tagadásának máig tartó folyamata.¹⁷ A török büntetőtörvénykönyv jelenleg is érvényben lévő

¹⁶ Az 1915-ös törökországi örmény népirtás következtében eltűnt az Örmény-fennsíkrol a több ezer év óta őshonos, a kereszténységet először államvallássá tévő, gazdag kultúrával és történelmi múlttal rendelkező örmény nemzet. A népirtás mérlegének megvonásához pusztán megközelítő adatok állnak rendelkezésünkre. A statisztikák szerint a Törökországban élő 1 800 000-2 100 000 főnyi örmény lakosságból 1 500 000 bizonyíthatóan a megszárlások következtében pusztult el. Mintegy 300 000 menekülő talált otthonra az orosz fennhatóság alatt lévő örmény területeken. 1915 után nőtt meg jelentősen Európa, a Közel-Kelet, a Földközi-tenger partvidéke örmény kolóniáinak lélekszáma. Az I. világháború után alakultak ki az amerikai nagy örmény kolóniák Boston–Detroit és Los Angeles vonzáskörzetében.

¹⁷ *Talat pasanin hatirtalan*. Istanbul. 1946. (Talat pasa emlékiratai)

KRAJCSIR PIROSKA

301-es cikkelye a genocídium tagadásának, s török részről lezáratlanságának legfőbb bizonyítéka.

Az örmény genocídium volt az első szervezett népirtás a XX. században.

Hogy a zsidók elleni, nem kevésbé borzalmas büntett, a Holokauszt huszonöt év múlva bekövetkezhetett, annak egyik oka, hogy a világ közvéleménye, politikusai, nagyhatalmai – könnyedén elárulva egy kis létszámú, meggyötört nemzetet – már az 1920-as évek elején elegánsan elfelejtkeztek arról, ami az örményekkel történt.¹⁸

Az 1915-ös örmény genocídiumként számon tartott népirtás kétarcú jelenség a történelemben. Örményországon kívül a világ számos államában történelmi tényként ismerik el, más országok viszont – élükön Törökországgal – tagadják a világ első Holokausztját, illetve társadalmi–politikai–történelmi jelentőségét igyekeznek minimalizálni. Törökország a világ első Holokausztjából politikai kérdést kovácsolva, gazdasági és diplomáciai nyomásgyakorlással igyekszik meggátolni ennek nemzetközi elismertetését is.

Törökország aktuális külpolitikája reális félelemmel tölti el az örményeket: a genocídium bármelyik alkalmas pillanatban újramezőzhet.

Egyes – nem Törökországban élő – török tudósok véleménye szerint elsősorban nem az örményeknek, hanem magának Törökországnak lenne nagy szüksége rá, hogy végre szépítés és hazugság nélkül szembe tudjon nézni saját múltjával. Ez az egyetlen módja annak, hogy kijusson abból a morális zsákutcából, amellyel az örmény genocídium tagadásával juttatta saját magát.

*Dr. Krajcsir Piroška
néprajzkutató, armenológus*

¹⁸ Az 1915-ös törökországi örmény népirtás következtében eltűnt az Örmény-fennsíkról a több ezer év óta őshonos, a kereszténységet először államvallássá tévő, gazdag kultúrával és történelmi múlttal rendelkező örmény nemzet. A népirtás mérlegének megvonásához pusztán megközelítő adatok állnak rendelkezésünkre. A statisztikák szerint a Törökországban élő 1 800 000-2 100 000 főnyi örmény lakosságból 1 500 000 bizonyíthatóan a megszállások következtében pusztult el. Mintegy 300 000 menekülő talált otthonra az orosz fennhatóság alatt lévő örmény területeken. 1915 után nőtt meg jelentősen Európa, a Közel-Kelet, a Földközi-tenger partvidéke örmény kolóniáinak lélekszáma. Az I. világháború után alakultak ki az amerikai nagy örmény kolóniák Boston–Detroit és Los Angeles vonzaskörzetében.

KALI KINGA

A MAGYAR-ÖRMÉNY DIASZPÓRA ÉS A GENOCÍDIUM

Kulturális antropológusként más szemszögből próbálom megragadni az örmény genocídium témáját, mint az előttem szóló történészek – dolgozatomban azt vizsgálom, milyen hatással bírt a Török Birodalomban végbement népirtás a magyar-örményekre, arra a csoportra, mely Magyarországon (és Erdélyben) az első diaszpóra-réteget képviseli, és mely közvetlenül nem lehetett érintett a genocídiumban.

Ahhoz, hogy megérthessük ezeket a következményeket, valamint az általuk okozott, olykor igencsak szövevényes és bonyolult kölcsönhatásokat a diaszpóra-csoportok között, először is érintőlegesen szólnunk kell a magyarországi örmény diaszpóra rétegeiről.

Az első diaszpórát azon egykori örmény kereskedők, nagyállattartók leszármazottjai, illetve ezek családjai alkotják, akik a XVIII. században tömegesen települtek át az erdélyi örmény központokból – éspedig gazdasági célzattal, a Nagy Alföld kínálta új lehetőségek vonzásában. (A négy erdélyi, örmény templommal rendelkező város: Gyergyószentmiklós [hivatalos román nevén Gheorgheni], Szamosújvár [Gherla], Erzsébetváros [Dumbrăveni], Csíkszépvíz [Frumoasa].) A történelmi hagyomány szerint e kereskedőcsoportok ősei 1239-ben menekültek el Aniból, Örményország egykori fővárosából, aztán hosszas vándorlás után Erdélybe érkeztek – ahol I. Apafi Mihály fejedelem telepítette le őket Gyergyószentmiklóson, egy 1672-ben kelt bulla által, szabad kereskedési jogot és később egyéb privilégiumokat is adván nekik. (Természetesen sporadikus jelenlétük itt már előbbre tehető, hiszen pl. Gyergyószentmiklóson az Idegenek Temetőjében már 1639-től felbukkannak a sírköveken az örmények nevei.) A közösségi múltat megidéző eredet-legenda szerint 3000 örmény kereskedőcsalád települt be, habár a történészek ennél jóval kevesebb családot tartanak számon közvetlenül a betelepülés utáni években (a rendelkezésre álló statisztikai adatok elemzésével 300 családnál is kevesebb követhető nyomon ebből a periódusból Pál Judit kolozsvári történész szerint.)

A magyar törvény egy évszázadon át különleges jogállású idegenekként kezelte a betelepülő örmény csoportokat; azonban egyre inkább elmosódott a különállás a kereskedő elemek és a rendek között. Kezdetben ugyan nem vásárolhattak földbirtokot és állami hivatalokat sem tölthettek be, de Magyarországon 1776-ban sor került jogi integrációjukra: az örmények ettől kezdve rendelkezhetek a közhivatalviselés jogával, tehát ugyanazokkal a jogokkal és kötelességekkel, mint a magyarok.

Mindezt győzelemként élték meg, igyekeztek minél jobb magyarrá lenni – új foglalkozási ágakban próbáltak elhelyezkedni, ami megrendítette a családi tradíciókat. A XIX. század elején a modernizáció beindította a nyelvvesztést; a fiatalabb generáció Erdély és Magyarország nagyobb városaiba rajzott szét; az örmények nemességét, birtokokat szereztek, s már az 1840-es években büszkén vállalták magyarságukat: sőt magyar neveket vettek fel. Magyarok *akartak* lenni – a hagyományőrzés háttérbe szorult a társadalmi értékpreferenciák sorában.

A beolvadás folytán megtörtént nyelvvesztés, a hagyományok háttérbe szorulása ahhoz vezetett, hogy mára már a magyarországi magyar-örmények (akárcsak az erdélyi magyar-örmények is) elsősorban *magyarnak* vallják magukat. Ők az asszimiláció folytán mára már teljesen beolvadtak a magyar nemzettestbe, az örmény nyelvet nem beszélik, de valamiképpen él még bennük az örmény származás tudata: önmagukat *magyar-örményeknek* nevezik, akárcsak az Erdélyben maradt örmény telepések leszármazottjai. (Hozzá kell itt tennünk, hogy különösen fontos ennek a magyarságnak a hangsúlyozása az erdélyi magyar-örmények körében, ugyanis Romániában a magyarság kisebbségi helyzete erőteljesen befolyásolja a magyar-örmény identitást.)

A második diaszpórát főként az 1915-ös törökországi örmény genocídium eredményezte – valamint az azt megelőző, a genocídiumot előkészítő történelmi események az Oszmán Birodalomban. A kényszerű migrációs hullámot II. Abdul Hamid, a Vörös Szultán 1894–1896 közötti véres örményellenes rendelkezései, az anatóliai örménymészárlások indították el; alig néhány évvel később pedig a hatalomra kerülő ifjútörökök ultranacionalista ágának egyre brutálisabb intézkedései sürgették, mely rendeletek lehetővé tették a szabad rablást, fosztogatást, gyilkolást a török lakosság számára, s rendszerint általános örménylincselésekbe torkollottak. Ezek eleinte mindössze sporadikus elmeneküléseket jelentettek – később a pogromokat, a deportálásokat, az egész népirtást túlélők tömegesen menekültek, szétszóródván a világban. A *Metz Jeghern* – avagy *Nagy Szerencsétlenség*, ahogyan az örmények nevezik a genocídiumot – túlélői értelemszerűen olyan országokat céloztak meg új hazájukként, ahol az örménység múlttal rendelkezett; így a menekülőhullámmal érkezők egy része Magyarországra (és Erdélybe) telepedett be, az addig már teljesen integrálódott, látszólag szinte egészen a magyarsághoz asszimilálódott régi diaszpórához csatlakozván.

Ezekhez az emigráns-csoportokhoz később azok az örmény kivándorló családok is csatlakoztak, amelyek az 1988–91-es években az Örményországban és általában a Kaukázusban lezajlott események hatására kerestek menedéket Magyarországon (úgy mint a karabahi helyzet és háború, a polgárháborúk a kaukázusi térségben, az örményországi földrengés, Szovjetunió szétesése, a gazdaság általános hanyatlása). Megjegyzendő, hogy habár itt két különböző időintervallumban megtörtént betelepülési hullámról van szó, mégis ugyanazon második diaszpóra réteghez

tartozóként kell kezelnünk ezeket az utóbb betelepülőket is – annak ellenére, hogy legalább jó félszázadnyi, szinte – századnyi idő eltelt a két migrációs hullám között. Ugyanis csoportjellemzőik nagyjából azonosak, és az asszimiláció értelemszerűen jóval kisebb mértékű náluk, mint az első, önmagukat magyar-örményekként definiáló diaszpóra-csoport esetében. Az örménységnek ezt a (többé-kevésbé homogén) csoportját a diaszpóra első rétegének tagjai *keleti örményeknek* nevezik. Ehhez a diaszpóra-réteghez tartozó családok beszélik az örmény nyelvet, még második-harmadik generációs leszármazottjaik is, és utódaikat is törekednek megtanítani rá; továbbá többnyire az Örmény Apostoli Egyházhoz tartoznak, és magyarországi létükben is jobbra örmény hétköznapokat élnek meg a családon belül.

A teljesség kedvéért hozzá kell még tennünk itt, hogy Magyarországon kialakulóban van egy **harmadik csoport** is, melynek csoportjellemzői hasonlóságot mutatnak a kereskedelmi diaszpórákéval: ezt néhány tucatnyi, a kelet-európai régióban végbement változások után Örményországból érkező vendégmunkás, valamint némelyük Magyarországra áttelepülő családja alkotja. Érdekes módon, habár nagyjából ugyanakkor jöttek el Örményországból, mint az előbbieken említett, nyolcvanas–kilencvenes években kivándorló családok bizonyos része, ez a réteg mégsem nevezhető diaszpórának, mivel a csoport az átmenetiség jegyeit mutatja, erősen fluktuálódik – ők az úgynevezett *kőbányai piacok örmények*. A terepkutatások ugyanis azt igazolják, hogy ennek a laza csoportnak a tagjai nem szándékoznak huzamosabb ideig megtelepedni Magyarországon – nem kértek állampolgárságot, nem rendezkedtek be tartósan. Az újonnan érkezettek nem tartják szorosan a kapcsolatot sem az ún. keleti örmények csoportjával, sem a magyar-örményekkel, csupán egymás közt – valamint természetesen az otthon maradottakkal, mintegy transznacionális közösséget alkotva; ezért nem is kezelhetjük őket diaszpóráként, csupán kereskedelmi érdekcsoportként. Viszont jelenlétük emlékeztető funkcióval bír az első örmény diaszpóra, a magyar-örmények felé – sürgeti saját örmény mivoltuk újrafogalmazását, így fontos megemlítenünk.

A magyarországi 1993-as kisebbségi törvénynek megfelelően azonban az előbbieken felvázolt két, igen különböző történelmi diaszpórához tartozó csoport egyesült hivatalosan *örmény kisebbséggé*. Az így keletkezett névleges csoport azonban sohasem lehet homogén – a lényegi különbségek, mint például az örmény nyelv birtoklása, az Örmény Apostoli Egyházhoz, illetve az Örmény Katolikus Egyházhoz való tartozás, valamint a témánk szempontjából fontos tényező: a genocídiumban való érintettség húzzák meg a határokat a két réteg között – amelyek sok esetben a csoportok közti érdekellentétben fejeződnek ki.

Amikor tehát általában szólnánk magyarországi örményekről, akkor tulajdonképpen nem egy összefüggő csoportról van szó, hanem több – noha egyazon ország területén belül élő – történelmi diaszpóra-réteg konfliktusoktól nem mentes kölcsönhatásáról. Az adott feltételek mellett a Magyarországra települt keleti örmény

csoport, a második diaszpóra tagjai defenzív gesztussal háritják el az asszimiláció (számukra negatívként megélt) példáját, és inkább befogadó társadalomként azonosítják a magyar-örmények csoportját, semmint valamiképpen hozzájuk tartozó örmény diaszpóráként: hiszen az őshaza-élményük is különböző. Ők azok, akik értelemszerűen leginkább érintettek a genocídiumban, családjaikat érintette a népirtás: saját vértanúik vannak, saját veszteségtörténeteik. Mivel a magyar-örmények nem rendelkeznek számukra egyértelmű „örmény világgal”, illetve ez a világ nem válik el egyértelműen a magyartól, ezért a keleti örmények egyre nyíltabban nem fogadják el az örmény diaszpóra részeként őket, a kisebbségi törvény értelmében létrejött névleges közösség ellenére sem – nem vállalnak velük szinte semmiféle közösséget, sem interakciót.

Szükséges itt kiemelnünk, hogy a genocídiumban való érintettség nagyon erős közösségformáló erő a népirtást közvetlenül megelőzően, illetve főként azt követően a világban szétszóródott örményeknél, amelyet kutatások sora igazol: viszonylag zárt, transznacionális közösséget hoz létre a teljes diaszpórában, melyhez általában a kiválasztottság eszméje társul. A magyarországi örmény diaszpóra-csoportok közt, mint erről már szóltam előbb, úgyszintén határjelző csoportjellemzőként említendő. Mindez egyúttal azt is jelenti, hogy egy etnikai csoport képes a saját veszteségeit valamiféle defenzív stratégia jegyében a közösség javára fordítani, megerősíteni általa saját határait, védekezésképpen (legyen ez akár szimbolikus) a csoporton kívüliek felé.

A magyar-örmények vonatkozásában ez a *szimbolikus túlélési stratégia* azonban kissé másképpen működik: egy *retroaktív*nak nevezhető aktussal igyekeznek a nemzet veszteségét, a népirtást magukénak (is) tudni, habár ők maguk már más nemzet-testhez tartoztak, amikor az esemény bekövetkezett; ez a gesztus a veszteséget valamiképpen a közösség javára fordítja, emlékeztető funkcióval bír a közösség felé – a saját örménységüket élük meg a genocídium mártírjaira, a nagy szétszórattatásra való emlékezés által.

Miért fontos ilyen értelemben az emlékeztetés? Miért nem tekinthető pusztán a mártírokra való emlékezésként? Míg a keleti örmények csoportja *kívülről* reprodukálódik, az Örményországból, Karabahból újonnan érkezők csatlakozásával, addig a magyarországi és erdélyi magyar-örmények csoportja nem várhatja kívülről a reprodukciót, hanem *csoporton belül* igyekszik megoldani azt, a csoport potenciális tagjainak örménység-tudatát felerősítve, országhatárokon is átnyúlva reprodukálja önnön örménységét. Így történhet meg, hogy a magyarországi magyar-örmények intenzívebb kapcsolatot tartanak fenn az erdélyi magyar-örményekkel, mint adott esetben a velük egy városban lakó, genocídium utáni betelepülő-hullámmal érkezett, az örmény nyelvet beszélő törökországi, örményországi vagy akár karabahi, szíriai, libanoni örményekkel. Sajátos „transznacionalitásnak” lehetünk tanúi: a közös származás tudatán túl főleg az önigazolás

(és egymás visszaigazolása) köti össze a magyarországi és erdélyi közösséget, a mitikus–szentimentális kapcsolat a kis őshazával, Erdéllyel; Örményországgal való kapcsolatuk inkább csak *referenciális*. (Megjegyzendő azonban, hogy ez a geográfiailag kiterjesztett, transznacionális közösség sokkal homogénebb, mint amit a (törvény által) magyarországi örmény kisebbségként aposztrofált, laza kohéziójú „csoport” esetében tapasztalhatunk.)

Mára már az első diaszpóra – mind a magyarországi magyar-örmény, mind az erdélyi magyar-örmény csoport – örménysége szituatív, csupán bizonyos helyzetben kerül elő: identitásuk a környezettől függő, viszonylagos, *pozicionálisnak* nevezhető. Pozicionális identitás alatt azt értem, hogy az emlékeztetéstől függően kerül előtérbe az örmény mivolt, a nagy egyházi ünnepek, örménységgel kapcsolatos megemlékezések köré fókuszálódik (újabban többnyire magyar-örmény témájú könyv- és albumbemutatók, tudományos és művészeti, zenei előadások, gasztronómiai estek, „örmény vigasságok”, klubdélutánok stb.) – egyszóval az identitás helyzetfüggő. „*Mi hét közben magyarok, hét végén a templomban örmények vagyunk.*” – fogalmazta meg találóan egyik fiatal erdélyi interjúalanyom a pozicionális identitás jelenségét 1995-ben. A magyar-örmények *örménysége* vagy *magyarsága* az emlékeztetéstől függően kerül tehát előtérbe – és emlékeztetésen ebben az esetben azoknak a befolyásoknak a halmazát értjük, amelyek az egyént érik nap mint nap, alakítván azonosságtudatát. Időlegesen megváltozik az identitás-összetevők aránya – de nem függesztődik fel egyik identitás-összetevő sem.

Nyilvánvaló tehát, hogy az első diaszpóra réteghez tartozó magyar-örmények nem lehetnek közvetlenül érintettek a genocídiumban: amikor a Török Birodalomban elkezdődtek a szisztematikus örménymészárlások, ők már régen az elmagyarosodás útját járták, már inkább a magyar nemzettesthez tartoztak, magyar családneveket felvéve, mintsem az örményhez. A jogi integráció által elindított társadalmi folyamatok a modernizációval teljesedtek ki – a XIX. század végére kiteljesedett a foglalkozásváltási folyamat, az átalakult társadalmi viszonyok közepette más lett az örmény mivolt értelme: a magyarsághoz mint makrostruktúrához való tartozás fölébe helyeződött az örménységhez mint mikrostruktúrához való tartozásnak. Ekkor következett be az első hasadás az örmények nemzeti identitásában – a századforduló környékén immár *plurális identitásként* aposztrofálhatjuk örmények azonosságtudatát: kulturális értelemben *örményként*, politikai értelemben *magyarként* definiálják magukat az *armenizmus* ideológiájának értelmében.

Az armenizmus a századfordulón kibontakozó, első örményidentitás-mentő mozgalom volt, kulturális ideológia (ha úgy tetszik: stratégia), melyet a Szongott Kristóf alapította, 1887 és 1907 között Szamosújváron megjelenő *Armenia magyar-örmény havi szemle* és annak köre, a századforduló örmény értelmiségi elitje hozott létre (és terjesztett) már az 1880-as évektől; s mely arra tanított, hogyan kell jó magyar hazafinak lenni, de örmény módon élni. Ennek az örményidentitás-mentő

mozgalomnak a kiteljesedésére csak még sürgetőbb hatással voltak a Törökországból jövő, az 1894–96 között az Oszmán Birodalomban II. Abdul Hamid véreskezű rendelkezéseiről, az örménymészárlásokról szóló híradások a századvég magyarországi és erdélyi sajtójában. Ekkor tetőztek a szultán örményellenes intézkedései a Birodalomban, melyeknek 200 000-300 000 örmény esett áldozatul. Ezek a hírek is felrázóan hatottak a magyar-örménységre, sürgették az örmény mivolt újrafogalmazását. (Zárójelben megjegyzendő, hogy a XX. század elejének magyarországi és erdélyi sajtójában még gyakoriak a törökországi örménymészárlások, később az ifjútörök pogromok hírei, tehát vélhetően alakítják az akkor élt magyarországi és erdélyi örmények identitását, önazonosságuk újrafogalmazását sürgetik – a háború alatt azonban már érzékelhető a cenzúra tiltása, elenyésző számú hír érkezik az örményeket ért atrocitásokról; tekintve, hogy Magyarország és a Monarchia Törökország szövetségese volt.)

Napjainkban Magyarországon körülbelül ugyanaz játszódik le a magyar-örmények körében, mint jó száz évvel ezelőtt, a XIX–XX. század fordulóján – sajátos *vissza-armenizálódási* folyamatnak lehetünk tanúi. Kívülről jövő hatásra a magyar-örmény értelmiségi elit újra identitásmentő mozgalomba kezd, pontosabban identitást konstruál (később Erdély magyar-örmény értelmiségi elitjét is bevonva mindebbe); folytatván mintegy az egykori armenizmus ideológiáját. Mindez hosszú távon nem csupán az erdélyi magyar-örmények identitására hat ki közvetve, erősítve azt, hanem, ezzel szemben, nyilvánvalóan a magyarországi diaszpóracsoportok közötti konfliktust is kielezi. Mint ahogy a századforduló elmagyarosodó örményeinél is megmutatkozott az emlékeztetés fontossága, úgy a mai magyar-örmények identitásmegőrző stratégiáiban is hasonlóan fontos szerep jut például a genocídium áldozataira való emlékezésnek az identitásreprodukciós folyamatokban – még ha közvetlenül nem is érintettek az áldozatban.

A kommunista rezsimek bukása a közép-európai térségben már önmagában is az önmön identitásuk megélése felé fordította az itt élő nemzeteket és nemzeti kisebbségeket egyaránt – és természetesen, mindez nem írható pusztán a kulturális elvágyódás számlájára a térség viszonylagos és hosszú ideig tartó zártsága miatt. Magyarországon a magyar-örmény mivolt újrafogalmazását sürgették az 1980–90-es évek tájékán újonnan érkező örmények migrációs hullámai, akár letelepedés szándékával, akár vendégmunkásként érkeztek – érkezésük, letelepedésük és működésük egyféle emlékeztetés szerepét látta el, amely szükségessé tette az első diaszpóracsoport, a *magyar-örmények* esetében saját örménységük újradefiniálását. Erre a sürgető szükségére még csak rátevéődtek az 1993-as kisebbségi törvény, illetve az önkormányzatiság diktálta feltételek; és még inkább ezeknek szövevényes következményei, amelyek külön kutatás tárgyát képezhetik, s amelyek diszkrépanciát okoztak a két diaszpóra-réteg közt. Mindez indirekt módon adott löketet a magyar-örmények identitás-reprodukciós törekvéseinek – és ez a kulturális stratégia az,

amit én a XIX–XX. század fordulóján végbement armenizmus mozgalmának folytatásaként látok, és ennek mintájára *neoarmenizmusnak* nevezek.

A genocídiumról való évenkénti rituális megemlékezés – az áldozatok felé való főhajtás kegyeleti aktusa mellett –, főként az emlékeztetés funkcióját látja el tehát a magyar-örmény közösségekben: az örmény nemzethez tartozás reprodukcióját szolgálja. És ilyen értelemben nem érdek nélküli: az emlékezés minden ilyen aktusával a közösség tagjai saját örménységüket termelik újra, élük meg, megmerítkezően a nemzet fájdalmában. Ezért az áldozatokra való évenkénti emlékezés, a vértanúkért mondatott örmény szentmise a budapesti Orlay utcai Örmény Katolikus templomban, valamint a Duna-parti örmény kőkereszt, a *khácskár* közösségi megkoszorúzása; a genocídium állami szinten való elismertetéséért folytatott harc, a népi tényeknek a szélesebb közönség által való megismertetése könyvek, albumok kiadásával, a genocídiumról szóló dokumentumfilmek vetítésével (habár e témában való könyvkiadás lényegesen redukáltabb, mint a keleti-örményeknél), kiállításokkal – mindez egyszersmind az örmény nemzethez tartozás szimbóluma is: az ősi múlt felidézése, a nemzeti kontinuitás szimbolikus fenntartása egy olyan csoport kollektív emlékezetének szintjén, amely már régen nem nevezhető etnikusnak.

Kali Kinga
örménykutató író-antropológus

TÓTH ÁGNES

A MÚLT BIRTOKBAVÉTELE ÖNMAGUNK MEGISMERÉSE

A magyarországi németek kitelepítése

A történelmi folyamatokat vizsgálva hajlamosak vagyunk azokat az események együttesét meghatározó körülmények felől nézni, és figyelmen kívül hagyjuk a személyes szabadságnak azt a mozgásterét, amely az egyén számára mindenfajta meghatározottság mellett is az adott situációban rendelkezésére állt. Meggyőződésem, a XX. század európai kataklizmáit csak akkor tudjuk megérteni, ha e személyes szabadság felőli nézőpontot következetesen érvényesítjük.

A második világháború utolsó hónapjaiban, és az azt követő fél évtizedben Kelet-Közép-Európából végrehajtott elűzések nem előzmény nélküliek. Az első világháborút lezáró békeszerződések kisebbségvédelmi rendszerének kudarcra gyakorlatilag annak életbelépésével egyidőben nyilvánvalóvá vált. Az érintett államok a békekonferencia ajánlása, és a szerződések kötelezettségei ellenére sem kisebbségeik társadalmi integrálódására, hanem asszimilációjukra és beolvasztásukra törekedtek. Szóba sem jött sehol a svájci mintát követve az egy államon belüli többségi és kisebbségi népcsoportok társnemzeti státusza, és sehol nem karolták fel a történetileg és kulturálisan kialakult különbségekre épülő regionalizmust sem. Bár ezen az általános helyzeten belül jelentős különbségek mutatkoztak az egyes államok kisebbségpolitikájában, azt a feltevést azonban, hogy a politikai demokrácia egyben a kisebbségek jogainak szavatolását is jelenti – a gyakorlat nem igazolta.

Ez a tapasztalat már a '30-as évek közepén megerősítette azt az elgondolást, amely a kisebbségi probléma megoldásaként elfogadta – az angol, francia és német politikai elit körében is – „az etnikai szétválasztás” elvét/lehetőségét. Azaz a jövőbeni Európa egy fontos konfliktusforrásának megszüntetése érdekében, megengedhetőnek tartották az etnikai viszonyok áttelepítésekkel való újrendezését. Erre hivatkoztak mind, akik 1939-től a „népességtranszfer” valamely formáját propagálták. A tiszta nemzetállamok létrehozását – hasonló érveléssel, de természetesen más okokból – támogatták a kelet-közép-európai országok politikai elitjei, és részben társadalmi is. A nemzeti kisebbségeknek a nemzetközi politikában konfliktusforrásként való meghatározása mellé azonban a német és magyar közösségekkel szemben ebben a régióban újabb érvek társultak. Nevezetesen megkezdődött e közösségek demonizálása, a német – illetve magyar – expanziós törekvések eszközeként, „ötödik hadoszlopaként”, „állam az államban” való megjelenítésük, amiből axiómaként vezették le kollektív bűnösségüket, és fogalmazták meg elűzésük igényét.

A magyarországi politikai elitnek és részben a társadalomnak is a kollektív bűnösséghez való viszonyulását meghatározta – illetve befolyásolta – az, hogy a csehszlovák kormány nemcsak a német, de a magyar kisebbség teljes kitelepítését is követelte, mégpedig azonos érvelés alapján. A magyar kormányok és politikai pártok csapdahelyzetbe kerültek. Egyrészt természetesen védeni, képviselni akarták a fenyegetett és üldözött magyar kisebbségi közösségeket, s azt maguk is tudták, hogy ezt hitelesen csak akkor tehetik, ha lemondanak a németekkel szemben a kollektív bűnösség–büntetés elvének alkalmazásáról. Másrészt a politikai hatalomért folytatott harc során szükségük volt arra a gazdasági potenciálra, amelyet a német közösség megbüntetése/felelősségrevonása révén szerezhettek meg, s amelyet szavazóbázisuk kialakításához, illetve megerősítéséhez, a társadalom átstrukturálásához kívántak felhasználni. Ebben a helyzetben a magyar kormányok eljárását kettősség jellemezte. Egyrészt: a szlovákiai magyar közösség megítélését, és a vele szemben alkalmazott eljárást mind a nemzetközi diplomáciai szintereken, mind a két ország tárgyalásain a németekétől elkülönítetten igyekeztek kezelni, és attól eltérőként, valami „*másként*” próbálták megjeleníteni. Másrészt: a hazai német közösséggel szemben a kollektív bűnösség–büntetés elvét formális, jogi értelemben ugyan elutasították, ugyanakkor azt leplezett módon, a végrehajtás során alkalmazták.

Ez a kettősség azonban nemcsak az érintett országokra, de a nagyhatalmakra is jellemző volt. A potsdami határozatokkal – amelyekkel jórészt immár a kialakult folyamatok valamiféle mederben tartására törekedtek, semmint elvszerű szabályozására – deklaratív módon tették lehetővé Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország számára, hogy német nemzetiségeiktől Németországba történő áttelepítésükkel megszabaduljanak. S jóllehet a nagyhatalmi verdikt tartalmaz egy rövid kitévelt a telepítések emberséges és szervezett módon történő végrehajtására, annak érvényt szerezni nem tudtak. Éppen ezért a második világháború után végrehajtott telepítések embertelen módjáért, a kisebbségek jogfosztásáért, helyzetéért, az adott országokat és a szövetséges nagyhatalmakat egyaránt felelősség terheli.

Ez a felelősség nem megosztható, és nem átruházható. Ha a jelent meg akarjuk szabadítani a múlt terhétől, hogy szabadon, vagy legalábbis szabadabban élhessünk a jövőben, akkor nem elegendő a múlt eseményeinek a föltárása, a tények megállapítása. Meg is kell értenünk azokat. Nem annyira azt, hogy mi történt, hanem azt, hogy hogyan, és miért történt. Ehhez azonban elengedhetetlen, hogy ki-ki szembenézzen az adott folyamatban játszott felelősségével, amely mindig a körülmények által megszabott kényszerek és lehetőségek közötti választásban rajzolódik ki.

A második világháború befejezése után Magyarországon végbement átalakulási folyamat fő tartalma az első fél évtizedben politikai, nem pedig gazdasági vagy kulturális jellegű volt, ezért ez utóbbi területek prioritásait is a hatalom megszerzésének céljai határozták meg. Ennek a folyamatnak a része a magyarországi

németekkel szemben alkalmazott eljárás is, amelyet a kitelepítések befejezéséig a nagyhatalmak állásfoglalásai, az ország külpolitikai helyzete, valamint a hazai politikai erők törekvései határoztak meg.

Már 1944 novembere–decemberében megfélemlítette a német közösséget a szovjet hadsereg által – részben a kialakulóban lévő magyar közigazgatás közreműködésével – végrehajtott akció, amelynek keretében több tízezer német került szovjetunióbeli munkatáborokba.

A magyarországi politikai erők törekvései 1945 tavaszán váltak nyilvánvalóvá. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány által március 17-én a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról elfogadott rendelete egy radikális, a felgyülemlett szociális feszültségeket enyhítő, ám a gazdasági célszerűséget sok tekintetben mellőző, a Parasztpárt és a Kommunista Párt szavazóbázisának kialakítását, növelését szem előtt tartó elképzelést tükrözött. A rendelet értelmében a földreform végrehajtása során a német nemzetiségű lakosság széles rétegeinek vagyoni korlátozása vált lehetővé, tekintet nélkül az egyéni felelősségre.

Az országban belüli egyenetlen birtokmegoszlás és a nagyszámú igénylő miatt a földbirtokreform során lehetővé vált azoknak a földigénylőknek az ország más területeire való szervezett áttelepülése is, akiknek igényeit saját lakóhelyükön nem tudták teljesíteni. Mindezekből az következett, hogy a földreform végrehajtása a jogszabályi lehetőségeken túl is a német nemzetiségű lakosság rovására történt. Egyrészt a helyi társadalom tagjai a korábbi nemzetiségi és politikai ellentétekre, feszültségekre adott revansként élték meg a földosztást. Másrészt az a tény, hogy a felosztható földterületek országos méretekben elégtelennek bizonyultak, szükségessé tette az elkobzások kiterjesztését, amit a Volksbund-tagok, illetve a német nemzetiségűek rovására valósítottak meg.

A földreform végrehajtása során néhány hét alatt óriási társadalmi feszültség halmozódott fel. A nincstelen tömegek földhöz juttatása, a szomszéd államokból érkező nagyszámú magyar menekült elhelyezése, és a bukovinai székelyek letelepítése immár nemcsak a németek vagyoni, politikai, és kulturális jogainak korlátozását, de kitelepítésük igényét is felvetette. 1945 nyarára mind a jobb, mind a baloldali pártok egyetértettek a kitelepítés tényében, csupán az érintettek körét, és a kitelepítés módját illetően voltak nézeteltérések. Ahogy Erdei Ferenc belügyminiszter fogalmazott: „A sikeres és gyors megoldás nem lehet más, mint a svábság kitelepítése, [...] de egy ilyen megoldás végrehajtásának rendkívüli technikai nehézségei vannak, azaz hogyan és hová bonyolíthatnánk ezt le.”¹ Mindenek előtt tehát a nagyhatalmak – főként a Szovjetunió – beegyezésének megszerzésére törekedtek, ezért 1945. május

¹ Tóth Ágnes: *Bibó István memorandumai a magyarországi német lakosság kitelepítésével kapcsolatban*. In: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából* 11. BKMÖL, Kecskemét, 1992. 330–382., 345.

A MŰLT BIRTOKBAVÉTELE. ÖNMAGUNK MEGISMERÉSE

26-án a magyar kormány maga kérte 200-250 ezer német Németország szovjet megszállási övezetébe való kitelepítésének lehetőségét.

Bibó István – aki ekkor a belügyminisztérium törvényelőkészítő osztályának a munkatársa volt – ezekben a napokban memorandumban tekintette át a kibontakozott folyamat hatásait. Leghatározottabban azt a képmutatást ostorozta, amely a törvények, rendeletek, nyilatkozatok és a tényleges szándékok, eljárások közötti különbségekben megmutatkozott. A hivatalos megfogalmazás a volksbundista és fasiszta svábok kitelepítéséről beszél, ugyanakkor „*a sváb kérdéssel kapcsolatos sajtóagitáció és magánakciók mögött, igen sok ponton olyan erők vannak, melyeket nem a fasiszta svábság kitelepítése érdekel, hanem egészében a német kisebbség kitelepítése, és ha lehet mindenfajta kisebbség kitelepítése. [...] Mindezek a perspektívák a lehető legszörnyűbbnek tetszenek azok számára, akik tisztában vannak azzal, hogy Magyarország regenerálódása nem kisebbségeken, svábságon, és általában nem bűnbakok keresésén és kivégzésén múlik, s Magyarország vereségének legsúlyosabb tétele nem a katonai és nem a gazdasági vereség, hanem az erkölcsi...*”² – írta.

Az elkövetkező hónapok nemzetközi eseményei – a potsdami határozatok nyilvánosságra kerülése, a Németországi Szövetséges Tanács állásfoglalása – immár nem akadályozták, csak korlátok közé szorították a magyarországi politikai pártoknak és a kormánynak a németek kitelepítésére irányuló törekvéseit.

A magyar kormány 1945. december 22-i ülésének napirendjén már a kitelepítések konkrét előkészületei, valamint az azt szabályozó rendeletek szerepeltek. A belügyminiszter expozéjában a svábok kitelepítésének végrehajtását a magyarság történelmi feladatának, és egy nemzetközi szerződés kötelezettségének nevezte. A tervezet szerint teljes vagyonek Kobzás mellett Magyarországról a német anyanyelvűek és a német nemzetiségűek is kitelepítendőek. Némi kivételezésre a vegyes házasságban élők és az ellenállási mozgalomban aktívan résztvevők számíthatnak. A vitában két álláspont ütközött. A párton kívüli, a szociáldemokrata és a kisgazda miniszterek továbbra is csak lehetőségként értelmezték a nagyhatalmi állásfoglalást és nem utasításként. A kitelepítés tényét magát elfogadták, de a kitelepítendőek körét mindenképpen egyéni felelősségre vonás keretében kívánták meghatározni. Ehhez kapcsolódóan elfogadhatatlannak tartották a rendelet azon paragrafusát, amely a kivételezettek számát előre rögzíti és azt 10%-ban adja meg. A kollektív kitelepítést elfogadják a külpolitikai veszélyek hangoztatását eltúlzottnak, a nagyhatalmi állásfoglalást pedig határozott utasításként értelmezték. Rákosi Mátyás a következőkkel érvelt: „*A németek kitelepítését nem mi találtuk ki. Ennél fogva*

² Tóth Ágnes: *Bibó István memorandumai a magyarországi német lakosság kitelepítésével kapcsolatban.* In: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából* 11. BKMÖL, Kecskemét, 1992. 330–382., 335–337.

mi most azon az úton vagyunk, hogy a demokratikus nagyhatalmak és a demokratikus közvélemény határozatát elutasítsuk, óriási tapasztalatlanságot mutatva külpolitikai vonalon, ha a magyarság megtagadná a német nép kollektív felelősségre vonását.”³

A minisztertanács végül is névszerinti szavazáson, túlnyomó többséggel elfogadta a kollektív bűnösség elvén alapuló rendeletet.

A magyarországi németek kitelepítése a korábbi terveknek megfelelően a Budapest környéki falvakban indult meg. Az első szerelvények 1946. január 19-én Budaörsről gördültek ki. A budaörsi kitelepítésnél tapasztalt visszasságok mintegy előrevetítették az egész telepítési tevékenység főbb jellemzőit. A kitelepítés valójában minden egyes faluban másként és másként zajlott – aszerint, hogy milyen volt a helyi önkormányzat és a kitelepítési biztos viszonya, a falu pártpolitikai megosztottsága, az ország éppen aktuális belpolitikai helyzete, vagy a szállítási lehetőség –, ennek ellenére természetesen mégis összegezhető sajátságokkal, jellemzőkkel bírt. Az előkészítetlenség, a törvényi szabályozás hiányosságai és a végrehajtó szervek ellenőrizetlen tevékenysége súlyosan megterhelte a kitelepítések egész folyamatát.

Péter Gábor a budaörsi tapasztalatokat alapul véve, a végrehajtás módosítását sürgette a kommunista pártvezetésnél. A kudarc okaként az előkészítés hiányát, az erélytelen és tervszerűtlen lebonyolítást, és a „*karhatalom sajnálatos*” viselkedését jelölte meg. Elképzelése szerint az országot a németek elhelyezkedése szerint kitelepítési zónákra kellene felosztani. A Népgondozó Hivatal a statisztikai összeírások felhasználásával már jó előre elkészítené a kitelepítendőek jegyzékét, amit aztán a faluba kiszálló kitelepítő és mentesítő bizottság véglegesítené a leltárak elkészítésével együtt. Csak ezt követően érkezne meg az érintett faluba a karhatalom, amely a végleges kitelepítési lista birtokában a vagonírozást intézné. A végrehajtás zavartalan biztosítása érdekében azonnal elrendelendőnek tartotta minden sváb községben az utazási korlátozást, a szesztilalom bevezetését, és statárium elrendelését a javak megsemmisítésének megakadályozására, továbbá a rendőrök által elkövetett lopások megfékezésére. „*Legnagyobb szegényfoltja a budaörsi kitelepülésnek a karhatalom viselkedése. A rendőrök fegyvelmezetlenek, a borpincékben részegeskednek, éjjel őrhelyeiket elhagyják s elmennek inni. Budaörs éjjel részeg rendőrök lövöldözésétől hangos... A karhatalom vezetői túriks ezt a züllött állapotot, sem erélyt, de még hajlandóságot sem mutatnak annak megváltoztatására. S ez az a pont, ahol a budaörsi helyzet nemzetközi botrányvá válhat.*”⁴ – írta. Ezért a vezetők azonnali leváltását,

³ Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*. BKMÖL, Kecskemét, 1993 (!1994). 43–44.

⁴ Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*. BKMÖL, Kecskemét, 1993 (!1994). 121–122.

a legénység egy helyen, s nem magánházakban történő elhelyezését, a fosztogatók statárium elé állítását, dupla fizetést, és a sváb lakosság iránti fraternizálás megszüntetése érdekében politikai átnevelésüket javasolta.

Általános sérelme volt például a helyi önkormányzatoknak, hogy a telepítési miniszteri biztosok a kitelepítések megkezdése előtt 10 nappal nem értesítették őket, így fölkészülni sem tudtak a rájuk háruló feladatokra. Sok helyütt előfordult, hogy a kitelepítendőek névjegyzékének összeállítását – szintén a törvényi szabályozás ellenében – az adott település polgármesterétől, képviselőitől nem is kérték, ennek ellenére a kitelepítést végző „oszlop” már kész jegyzékkel érkezett a helyszínre.

A tavaszi hónapokra – a kitelepítések ütemét, az országon belül tapasztalható társadalmi ellenállást, a pártok között a mentesítések kapcsán ismét kiéleződött ellentéteket, valamint a technikai lehetőségeket figyelembe véve – nyilvánvalóvá vált, hogy a magyarországi német lakosság kitelepítése a Szövetséges Ellenőrző Bizottság által megjelölt időpontig – 1946. augusztus 1-jéig – nem hajtható végre. Fokozódó nyomás nehezedett április–májustól az Egyesült Államok budapesti diplomáciai képviselői és a németországi amerikai katonai hatóságok részéről is a magyar kormányzervekre, hogy a kitelepítések ütemét lassítsák, és a kitelepítendőek számát csökkentsék. Ez azonban azzal járt, hogy a lakóhelyükről már eltávolított, táborokba gyűjtött emberek kiszolgáltatottsága, sérelme tovább fokozódott, *„ami viszont erőteljesen növelte az amúgy is meglévő társadalmi feszültségeket”*.

A kül- és belpolitikai nyomás hatására, az 1946. január közepén megkezdett sváb kitelepítések júniusban elakadtak. Hosszas tárgyalások után 1946. augusztus 22-én a magyar kormány és az amerikai katonai hatóságok között ugyan megegyezés jött létre, de ennek ellenére a kitelepítések folytatása egyre késett. Több megyében – Tolna, Baranya, Bács-Bodrog – a nyár folyamán az előkészületeket megkezdték, és sok községben ennek megfelelően a telepesek birtokba helyezése is megtörtént, de a német lakosság elszállítása 1947 őszéig, 1948 tavaszáig váratott magára.

A politikai vitákat, a törvényhozási folyamatot, illetve a lebonyolítás körülményeit áttekintve tehát megállapítható, hogy a magyarországi németek II. világháború utáni jogfosztását elsősorban azok a belpolitikai törekvések és külpolitikai kényszerek motiválták, amelyet jogfosztásuk, kitelepítésük révén el akartak érni. Éppen ezért a politikai – választói, gyülekezési, egyesülési – és kulturális jogok korlátozásánál lényegesen nagyobb hangsúlyt kaptak a vagyoni korlátozások.

Kétségtelen, a magyar kormányok szuverenitása a Szövetséges Ellenőrző Bizottság jelenléte révén korlátozott volt. Ugyanakkor a törvényelőkészítő viták azt is tükrözik, hogy a magyar politikai erők a kitelepítést nemcsak elfogadták, de maguk is törekedtek erre. A kitelepítendőek körét pedig mindig oly módon igyekeztek meghatározni, hogy az a „körülmények” szerint alakítható legyen. A kollektív bűnösség elvét – elsősorban a szomszéd országokban élő magyarság

miatt – formálisan elutasították, ugyanakkor a német kisebbségi közösséggel szemben alkalmazták. Felelősség terheli őket azért is, mert saját hatáskörükben nem jártak el egyértelműen. Nem tették nyilvánvalóvá sem a magyar társadalom, sem a nemzetközi közvélemény számára, hogy mi az, amit saját elhatározásukból, és mi az, amit a Szövetséges Ellenőrző Bizottság nyomására tesznek.

A magyarországi történeti egyházak együttesen és külön-külön is többször, élesen reflektáltak a kormányzatnak a hazai németek kitelepítésével kapcsolatos tevékenységére. A katolikus püspöki kar körlevélben szögezte le. *„Ha csak a bűnösöket büntetnék, hallgatnánk, de a rossznak barátaiként minősítenek, és eltávolítanak olyanokat, akikre a bűnt nem bizonyították rá, sőt olyat hoznak föl ellenük, ami természetjogon megilleti őket, pl. az anyanyelv. Ne tegyünk olyasmit, amit a fegyverszüneti határvonalon túl magyarokkal, elkövetőktől nemcsak felháborodással fogadtunk, de elviselhetetlennek is éreztünk.”*⁵

Ordass Lajos evangélikus püspök egy helyütt a németek kitelepítését egyenesen *„fasiszta módszerekre emlékeztető népcserének”*, a magyar nemzet öngyilkos lépésének minősítette, hiszen ezt akkor hajtja végre, amikor *„számban és erőben maga is megfogyatkozott”*. Példaként a mezőberényi német közösséget említi: *„[...] A fájdalmas az – írta –, hogy sokan kerültek elhurcoltatásra és kitelepítésre, akik éppen akkor szervezték meg a magyar hazához való hűségese ragaszkodásnak a mozgalmát, amikor ez számukra csak hátrányt jelenthetett és amikor másutt igen sokan meghunyászkodtak az idők vihara előtt.”*⁶

Az egyházi vezetőkön kívül papok, tanítók, falusi jegyzők, a közigazgatás különböző szintjein dolgozó szakalkalmazottak is tiltakozó kérvényeket írtak a kitelepítés kapcsán tapasztalt visszasságokkal kapcsolatban vagy egyes személyek érdekében. Ezek a tiltakozások, közbenjárások lényegesen nem tudták befolyásolni az eseményeket. A politikai hatalmat gyakorlók figyelmen kívül hagyták/hagyhatták a társadalmi tiltakozást. De pusztán ez a tény semmissé teszi-e magukat a tiltakozásokat, az üldözöttekkel való szolidaritás gesztusait, amelyeket a politikai hisztériakeltés sem tudott megakadályozni. Ezek a gesztusok sikertelenségük ellenére is fontosak. Mert, mint Kapi Béla evangélikus püspök emlékirataiban írta: *„az egyház felsőbbségének igazolnia kellett az ország [...] színe előtt, hogy gyávan nem kushadt a sarokban, némán engedve megtörténni, amit politikai erőszak a nemzetre oktrojált, hanem a lehetőség határa között, erejéhez mérten teljesítette a maga kötelességét”*⁷

⁵ Békés Csaba – Tóth Ágnes (közread. és bev.): *„Ha csak a bűnösöket büntetnék, hallgatnánk...” Mindszenty József levelei a hazai németiség ügyében.* Forrás, 1991 (XXIII. évf.)/7. 55–62., 58.

⁶ Tóth Ágnes: *Kitelepítések, egyházak, identitás. Az evangélikus egyház törekvései nem magyar anyanyelvű hívei védelmében 1945–1948.* In: *Felekezetek, egyházpolitika, identitás.* Budapest, 2008. 73–87., 75.

⁷ Tóth Ágnes: *Kitelepítések, egyházak, identitás. Az evangélikus egyház törekvései nem magyar anyanyelvű hívei védelmében 1945–1948.* In: *Felekezetek, egyházpolitika, identitás.* Budapest, 2008. 73–87., 81.

Bármennyire is meghatározzák tehát a történelmi körülmények az események együttesét, a személynek valamilyen mértékű választási szabadsága mindig megmarad. És a felelősség is szabadsága mértékéig terheli.

A történész is meghatározott léte időbeli és térbeli körülményei által. Amennyiben azonban eszközei lehetővé teszik, a múlt tényeinek megállapítása és megértése révén azt igyekszik helyreállítani, amit lelkében és tudatában igaznak vél. Van azonban a múlt elbeszélésének egy másik formája, és ez a tanúé. A tanúé, aki azért idézi fel emlékeit, hogy formát, tehát értelmet adjon életének és ezzel identitást teremtsen magának. A két elbeszélő – történész és tanú – nem ugyanolyan módon kezeli az igazságra törekvést, a kétféle elbeszélés mégis kiegészíti egymást. A tanú elbeszélése gazdagítja a történészt, mert az egyedi, a semmi mással össze nem vethető személyeset mutatja meg.

Talán kevésbé ismert tény, hogy a Magyarországról elűzött 220 ezer német közül, mintegy 15 ezren visszaszöktek. Vállalták az illegális határátlépés kockázatát, az újbóli kitoloncolás veszélyét, az évekig tartó társadalom alatti lét minden szenvedését. Vállalták, mert nem akartak lemondani önazonosságukról, a szülőföldre, a hazához való jogukról.⁸ Ahogy ők fogalmaznak: „*Csak egy darab kenyeret akartam enni, de azt otthon akartam.*”, „*Hazavágytunk, ahol a bölcsőnk állt és nem más országba.*”, „*Was Heimat ist, kann ich nicht sagen, ich muß das in meinem armen Herzen tragen.*”

Minden szenvedés egyedi. Egymással nem összevethető, és semmifajta összehasonlítással nem relativizálható. Az egyedi, a személyes körében már nem igazítanak el bennünket a politikai viták, a vagonok menetrendje, az elkobzott házak száma, vagy földek nagysága. A személy sorsa személyes viszonyulást követel. Aligha jelenthetjük ki kételyek nélkül, hogy nincsenek e tekintetben tartozásaink.

A magyarországi németek II. világháború utáni története a magyar társadalom múltjának is részét képezi. Hozzánk tartozik. Nélküle nincs nemzeti önismeret. Csak ország van, és nem közös haza.

Dr. Tóth Ágnes
tudományos főmunkatárs
Magyar Tudományos Akadémia
Társadalomtudományi Kutatóközpont

⁸ Erre vonatkozóan ld. Tóth Ágnes: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete.* Budapest, 2008. 375.

BOGNÁR ZALÁN

A KELET-KÖZÉP- ÉS A DÉLKELET-EURÓPAI NÉMETSÉG DEPORTÁLÁSA SZOVJETUNIÓBELI KÉNYSZERMUNKÁRA 1944/45, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL MAGYARORSZÁGRA

A totális háború jegyében lezajló második világháborúban a saját eszme- és társadalmi rendszerük kizárólagosságát hirdető, totális diktatúrák, mint a nemzeti szocialista Németország és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége, már nemcsak az ellenséges haderővel szemben léptek fel fegyveresen, hanem a polgári lakosság ellen is tömeges megtorló intézkedéseket hajtottak végre. Sőt, a Szovjetunió még a saját társadalmi csoportjain, népein, etnikumain is végrehajtott tömeges megtorlásokat, deportálásokat (kulákok, Volga-menti németek, csecsenek, kalmükök, ingusok, krími tatárok stb.).¹

Ebből adódóan a második világháborúban – ellentétben a korábbi háborúkkal – több volt a polgári halálos áldozat, mint a harci cselekményekben elesett katonák száma. S az önmagát felszabadítónak aposztrofáló Szovjetunió által elfoglalt, úgymond „*felszabadított*” területeken százezrek és milliók számára nem a béke, a szabadság, hanem a szülőföldjükről való elűzetés és elhurcolás, a kényszermunka, a rabság, a megalázottság időszaka következett. A Szovjetunió a megszállásnak nemcsak az anyagi, de az emberi árát is megkövetelte már Lengyelország keleti részének az 1939-es lerohanásától kezdve.

Tömegesen hurcolták el az elfoglalt területekről a polgári lakosságot. Ugyanakkor a fogságba vetett polgári személyek egy részét hadifogolyként, míg másik részüket internáltként hurcolták el a szovjet fegyveres szervek. Az orosz levéltárakból előkerült dokumentumok is azt igazolják, hogy a civil foglyok megnevezése, hogy azok hadifoglyok, internáltak vagy csak egyszerűen letartóztatottak, az mindig a felsőbb szervek parancsaitól függött. Így például a 2. Ukrán Front parancsnoka, Malinovszkij marsall által Budapest ostroma során összeszedett civilek egy részét – 12 933 főt – hadifoglyokból átsorolták az internáltak nyilvántartásába.² A hadifoglyok és internáltak közti különbség értelmezésében fennálló zavart a hadifoglyokról

¹ Bővebben e témáról ld. Polian, Pavel: *Against Their Will: The History and Geography of Forced Migration in the USSR*. CEU Press, Budapest – New York, 2004.

² Varga Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) az oroszországi levéltári források tükrében*. Russica Pannonica, Budapest, 2009. 156.

szóló, a Szovjetunió Népbiztosainak Tanácsa által 1941. július 1-jén jóváhagyott, 1798-800. T. (Titkos!) számú határozata is elősegítette, amely szerint: „*Hadifoglyoknak minősülnek: a) a Szovjetunióval hadiállapotban lévő államok fegyveres erejéhez tartozó mindazon személyek, akik katonai tevékenység során estek fogságba, továbbá ezen országoknak a Szovjetunió területére internált polgári személyei.*”³ (kiemelés – B. Z.) És valóban, a foglyok hazaszállításánál már nem történt semmiféle elkülönítés a hadifoglyok és az internáltak között. Az őket hazaszállító szerelvények egységesen, mint hadifogoly-szállítmányok érkeztek haza, és a Vörös Hadsereg által megszállt országokban mintha a hivatalok számára is ez az utasítás lett volna érvényben, az internáltként elhurcolt polgári lakosokról is csak, mint hadifoglyokról tettek említést, s a szovjetek által uralt területeken az internáltak ügye csak a hadifogoly-kérdés keretében volt említhető.

A Szovjetunióban óriási volt a munkaerőhiány, hiszen a világ legnagyobb létszámú hadseregét tartotta fenn, amely 1945 közepén már 11,3 millió fős volt.⁴ Ugyanakkor a Szovjetunió a második világháború folyamán hatalmas, a legújabb kutatások szerint 27-30 millió fő volt az embervesztesége, és akkor még nem beszéltünk a holodomor idején halálra éhezett több mint 7 millió ukránról, valamint a halálra ítélték és a GULAG lágereiben elpusztítottak millióiról. Mindehhez járult a harcok alatt lerombolt európai ország rész újjáépítése. A hiányzó munkaerőt immár az elfoglalt területek lakosságával kívánták pótolni. Az nem számított, hogy a hadifogoly vagy deportált gyakorlatilag rabszolga-munkaerő alapvetően nem hatékony. A sztálini diktatúrának ekkorra már nagy tapasztalata volt az ilyen típusú, azaz a kényszermunkaerő alkalmazásában, hiszen ekkorra már több millió szovjet állampolgár kényszerült megismerni a GULAG-láger poklát.

E munkaerőbeszerzéshez szolgált ideológiai alapul a kollektív bűnösség elve, amelyet a sztálini vezetés elsősorban a németekre és a német származásúakra, de – bár kisebb mértékben – a magyarokra vonatkozóan is alkalmazott.⁵

Már 1943 őszén készültek tervek a Szovjetunióban a német foglyok foglalkoztatására. Elsőként az egykori külügyi népbiztos Makszim Makszimovics Litvinov általkészített, *A Németországgal és más ellenséges európai országokkal való bánásmódról* című feljegyzésben esett erről szó, amelyet a szövetséges külügyminiszterek

³ Első magyar nyelvű közlése: Dupka György – Korszun, Alekszej: *A „malenykij robot” dokumentumokban*. Intermix Kiadó, Ungvár – Budapest, 1997. 39. A határozat teljes közlése: Varga Éva Mária (főszerk.): *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953)*. ROSSZPEN – MKTTK, Moszkva – Budapest, 2006. 55–59.

⁴ Gosztönyi Péter: *A Vörös Hadsereg. A szovjet fegyveres erők története 1917–1989*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993. 226.

⁵ Bognár Zsolt: *Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjet fogságba 1944/45-ben*. In: Markó György (szerk.): *Háború, hadsereg, összeomlás. Magyar politika, katonapolitika a második világháborúban*. Zrínyi, Budapest, 2005. 181–182.

októberi moszkvai, illetve a „három nagy” novemberi teheráni találkozására készített. Ennek alapján Sztálin már itt felvetette a szövetségeseknek, hogy nemcsak anyagi jóvátételre van szüksége, hanem munkaerőre is a Szovjetunió újjáépítéséhez. Churchill és Rooseveltt hallgatólagosan elfogadta a szovjet követelést. Majd az Ivan Majszkij külügyi népbiztos helyettes által vezetett jóvátételi bizottság 1944 júliusában elkészült jelentésében már konkrétan 5 millió német kényszer-munkás tízéves munkáját irányozta elő, amelynek termelési értékét 35-40 milliárd dollárra becsülték. Ez azonban az általuk kiszámolt teljes, 70-75 milliárdos jóvátételnek csak a felét tette volna ki, míg a másik felét ipari és mezőgazdasági termékekben kívánták kifizettetni Németországgal.⁶ Ugyanakkor a Romániával, Bulgáriával és Magyarországgal kötött fegyverszüneti egyezményekbe nem vették bele a kényszer munkában való jóvátételt!

Az angolszász hatalmaknak hozzáállását a német származásúak Szovjetunióba deportálásához jól kifejezi a következő két idézet. A Washingtonból Moszkvába és Bukarestbe 1945. január 18-án küldött 441. sz. sürgönyből kiderül, hogy az Egyesült Államok a német származású polgári lakosok kényszer munkára hurcolását pusztán jogi problémának tekintik: *„Az Egyesült Államok Kormánya abban a formában, ahogyan a szovjetek eltervezték a németek Romániából történő deportálását, inkább kártérítésnek tekinti, mint biztonsági intézkedésnek. [...] Mivel a Romániával kötött fegyverszüneti egyezmény nem ír elő munkavégzés formájában törlesztendő kártérítést, az Egyesült Államok véleménye az, hogy a deportáltak a fegyverszüneti egyezmény keretében nem igazolhatók. Sőt, az a szovjet érv, hogy a deportáltak német állampolgárok, és a német hadsereg által okozott károkat hozzák helyre, arra a következtetésre ad okot, hogy akkor ez a német kártérítéshez tartozik.”*⁷

Winston Churchillnek, Nagy-Britannia miniszterelnökének 1945. január 19-én a brit külügyminisztériumhoz intézett jegyzetében már egyenesen helyesli, hogy a szovjetek ártatlan polgári lakosok tömegét hurcolják el több éves kényszer munkára: *„Figyelembe véve, mennyit szenvedett Oroszország a háború folyamán, a Románia által tervszerűen ellene végrehajtott támadásokat, azt a hatalmas hadsereget, amelyet Oroszország jelenleg a fronton tart, azokat a borzalmas körülményeket, amelyekbe Európa több országának a népei jutottak, nem értem, miért hibáznak az oroszok azzal, ha 100 vagy 150 ezret kérnek ezekből az emberekből, abból a célból, hogy a bányáikban dolgozzanak. Emellett arról se feledkezhetünk meg, hogy megígértük: Románia sorsát nagymértékben az oroszok kezébe adjuk. Én a történetek*

⁶ Polian, Pavel: *Against Their Will: The History and Geography of Forced Migration in the USSR*. CEU Press, Budapest – New York, 2004. 245–246.

⁷ Boros Ernő: *„Volt minékünk jó éltünk, van most nekünk jaj”. 1945–1949: a szatmári svábok deportálástörténete I–II*. Státus Könyvkiadó, Csíkszereda, 2005. I. kötet, 47.

A KELET-KÖZÉP- ÉS A DÉLKELET-EURÓPAI NÉMETSÉG DEPORTÁLÁSA

fényében nem hiszem azt, hogy az oroszok hibáznak, ha bármilyen származású román állampolgárokat visznek el a bányáikba dolgozni.”⁸

Sztálin, a Szövetséges Hatalmaknak a „német munkaerő” szovjetunióbeli jóvátételi közmunkára történő alkalmazásához való érdektelen, cinikus viszonyulásán felbátorodva hozta meg ez ügyben a végleges döntését.

Ennek központi, írásba fektetett alapja a szovjet Állami Védelmi Bizottság (ÁVB)⁹ 1944. december 16-i 7161. számú határozata volt, amelyet maga Sztálin látott el kézjegyével. A határozat a következőképpen rendelkezett:

„1.) A Szovjetunióba történő munkára irányítás céljából mozgósítani és internálni kell Románia, Jugoszlávia, Magyarország, Bulgária és Csehszlovákia Vörös Hadsereg által felszabadított területén tartózkodó valamennyi munkaképes német – a 17 és 45 év közötti férfiakat és a 18 és 30 év közötti nőket.

Le kell rögzíteni, hogy mozgósítás mind a német és a magyar állampolgárságú, mind pedig a román, jugoszláv, bolgár és csehszlovák állampolgárságú németekre vonatkozik.

2.) A mozgósítás irányítását a Szovjetunió Belügyi Népbiztossága (Berija elvtárs) végezze.

A Szovjetunió Belügyi Népbiztosságát kell megbízni a gyűjtőhelyek megszervezésével, az internáltak fogadásával, a szerelvények összeállításával és indításával, valamint útközben történő őrzésével.

Az internált németek gyűjtőhelyekre érkezésének üteme szerint kell a Szovjetunióba indítani a szerelvényeket.

3.) Kötelezendő Malinovszkij és Vinogradov elvtárs – Románia, Tolbuhin és Birjuzov elvtárs – Bulgária és Jugoszlávia vonatkozásában:

A) az adott ország kormányzati szervein keresztül hajtsák végre az első pontban említett németek mozgósítását és internálását;

B) a szovjet Belügyi Népbiztosság megbízottaival, Apollonov és Gorbatyuk elvtárssal közösen biztosítsák, hogy az illetékes katonai és polgári hatóságok megtegyék a szükséges intézkedéseket az érintett németek gyűjtőhelyeken való megjelenése érdekében.

Utasítani kell Malinovszkij és Tolbuhin elvtársat Magyarország esetében, Petrov elvtársat Csehszlovákiában, hogy a városparancsnokokon keresztül e határozat első pontjának megfelelően kihirdessék a frontparancsnokság nevében a németek internálása érdekében szükséges rendelkezéseket, valamint a szovjet

⁸ Boros Ernő: „Volt minékünk jó éltünk, van most nekünk jaj”. 1945–1949: a szatmári svábok deportálástörténete I–II. Státus Könyvkiadó, Csíkszereda, 2005. I. kötet, 47–48.

⁹ GKO (vagy GOKO) = Goszudarsztvennij Komitet Oboronü. A háború alatt ez a bizottság gyakorolta a Népbiztosok Tanácsa helyett a legfőbb hatalmat. Elnöke természetesen Sztálin volt.

Belügyi Népbiztosság megbízottaival közösen biztosítsák a mobilizálandó németek gyűjtőhelyeken történő megjelenése érdekében szükséges intézkedések megtételét.

- 4.) *Engedélyezni kell az elszállítandó németek számára, hogy magukkal vihessenek meleg ruházatot, tartalék fehérneműt, ágyneműt, edényeket személyes használatra és élelmiszert, összesen 200 kg súlyig fejenként.*
- 5.) *Meg kell bízni Hruljov elvtársat, a Vörös Hadsereg hadtápfőnökét és Kovaljov elvtársat, hogy biztosítsák az internáltak szállításához a vasúti szerelvényeket és gépkocsikat, valamint étkeztetésüket útközben.*
- 6.) *Valamennyi németet a Donyeci-szénmedence szénbányászatának és a Dél vas-kohászatának helyreállítási munkálataira kell irányítani.*
A munkahelyekre érkező németekből 1000 főből álló munkás zászlóaljkat alakítsanak ki.
A Honvédelmi Népbiztosság (Golikov elvtárs) biztosítson minden zászlóalj számára 12 tisztet a Vörös Hadseregben szolgálatra korlátozottan alkalmasok közül.
- 7.) *Az internáltak munkahelyükön történő fogadásának megszervezését, elhelyezésüket, ételmezésüket, valamint az érkező németek valamennyi egyéb létfeltételének biztosítását és a munkájuk megszervezését a Szénbányászati, valamint a Vaskohászati Népbiztosság végezze. [...]*
- 10.) *A németek begyűjtését és internálását 1944 decemberében és 1945 januárjában le kell bonyolítani és a munkaterületre való kiszállítást 1945. február 15-ig be kell fejezni.*

*Állami Védelmi Bizottság Elnöke,
J. Sztálin¹⁰*

A határozat, vagyis Közép- és Délkelet-Európa Vörös Hadsereg által megszállt területéről a munkaképes német lakosság szovjetunióbeli kényszermunkára hurcolásának az előkészítésére Sztálin utasítására a belügyi népbiztos, Lavrentij Berija 1944. november 24-én adta ki a 001411. számú (Szigorúan titkos!) parancsát, amelyben elrendelte a 2., 3. és a 4. Ukrán Frontok által elfoglalt területeken élő „németek” számbavételét. A feladat végrehajtására három – az NKVD,¹¹ az NKGB¹² és a SZMERS¹³ operatív tisztjeiből álló – csoportot vezényeltek a három Ukrán

¹⁰ A határozat szövegét teljes terjedelmében magyarul közli: Vida István (szerk.): Iratok a magyar-szovjet kapcsolatok történetéhez. 1944. október–1948. június. Dokumentumok. Budapest, 2005. 65–67.

¹¹ NKVD = Belügyi Népbiztosság

¹² NKGB = Állambiztonsági Népbiztosság

¹³ SZMERS (Szmerty Spoinam!) = Halál a kémekre! elnevezésű szovjet katonai hírszerző és kémelhárító szervezet.

A KELET-KÖZÉP- ÉS A DÉLKELET-EURÓPAI NÉMETSÉG DEPORTÁLÁSA

Front által ellenőrzött területre. E különleges csoportok feladata volt, hogy a helyszínen szerzett információkkal állítsák össze, illetve pontosítsák azon települések listáját, ahol németek laknak és a 16–50 év közötti németeket életkor és nemek szerint írják össze. A szigorúan titkos megbízatás elvégzésére 10 napot kaptak. Az akció irányítását – az ügy titkosságára és fontosságára való tekintettel – Arkagyij Apollonov vezérezredesre, a belügyi népbiztoshelyettesére és Ivan Gorbatyjuk vezérőrnagyra, a front mögöttes területét biztosító NKVD Karhatalmi Főparancsnokságának a parancsnokára bízta. Gorbatyjuk tábornoknak már volt gyakorlata népcsoportok tömeges deportálásokban, hiszen egy évvel korábban ő volt a csecsenek, ingusok és karacsajok Szibériába és Közép-Ázsiába történő deportálásának az egyik irányítója. A felderítő munkában a SZMERS több mint 106 hírszerző csoportja működött közre. A két tábornok december 5-én számolt be az eredményről Berijának, aki 15-én tette le jelentését Sztálinnak és Vjacseszlav Molotov külügyi népbiztos, kormányfő-helyettesnek.

A jelentés szerint a kijelölt területen összesen 551 049, 16–50 éves korú német nemzetiségűt vettek számba, 240 436 fiút/férfit és 310 613 leányt/nőt. Országok szerinti megoszlás szerint a legtöbb németet Romániában vettek számba, 421 846 főt, majd Jugoszláviában 73 572 főt, Magyarországon 50 292 főt, Csehszlovákiában 4250 főt és Bulgáriában 1089 főt. A számba vettek túlnyomó többsége az adott ország állampolgára volt, de köztük volt 24 694 fő „*birodalmi német*”, vagyis német állampolgár is, akik közül Romániában 7890 fő volt 15, míg Jugoszláviában 16 804 fő 22 internálótáborban elhelyezve.¹⁴ Másnap 1944. december 16-án Sztálin kiadta több százezer, többségében ártatlan ember kényszerszermunkára történő elhurcolására a parancsot.

Az NKVD három tábornoka, a már említett Apollonov és Gorbatyjuk, valamint Mojszej Szlackjevics altábornagy, az NKVD karhatalmi csapatainak a helyettes parancsnoka 1944. december 21–22-én egyeztetéseket folytatott a 2. és a 3. Ukrán Front Katonai Tanácsaival.¹⁵ Valószínűleg ennek a hatására hozta meg a két Ukrán Front 1944. december 22-én az ÁVB december 16-i határozatának megfelelően, a hírhedt 0060. számú (Szigorúan titkos!) végrehajtási parancsát és már aznap megindult a „németek mobilizációja”.

Ehhez képest érdekes módon, a három tábornok csak december 26-án tette le Berija asztalára a deportálásokról részletes intézkedési tervét. E szerint internálásra kerülnek a németek közül az 1899 és 1927 között született férfiak és az 1914 és 1926 között született nők. A terv szerint Bukarestben létesítettek főhadiszállást és

¹⁴ Polian, Pavel: *Against Their Will: The History and Geography of Forced Migration in the USSR*. CEU Press, Budapest – New York, 2004. 249–250.

¹⁵ Polian, Pavel: *Against Their Will: The History and Geography of Forced Migration in the USSR*. CEU Press, Budapest – New York, 2004. 252.

BOGNÁR ZALÁN

a kijelölt, megszállt területet 10 operatív zónára osztották: 1. Temes megye, 2. Maros megye, 3. Olt és Bucses vidéke, 4. az Al-Duna vidéke, 5. Prut vidéke, 6. Szamos vidéke, 7. Pest-Pilis, Solt, Kiskun és Csongrád megyék, 8. Jász-Nagykun-Szolnok, Békés, Heves, Hajdú, Bihar, Szatmár megyék, 9. Belgrád, 10. Zombor. Tehát 6 jutott Romániára, 2-2 Magyarországra és Jugoszláviára. Mindegyik zónát kerületekre osztották, amelyekhez külön-külön végrehajtó, operatív csoportokat rendeltek. A végrehajtó csoportok központjában alakították ki a németek koncentrálására a gyűjtőtáborokat, ill. gyűjtőállomásokat, ahonnan már vasúti szerelvényeken szállították tovább őket a Szovjetunióba. Csehszlovákiában és Bulgáriában a német nemzetiségűek alacsony száma miatt nem hoztak létre zónákat, és itt a feladat végrehajtását a frontok háterszágát biztosító NKVD-s alakulatokra bízta.¹⁶

A szovjet tervezet meglepő hiányossága, hogy a 10 körzet, illetve zóna nem tartalmazza a Dél-Dunántúl svábok által sűrűn lakott régióját, ahonnan pedig igen sok embert hurcoltak el a 0060-as parancsra hivatkozva.

Az elhurcolásokat a frontok parancsnokságaihoz rendelt NKVD-s kisegítő osztagok végezték. Magyarországon érdekes módon egy román ezred is részt vett az akciókban. A deportálandók vasúti szállításához szerelvényenként 25-30 fős belügyis (NKVD-s) őrszemélyzetet rendeltek. A három tábornok a deportálások lebonyolítására ütemtervet is készített. Ennek alapján a 3. Ukrán Front által megszállt magyarországi és jugoszláviai területen a németek összeszedését 1944. december 28. és 1945. január 5. között tervezték. Míg a 2. Ukrán Front által elfoglalt (trianoni) magyarországi területen, vagyis a Dunától keletre lévő részekben 1945. január 1. és 10. között, Romániában – Erdélyt is beleértve – 1945. január 10. és február 1., Csehszlovákiában – Kárpátalját is beleértve – pedig 1944. december 27. és 1945. január 1. között kellett volna végrehajtani a munkaképes korú német lakosság fogásba vetését.¹⁷

A németek „mozgósítása” azonban nem az előre kialakított ütemben történt. Az elhurcolások hamarabb kezdődtek országosan és területi zónánként is, valamint tovább tartottak a tervezettnél, elhúzódtak. Azonban összességében – a korábbi kezdésnek köszönhetően – bár egy nap csúszással, de lényegében sikerült az ÁVB határozatában foglalt időpontig a szovjet fegyveres szervezeteknek a „mozgósítottak” szerelvényeit elindítani, illetve célba juttatni.

Az elhurcolásokat a térségben, a szovjetek által megszállt legnyugatibb területeken, a 3. Ukrán Front által elfoglalt magyarországi (dél-dunántúli) és jugoszláv (benne a délvidéki magyar) részekben kezdték, nyilván abból a megfontolásból,

¹⁶ Polian, Pavel: *Against Their Will: The History and Geography of Forced Migration in the USSR*. CEU Press, Budapest – New York, 2004. 253., 273.

¹⁷ Polian, Pavel: *Against Their Will: The History and Geography of Forced Migration in the USSR*. CEU Press, Budapest – New York, 2004. 253.

hogy később az ettől a területtől keletebbre lévő részekben, már messze a frontvonalak mögött a lakosság, ha hallana is híreket az elhurcolásokról, már semmi esélye sem legyen arra, hogy netán elmeneküljön a frontvonalakon át nyugatra az elhurcolások elől. De nemcsak, hogy a legnyugatibbi területeken kezdték a németek összeszedését, hanem az „akció” kezdetét 6 nappal előbbre is hozták, hogyha netán ki is szivárgott volna valami az „akcióból”, akkor se legyen esélye a lakosoknak a menekülésre. Így például a 3. Ukrán Front által elfoglalt területeken az elhurcolások 1944. december 28. helyett 22-től kezdődtek és január 5. helyett 15-éig tartottak.

Az elfoglalt csehszlovákiai – benne a kárpátaljai – területen a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa már december 21-én kiadta az ÁVB 7161. számú határozata alapján a 00520-as számú (Szigorúan titkos!) végrehajtási utasítását. Ebben új elemek is megjelentek, amelyek szerint mentesültek az internálás alól azok a nők, akiknek a gyerekeik nem töltötték be a 7. életévüket és nincs kire hagyni őket, valamint azok, akik bizonyítottan rokkantak, illetve súlyos betegek. Kárpátalján – a parancs szerint a Vörös Hadsereg által felszabadított Csehszlovákia területén – a németek regisztrálását és összegyűjtését 1944. december 23–26. között kellett végrehajtani, s a helyi népbizottságoknak kellett a listára felvett személyek száz százalékos megjelenéséért felelősséget viselniük.¹⁸

A 2. és 3. Ukrán Front által megszállt részekről ugyanakkor az 1944. december 22-i – a már említett – 0060. sz. parancs alapján kezdődött el a németek, illetve a német nevéük – sokszor magyarok, sőt magyar nevéük és esetenként német nevé, de zsidó származásúak – deportálása szovjetunióbeli kényszermunkára. E parancs alapján a lakosság számára készített felhívás szerint „az összes német származású munkaképes személyek” – férfiak 17–45, nők 18–30 éves kor között – kötelesek voltak jelentkezni „a közvetlen mögöttes területen végzendő közmunkára” a kijelölt helyen és időpontban. (Lsd.: 1. és 2. számú kép)

Már itt több probléma is felmerül. Először is a parancsban nem német állampolgárokról, nem német nemzetiségűekről és nem is német anyanyelvűekről van szó, hanem „német származásúakról”. Tehát nem az elkövetett bűnök és nem is a választott saját identitás, vagy anyanyelv volt az alapja a kényszermunkára hurcolásnak, hanem a származás. A Szovjetunió ugyanazt az elvet és részben ugyanazt a gyakorlatot folytatta a német származásúakkal szemben, a kollektív büntetés elvének, és a származási – korabeli meghatározással, „faji” – alapon kényszermunkatáborokba történő deportálásoknak az alkalmazásával, amit

¹⁸ Kacsur, Iván (főszerk.) – Korszun, Alekszej (bev.): *A kárpátaljai magyarok és németek internálásának és deportálásának folyamatai 1944–1945. Levéltári dokumentumok és anyagok.* (Eredeti cím: Zakarpatszki uhorci i nyimci. internuvannya ta deportacijni proceszi 1944–1945. Arhivni dokumenti i material) Ungvár (Ужгород), 2012. 68–70.

BOGNÁR ZALÁN

B E F E H L

DES ORTSKOMMANDANTEN DER STADT
(des Dorfes) _____

Nr. _____

Dezember 1944   Kämpfende Truppe

**BETREFFS: Mobilisierung arbeitsfähiger Personen
deutscher Abstammung zwecks Wie-
deraufbauarbeiten im rückwärtigen
Frontgebiet.**

In Ausführung des Frontbefehls Nr. 0060 vom
22. Dezember 1944 erkläre ich die Mobilisierung al-
ler arbeitsfähigen Personen deutscher Abstammung
zur Organisation und Durchführung der Wie-
deraufbauarbeiten im rückwärtigen Frontgebiet.

1. Mobilisiert werden alle arbeitsfähigen Perso-
nen deutscher Abstammung: Männer im Alter von
17 bis 45 Jahre, Frauen von 18 bis 30 Jahre.
2. Der Sammelpunkt der Mobilisierten ist die
Stadt (das Dorf) _____ Alle Mobili-
sierten haben sich am _____ Dezember 1944 um
_____ Uhr auf dem Sammelpunkt einzufinden.
3. Die Mobilisierten haben mitzunehmen: war-
me Kleidung, je 2 Paar brauchbares Schuhwerk,
je 3 Wäschegarnituren, Bettzeug, Essgeschirr und
Nahrungsmittel für 15 Tage, insgesamt bis zu 200
Kg. pro Mann.
4. Die Ortsbehörden haben sicherzustellen,
dass sich alle Mobilisierten hundertprozentig und
rechtzeitig auf den Sammelpunkten einfinden.
5. Alle Personen, die sich der Mobilisierung
zu entziehen versuchen, werden nach den Ge-
setzen der Kriegszeit zur Verantwortung gezogen,
vor Kriegsgericht gestellt und gegen ihre Familien
und Mithelfer werden Repressivmassnahmen ange-
wendet werden.

gez. _____

ORTSKOMMANDANT

1. kép: A német származásúak elhurcolásáról szóló 0060-as parancs publikus, a falragaszokon megjelent, lakosságnak szóló német nyelvű változata (Forrás: Zielbauer György: A magyarországi németség nehéz évtizede. Szombathely, 1990. 34.)

város
 község

Katonai parancsnoka

száma

PARANCSA

1944. december _____ fi hadrakelt hadsereg

PARANCS: a német származású munkaképes személyeknek a közvetlen mögöttesterületen végzendő közmunkára való mozgósításáról.

A hadrakelt hadsereg 1944. december 22-i, a közvetlen mögöttesterületen végzendő közmunkák megszervezéséről és elvégzéséről szóló, 0060 számú parancsa értelmében elrendelem az összes német származású munkaképes személyek mozgósítását.

1. Minden német származású munkaképes személy mozgósítandó és jelentkezni tartozik: férfiak 17-től 45, nők 18-tól 30 éves korig.
2. A mozgósítottak gyülekező helye _____ városban községben van.

Az összes mozgósítottak 1944. december...-án, ... órakor a gyülekező helyen kötelesek megjelenni.

3. A mozgósítottak vigyenek magukkal: meleg felső ruhát, 2 pár hordható állapotban levő lábbelit, 3 rend fehérneműt, ágyneműt és takarót, evődényt és 15 napi élelmet. Az egész össz súlya ne haladja meg a 200 kg.-ot fejenként.
4. A helyi polgári hatóságok kötelesek biztosítani azt, hogy minden egyes mozgósítandó személy a kitűzött időben pontosan megjelenjen a gyülekező helyen.
5. Mindazok, akik kivonják magukat a mozgósítás alól, a háborús törvények szerint felelőségre vonatnak — Hadbírótság fog felettük ítélni. Ugyancsak szigorú megtorlásban részesülnek családtagjaik és bűntársaik.

a város község parancsnoka

2. kép: A német származásúak elhurcolásáról szóló 0060-as parancs publikus, a falragaszokon megjelent, lakosságnak szóló magyar nyelvű változata (Forrás: Zielbauer György: A magyarországi németiség nehéz évtizede. Szombathely, 1990. 33.)

a nemzeti szocialista Németország alkalmazott a zsidósággal szemben, amit a demokratikus világ, sőt maga a Szovjetunió is – legalábbis hangzatos szavakkal – joggal elítélt. A „faji” alapú megkülönböztetés kritériumait nem határozták meg központilag, így az összegyűjtést végrehajtó parancsnokok tág teret kaptak a német származás meghatározására, vagyis arra, hogy kiket vegyenek fel az elhurcolandók listájára, s ezzel súlyosan vissza is éltek.

Másodszor, mint ahogy a hadifogolyként elhurcolt civileknél is tapasztalható, már a központi parancsban is tudatos megtévesztés, hazugság van, hiszen nem a frontvonal közvetlen mögöttes területére, hanem a szovjetunióbeli kényszermunkára gyűjtötték őket.

Ugyanakkor az ÁVB központi parancsa alapján a 0060-as végrehajtási parancsba már az is belekerült – ellentétben a 0036-os, a kárpátaljai magyar és német 18–50 éves férfi lakosság elhurcolásáról szóló parancssal¹⁹ –, hogy: „*A mozgósítottak vigyenek magukkal: meleg felső ruhát, 2 pár hordható állapotban levő lábbelit, 3 rend fehérneműt, ágyneműt és takarót, evőedényt és 15 napi ételmezt. Az egész súlya ne haladja meg a 200 kg-ot fejenként.*” Ebből adódóan az elhurcolt polgári lakosok közül azoknak, akiket német nemzetiségüként hurcoltak el, általában jóval nagyobb esélyük volt a túlélésre, mint azoknak, akiket a 0036-os parancs alapján, vagy hadifogolylétszám kiegészítésként, igazoltatás hazug ürügyével hurcoltak el, mivel utóbbiakat teljesen felkészületlenül érte az elszállítás.²⁰ Őket sokszor kiskabátban, félcipőben és élelem, valamint evőalkalmatosságok nélkül hurcolták el és gyalogmenetük és a gyűjtőtábori elhelyezésük is hosszabb és siralmasabb volt. A Bereg vármegyei Lónya község lakói kérvényükben így írták le szeretteik útját: „*A ruha rongyokban csüng testükön, a lábbeli teljesen leszakadt róluk, és sokan, igen sokan e fagyos télben mezítláb vagy rongyokba csavart lábakkal vánszorognak és dolgoznak. Testileg-lelkileg el vannak csigázva és nap-nap mellett várják szabadulásukat életre vagy halálra.*”²¹ Valószínűsíthető, hogy a kárpátaljai civilek körében tapasztalt magas halálozási arány miatt került bele a határozatba ez a rész, hiszen a németek elsősorban nem etnikai problémát jelentettek a szovjeteknek, hanem munkaerőt. Tehát élve és minél jobb kondícióban kellett elérniük a szovjetunióbeli munkatáborait. Igaz az internálótáborok körülményei valamivel rosszabbak voltak a hadifogolytáborokénál és ezekbe nőket és leányokat is tömegesen vittek.

A parancs 4. pontja rendelkezett arról, hogy „*a helyi polgári hatóságok kötelesek biztosítani azt, hogy minden egyes mozgósítandó személy a kitűzött időben pontosan*

¹⁹ A kárpátaljai magyar és német férfi lakosság elhurcolásáról bővebben ld. Bognár Zalán: *A kárpátaljai magyar és német polgári lakosság tömeges elhurcolása szovjet hadifogságba*. Orpheus Noster, 2012/2

²⁰ A hadifogoly-létszámkiegészítésként elhurcoltakról bővebben ld. Bognár Zalán: *Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1945*. Kairosz, Budapest, 2012

²¹ MNL-OL XIX-J-1-Q KÜM HDF. O. 25.145/pol.–1945.

megjelenjen a gyülekezőhelyen.” Tehát a parancs értelmében a „közmunkára” rendelték listáját a településekre kivonult NKVD-s osztagok parancsnokainak utasítására, többnyire a helyi közigazgatás embereinek kellett összeállítaniuk. Ugyanakkor a listák készítésének szempontjai – mivel a központi utasítás is tág teret adott e tekintetben – nem voltak egységesek, hanem a helyi parancsnoktól, illetve az adott területre vonatkozó tervszámok és a „mozgósítottak” számának az egymáshoz való viszonyától függtek. Ha a tervszámokhoz képest többen jelentek meg, akkor nagyobb lehetőséget adtak a szovjetek a mentesítésekre, ha viszont kevesebben, akkor még a parancs szerinti korhatárokat is kibővítették. A települések magyar vezetői megpróbálták minél több embert mentesíteni, de a végső döntés természetesen az NKVD-s parancsnokok kezében volt. Ezért többször is előfordult, hogy egy-egy sikeres mentesítési akció után, másodszor, sőt volt, ahol harmadszor is összeszedtek embereket a „mozgósítási” parancs ürügyén, hogy a központilag tervezett létszámot produkálni tudják.²²

A német nemzetiség ürügyén való elhurcolásoknál többször előfordult, hogy színmagyar településekről – például a Felső-Tisza vidékéről, vagy Zemplén megyéből – azzal az indokkal hurcoltak el civil magyar lakosokat, hogy német nemzetiségűek. Ezeken a településeken, mivel nem volt német származású lakosság – ugyanakkor a végrehajtóknak a parancsban megszabott kvótát, vagyis az előre meghatározott létszámú „németet” produkálniuk kellett – ezért magyarokat vittek el „németekként”. Ennek az egyik legkülönösebb módjára a Bodrogi Ónodon került sor. Itt összeírták a község jegyzőjével a lakosságot és azokat, akiknek a vezeték neve *r* betűre végződött, mint például Pásztor, Molnár, Bodnár, Csiger, azokat vitték el német származásúként, mondván, hogy Hitler neve is *r-re* végződik.²³

Az ilyen és az ezekhez hasonló eseményekre panaszkodik Révai József, a kommunista párt egyik vezetője is az akkor még Moszkvában lévő Rákosinak írott levelében: „A munkabíró német lakosság elszállítására vonatkozó akció, sajnos nem járt azzal a hatással, amivel kellett volna járnia. [...] Az történt ugyanis, hogy a parancsnokságok a legtöbb helyen úgy hajtották végre a dolgot, hogy a családnevekből indultak ki és fix kontingensekből. Ha nem volt elég német, vettek magyarokat. Vettek olyanokat, akik egy szót sem tudnak németül, bebizonyítottan antifasiszták, ültek, internálva voltak, mindegy: vitték őket. Előfordult, hogy kommunista párttitkárokat, vezetőségi tagokat, sőt nemzetgyűlési képviselőket vittek,

²² A mentesítési kísérletekről bővebben ld. Bognár Zalán (szerk.): „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...”. *Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini légerekbe 1944/45–1955.* Magyarországi Németek Pécs – Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs, 2009. 44–46., 50., 88–98.

²³ Stark Tamás: *Magyarok szovjet kényszermunkatáborokban.* Kortárs, 2002/2–3. 73.; Magyar Harcosok Bajtársi Közössége Hadifogollyszolgálat (szerk.): *Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről.* Bad Wörishofen, 1950. 22.

azért mert német nevűek, sőt vittek tiszta magyar nevűeket is. Szóval, kissé sok volt az ilyen akcióknál természetesen elkerülhetetlen helyi túlkapás.”²⁴

A listákon szereplők összegyűjtését Magyarországon legtöbbször az éppen csak megalakult, s a szovjetek bizalmát élvező egykori partizánokból, sláv nemzeti-ségűekből és más többnyire baloldaliakból álló rendfenntartók, ún. policok vagy policájok végezték többnyire az NKVD-vel együtt. Így például a miskolci német származásúak elhurcolásánál a Magyarországi Kommunisták Antináci Komitéjából (MOKAN Komité) létrehozott helyi rendőrség működött közre.²⁵ Azonban ezek hiánya esetén maguk az NKVD-s alakulatok végezték a „mobilizációt”, ahogyan tették ezt Csehszlovákiában és Bulgáriában is. Romániában általában a csendőrség segítségével gyűjtötték össze a kényszermunkára szántakat. Ugyanakkor a Magyarországhoz 1940-ben visszacsatolt területeken, elsősorban Szatmár megyében a svábokat 1945. január elején a román „gárdisták”, illetve az úgynevezett karszalagos fegyveres policok szedték össze és kísérték a Nagykárolyban (Carei), Szatmárnémetiben (Satu Mare) és Szaniszlón (Sanislău) kialakított gyűjtőtáborokba.²⁶ Jugoszláviában az elhurcolásokat Tito partizánjai végezték el.²⁷

Az utolsó 5. pontban pedig megfenyegették az érintett korosztályú német származásúakat és családtagjaikat arra az esetre, ha nem tennének eleget a felhívásnak: „Hadbíróság fog felettük ítélni. Ugyancsak szigorú megtorlásban részesülnek családtagjaik, büntártsaik.” Ezt a falvakban kisbírók már több helyen úgy hirdették ki, hogy aki nem jelenik meg, azt, vagy annak családtagjait agyonlövik, vagy helyette a családtagjait viszik el. Így sokan bár már hallomásból tudták, hogy nem a frontvonalak mögé viszik őket dolgozni 15 napra, hanem a Szovjetunióba, de féltették szüleiket, szeretteiket, ezért megjelentek, illetve nem szöktek el és vállalták a megpróbáltatásokat.

A német származásúak elhurcolásának az első hulláma – az eredeti tervben benne sem lévő területen – a 3. Ukrán Front által elfoglalt Dél-Dunántúlon, Baranya megyében kezdődött el 1944. december 22-én. Még alig száradt meg a tinta a 0060-as parancson, amikor a Baranya megyei Babarcon már kezdték összeszedni az embereket.²⁸

²⁴ Izsák Lajos – Kun Miklós (szerk.): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948.* Századvég, Budapest, 1994. 35.

²⁵ Zsíros Sándor: *A front alatt.* Örökségünk Felsőzsolca Alapítvány – Domínium Bt., Felsőzsolca, 2004. 195.

²⁶ Az e területről történt elhurcolásokról és az elhurcoltak sorsáról bővebben lásd Boros Ernő: *„Volt minékünk jó éltünk, van most nekünk jaj”. 1945–1949: a szatmári svábok deportálástörténete I–II.* (Szemtanú könyvek) Státus Könyvkiadó, Csíkszereda, 2005.

²⁷ Polian, Pavel: *Against Their Will: The History and Geography of Forced Migration in the USSR.* CEU Press, Budapest – New York, 2004. 252–254.

²⁸ MNL-OL XIX-J-1-Q KÜM HDF. O. 26.195/pol.–1945., 26.740/pol.–1945.

Az „akció” sok helyen a karácsonyi ünnepek idejére esett, ami valószínűleg nem véletlen. Feltételezhető, hogy azért tették erre az időpontra, hogy minél több embert tudjanak elvinni, hiszen a tradicionálisan családi ünnepet az emberek együtt, otthonukban összegyűlve ünneplik.²⁹

A várandós anyákat és azokat a nőket, akiknek 1 évesnél kisebb gyermekük volt, azokat általában hazaengedték, de ha az előre megszabott létszám nem volt meg, akkor őket is elvitték,

Az elhurcolások módja sokféle volt, s a parancsban megadott korhatárookra sem voltak tekintettel. A romániai Szaniszlón (Sanislău) „1945. január elején az ott székelő orosz parancsnokság az elemi iskola épületében gyűlést hívott össze kötelezően 18–36 éves korig, majd szuronyos katonaság vette őket körbe.” Mintegy 400 embert fogtak le azzal, hogy „Le vannak tartóztatva!”, de indokot nem mondtak, azonban közölték, hogy meleg ruhát és élelmet hozassanak maguknak.³⁰

A Szabolcs megyei Kenézlőn 1945. január 27-én azt hirdették ki, hogy a főispán programbeszédet mond, s azon mindenki köteles megjelenni. Majd az orosz katonaság az összegyűlt embereket körülvette és 160 főt, 16-17 éves fiúkat, lányokat, 55 éves asszonyokat, 6-7 gyermekes családapákat hurcoltak el állítólagos 3 heti munkára, a szerencsi gyűjtőtábor közbeiktatásával.³¹

A szintén Szabolcs megyei dadai alsó járás főszolgabírója 1945. január 24-i jelentésében a következőket írta: „január hó 23-án megjelent Tiszatardos községben az orosz titkosszolgálat egy hadnagya, 10-12 főnyi legénységgel, behívatta magához a tiszatardosi, tiszaladányi, csobaji és báji községi bírákat, akiknek elrendelte, hogy 24-én hajnali 2 óráig állítsák össze a **16–65 éves** [kiemelés – B. Z.] egyének névjegyzékét és azt hozzá terjesszék fel.

Január 24-én hajnali 4 órakor orosz katonák jelentek meg Csobaj, Báj, Tiszatardos és Tiszaladány községekben a községházán, a lakosságot összehívták a községháza elé, azzal, hogy **aki nem jelenik meg azt agyon fogják löni.** [kiemelés – B. Z.] A megjelent lakosság előtt felolvasták a névjegyzéket, amelyben férfiak és nők képviselve voltak foglalkozásra és politikai pártállásra való tekintet nélkül. [...] Így módon összeszedtek [...] összesen tehát 240 magyar nemzetiségű egyént. [...]

Az ügyben felkerestem úgy a tiszalöki szovjet járási katonai parancsnokot, valamint az összeszedést elrendelő és végző tiszatardosi orosz parancsnokot, akiktől semmit sem tudtam meg, teljesen elzárkóztak a magyarázattól és megtagadtak minden felvilágosítást. [...]

²⁹ Polian, Pavel: *Against Their Will: The History and Geography of Forced Migration in the USSR*. CEU Press, Budapest – New York, 2004. 253–254.

³⁰ MNL-OL XIX-J-1-Q KÜM HDF. O. 25.350/pol.–1945.

³¹ MNL-OL XIX-J-1-Q KÜM HDF. O. 27.277/pol.–1945.

BOGNÁR ZALÁN

Szabolcs és Ung k.e.e. vármegyék főispánjától.

12/1945.eln.

Tárgy: Szabolcs vármegye egyes községeiben a lakosság összeírása és összegyűjtése.

Szigoruan bizalmas!

Belügyminiszter Úrnak,

B a b r e c s e n

A dadai alsó járás főszolgabirája mai napon vett jelentésében azt közölte velem, hogy a Dadai alsó járás tiszántúli községeiben megjelent egy szovjet hadnagy körülbelül 6 fő lovonységgel és Tiszatartós községben magához rendelve a taktaközi községek bíráit, elrendelte a 16-65 éves korig a férfiak és nők összeírását.

A járás főszolgabirája január 22-én átment Tiszatardosra, ahol felkereste az említett parancsmegot. Ez bizalmasan közölte vele, hogy a titkos szolgálat megbízottja, hatáskörre az egész vármegye területére kiterjed és közölte azt is, hogy jövetele céljáról és az általa tapasztaltokról a főszolgabíróval másnap tájékoztatni fogja. Ez a tájékoztatás elmaradt.

Ezzel szemben a tegnapi napon a Rákóczi község Jegyzője személyesen jelentést tett arról, hogy a községben ugyancsak megjelent orosz katonai parancsmeg alakul t 830-anaként részben férfiakat, részben nőket írt és gyűjtött össze. Ugyancsak a tegnapi nap folyamán Tisza községtől oly értelmű jelentést kaptam, hogy ott 120 egyént ugyancsak nőket és férfiakat vegyesen szedtek össze. Végül a ma reggeli órákban Kovács Barna a Nemzeti Karaszpárt szervezője, aki a Taktaközön tartozkodott, felkeresett és bejelentette, hogy Tiszaladány, Rájk, Rárós és Csobaj községekből ugyancsak körülbelül 100-100 egyént írtak és gyűjtöttek össze 15-45 éves korig, köztük kisgyermekes és előtűt állapokban lévő anyákat is.

Dr. Kröss János főispán kormánybiztos, aki ezeknek az ügyeknek intézésével bízott meg, jelenleg hivatalos uton Ungváron, illetve Szolyván tartozkodók és ezért ebben az ügyben eljárni nem tud.

Ily tényállás folytán kötelességemnek érzem, hogy a tapasztaltakat sürgősen bejelentsem és Szabolcs vármegye lakossága érdekében Belügyminiszter Úr lehető saronkívüli és hathatós támogatását kérjem.

Végül bejelentem azt is hogy ez az akció nem áll és nem állhat összefüggésben a német eredetű lakosság összegyűjtésével, mert bár az említett községek közül Rákamazsa igen sok németnévű van a lakosság között akik azonban századok előtt települve be, ma már németül nem is tudnak és ezért magyar fajuknak tekintendők, a többi

3. kép: Szabolcs és Ung közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék főispánjának 1945. január 25-i jelentése a német származás alapján történő elhurcolásokról, 1. oldal.
(Forrás: MNL-OL XIX-J-1-Q KÜM HDF. O. 24.450/pol.-1945.)

A KELET-KÖZÉP- ÉS A DÉLKELET-EURÓPAI NÉMETSÉG DEPORTÁLÁSA

községekben azonban a német családi név már igen ritka, az összegyűjtöttek is majdnem mind magyar nevek és így a magyar fajhoz tartozásuk még csak kétségbe sem vonható.

Nyiregyháza, 1945 január 25.

A főispán megbízásából
vm.h.főjegyző.

D.T.S.F./km.

KÖZSÉGHIVATAL	
1945. március 13	
25450	Écséklet:
Utószám:	

Szalócson és Ung

*Aladar utas
H
Nagybányai
Nagykányai
Nagyvándai*

4. kép: Szabolcs és Ung közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék főispánjának 1945. január 25-i jelentése a német származás alapján történő elhurcolásokról, 2. oldal.
(Forrás: MNL-OL XIX-J-1-Q KÜM HDF. O. 24.450/pol.-1945.)

*A Közvélemény szerint politikai háttere van az összeszedésnek és a fasiszta érzelműekre vonatkozik, azonban ezzel ellentmond, hogy azok között **viisszatért zsidó munkaszolgálatos is van**, [kiemelés – B. Z.] **valamint leányok és olyan férfiak, akik szélsőséges mozgalmakban soha részt nem vettek.**”³²*

Elek járás főszolgabírója jelentésében kiválóan leírja az elhurcolások folyamatát, a német származás értelmezését, valamint azt, hogy a magyar kormánynak még a mentesítésekről időközben létrejött megállapodása ellenére sem volt semmilyen beleszólása a deportálandók kiválasztásába, hiszen a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon a hatalom teljes mértékben a szovjetek kezében volt. „1944. december 26-án, a községben mintegy 200 főt számláló ún. orosz GPU [valójában NKVD – B. Z.] osztag jelent meg és szállásolta el magát. Ugyanez nap este az osztag parancsnoka egy orosz őrnagy kért magához és elrendelte általam a járás lakosságának népszámlálásszerű összeírását. Az egyes rovatok a következők voltak: név, születési év és nemzetiség. [...] 1945. évi január 1-én 22 órakor az osztag parancsnoka magához hívatott és közölte velem, hogy a község német nemzetiségű, illetve német nevű lakosságát munkára kívánják mozgósítani. [...] A parancsnokló őrnagy 1945. január 2-án reggel 7 órakor tétette közhírré utasítását, mely szerint minden német nevű tekintet nélkül arra, hogy bírja-e a német nyelvet vagy sem, tekintet nélkül előéletére, a rendelkezés alá esik. Ugyancsak bele esnek azok a magyar nevű egyének, akiknek egy nagyszülőjük német nevű, illetve német származású. Az őrnagy egyébként szó szerint még a következő kijelentést tette: **Ha csak egy csepp német vér folyik az ereiben, német!** Az őrnagy engedélyével egy bizottság alakult a kommunista párt, kisgazdapárt vezetőiből és kipróbált magyar emberekből, hogy a lakosság egy töredékét felmenthessük. A bizottság 250 személyt hozott javaslatba. Ezt a javaslatot az orosz őrnagy nem fogadta el. Futárt küldtünk Orosházára, az ottani kommunista párt vezetőihez, segítségükkel községünkbe érkezett a kormány kiküldöttje dr. Ormos Péter belügyminiszteri titkár. Vezetésével egy másik bizottság 228 egyén felmentésére hozott javaslatot. Ez a mentési akció is eredménytelen maradt, sőt az orosz őrnagy elrendelte az 1899-es férfi évfolyam, valamint a kommunista párt tagjainak és hozzátartozóinak a gyűjtőhelyekre való beszállítását. [...] 1945. január 11-én az összegyűjtés befejeződött, az emberek az időközben Gyuláról és egyéb helységekből érkezettekkel együtt még vagonírozva lettek. Róluk az orosz hatóságok orosz nyelvű kimutatást készítettek három példányban, melynek végösszege 1903 fő volt. A névjegyzéket aláírással és Elek község hivatalos bélyegzőjével hitelesítenem, illetőleg igazolnom kellett. Ezt követően a szállítmány 1945. január 11-én 13 órakor Elek község vasútállomását elhagyta, míg az orosz katonai erők másnap, 1945. január 12-én reggel távoztak a községből.”³³

³² MNL-OL XIX-J-1-Q KÜM HDF. O. 25.452/pol.–1945.

³³ Csongrád Megyei Levéltár, Csanád-Arad-Torontál k.e.e. (közigazgatásilag egyelőre egyesített) vármegye Főispáni iratok. 26/1945. A dokumentumot idézi: Zielbauer György: *Magyar polgári lakosokdeportálása és hadifogsága (1945–1948)*. Különlenyomat a Történelmi Szemle 1989/3–4. számából. 272–273.

S, hogy ekkoriban a szovjetek számára mennyire nem számított a trianoni határ, jól jelzi, hogy a határ magyarországi oldaláról is, mint például Mérc és Vállaj községekből is a határ túloldalán lévő, nagykarolyi táborba vitték a „németeket”. Sőt, még a Szaniszlótól 120 km-re levő, Zemplén megyei Hercegkútról elhurcoltakat sem a közeli szerencsi, hanem a romániai szaniszlói táborba vitték.³⁴ Ehhez hasonlóan a Csehszlovákiához csatolt, Rimaszombattól (Rimavska Sobota) északkeletre 11 km-re lévő Vámosbalogról (Vel'ký Blh) is Miskolcra hurcolták a deportálandókat 15 napi munka ürügyén.³⁵ A magyarországi Észak-Bácskából – mint például Garáról, Bácsalmásról, Bácsbokodról, Katymárról – pedig az elhurcoltakat három helyen gyűjtötték össze és vagonírozták be: Baján, Kiskunhalason és a Jugoszláviához csatolt Szabadkán, attól függően, hogy mikor történt a „mozgósítás”. Bácsalmásról háromszor is összegyűjtötték az embereket jóvátételi közmunkára, először Bajára, másodsor Kiskunhalasra, míg a harmadik hullámban elhurcoltakat Szabadkára vitték bevagonírozni.³⁶

Egyes települések a munkaképes polgári lakosság elhurcolása következtében a teljes ellehetetlenülés sorsára jutottak, mint például Szendehely, ahonnan 1945. január 5-én és 6-án 120 polgári személyt vittek el németként. A község elöljáróságának a külügyminiszterhez írott kérvényében a következők olvashatók: „Községünk 1113 főnyi lakossága már az orosz megszállásig 616-ra csökkent. Ezekből is elvitték a munkaképes férfiakat és nőket, (a férfiakat 45, a nőket 35 éves korig). Most 496-an vagyunk, szinte kizárólag öregek és gyermekek. Öregek, akik az elhurcoltakban támaszokat, gyermekek, akik szüleiket siratják.”³⁷

Az internáltként elhurcoltak a gyűjtőtáborokban egy-két hetet töltöttek el, s már szállították is tovább őket vagononként általában 40 fővel. A szovjet szabványú széles nyomtávú vagonokba Romániában, többnyire Jassiban szállították át őket. Ezekbe a nagyobb, szovjet vagonokba már 90 főt zsúfoltak be. A németként deportáltak legnagyobb részét a dél-ukrajnai térségbe, főként a Donyec-medence (**Donyeckij-basszejn**), vagyis közkeletű nevén, Donbasz szénbányáiba vitték, de közülük sokan jutottak az Ural vagy a Kaukázus lágereibe is.

A tömegesen elhurcolt polgári személyeket, akár hadifogolyként, akár internáltként kerültek fogságba, mindkét esetben az úgynevezett GUPVI (Glávnoje Upravljénije po gyelam Vojennoplennih i Internyirovannih) lágerekbe kerültek, vagyis a Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság felügyelete alatt működő lágerekbe. Ezek a lágerek is végső fokon az NKVD, vagyis a Belügyi Népbiztosság

³⁴ MNL-OL XIX-J-1-Q KÜM HDF. O. 25.824/pol.–1945.

³⁵ MNL-OL XIX-J-1-Q KÜM HDF. O. 25.406/pol.–1945.

³⁶ Merkovicsné Hartai Gabriella: *Bácsalmásiak „malenkij roboton” – jóvátételi közmunkán a Szovjetunióban.* (A kézirat a szerző birtokában.)

³⁷ MNL-OL XIX-J-1-Q KÜM HDF. O. 25.911/pol.–1945.

alá tartoztak akárcsak a GULAG lágerrek, mégis jelentős különbség volt e két lágerrendszer között. A legfontosabb különbség a lágerlakók odakerülése között volt. A GUPVI lágerrek lakóit tömegesen hurcolták el, lényegtelennek tartva azok személyes kilétét, s szinte csak egy dolgot szemelőt tartva, hogy a tervezett létszám meglegyen, illetve az adott társadalmi csoportot úgymond „izolálják”, azaz lágerrekbe zárják. A GULAG lágerrek lakóit viszont egyenként, személyre szóló, többnyire koholt vádakra alapozott ítéletek alapján hurcolták el szigorú őrizet alatt a szovjetunióbeli büntetőlágerrekbe. További lényeges különbségek voltak a lágerlakók ellátása és a lágerreknek a Szovjetunió belüli elhelyezkedése között. Míg a GUPVI lágerrek túlnyomó többsége a birodalom európai részén helyezkedett el, addig a GULAG lágerrek dominánsan az Urálon túli, vagyis az ázsiai területen voltak találhatóak.

Érdekes és talán nem véletlen módon a 0060-as parancsot éppen arra a napra datálták, amikor létrejött Magyarországon, Moszkvából irányítottan³⁸ az Ideiglenes Nemzeti Kormány. Lehet, hogy ezzel a dátumozással akarták az elhurcolások felelősségét részben vagy egészen áthárítani az ideiglenes magyar kormányra, hiszen ahogy az ÁVB december 16-i határozatában is benne volt a 3/A pontban, hogy szovjet hatóságok „*az adott ország kormányzati szervein keresztül hajtsák végre az első pontban említett németek mozgósítását és internálását.*”

Ugyanakkor a szovjet szervek deportálási tervükről – Romániával ellentétben – nemcsak az éppen hogy létre jött és végrehajtó hatalommal is csak alig, a szovjetek által engedélyezett határig rendelkező Ideiglenes Nemzeti Kormánynak nem szóltak, de még a szovjet érdekeket a magyar érdekek elé helyező, Moszkvából hazatért kommunista vezetőknek sem. Így ír erről Révai József 1945. január 7-i – részben már idézett – levelében a még Moszkvában tartózkodó Rákosinak: „*A munkabíró német lakosság elszállítására vonatkozó akció, sajnos, nem járt azzal a hatással, amivel kellett volna járnia. Ugyanis a végrehajtásban megint olyan szerencsétlen peregibek [túlhajtások – B. Z.] voltak, hogy az eredmény: pánik a magyarok közt is, még a tisztességes, hozzánk közel álló elemek is (mint pl. Sántha alelnök, sőt maga Erdei is) [Sánta Kálmán az Ideiglenes Nemzetgyűlés alelnöke, Erdei Ferenc az Ideiglenes Nemzeti Kormány kriptokommunista³⁹ belügyminisztere – B. Z.] megvadultak, arról beszélnek, hogy ez ugyanaz, mint amit Hitler csinált a zsidókkal stb. [...]*

³⁸ A moszkvai tárgyalások során alakították ki – főként Sztálin instrukciói alapján – az Ideiglenes Nemzeti Kormányba bekerülő pártok listáját és kormányon belüli arányát, valamint meghatározták a pártonkívüli miniszterek és a miniszterelnök személyét stb. (Korom Mihály: *Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányja és a fegyverszünet 1944–1945*. Akadémia, Budapest, 1981. 308–350.)

³⁹ Kriptokommunista = rejtett kommunista, vagyis olyan személy, aki titokban a kommunista párt tagja, de a külvilág felé egy másik párt tagja. A Magyar Kommunista Párt ilyen, más pártokba beépített emberek segítségét is felhasználva bomlasztotta szét a konkurens pártokat és szerezte meg a kizárólagos hatalmat. Erdei Ferenc kifelé a Nemzeti Parasztpárt alelnöke volt, titokban és elsősorban pedig a Magyar Kommunista Párt tagja. (Izsák Lajos – Kun Miklós (szerk.): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948*. Századvég, Budapest, 1994. 13.)

A KELET-KÖZÉP- ÉS A DÉLKELET-EURÓPAI NÉMETSÉG DEPORTÁLÁSA

Azonkívül mindenki sérelmezi, vagy kimondva, vagy titokban, hogy az oroszok ezt a kormány tudta nélkül, előzetes megállapodás nélkül csinálták. (Mezsdú námi: [Magunk között mondva – B. Z.] még mi se tudtunk róla előre.) Szóval, a dolog visszafelé sült el.

Most próbáljuk korigálni azt, amit lehet. A kormány most 10 tanácsadó megbízottat küldött az oroszokkal való megállapodás értelmében a helyszínre, akikkel együtt fogják megállapítani, kit kell németnek tekinteni, kit nem.”⁴⁰

A magyar kormány létrejötte után azonnal szót emelt a polgári lakosság elhurcolása és fogságba vitele ellen a szovjet kormánynál. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány elnöke, Miklós Béla 1944. december 26-án, majd többször is panaszt tett emiatt a szovjet kormánynál. Végül az Ideiglenes Nemzeti Kormány és a magyarországi kommunisták megnyugtatóra a szovjetek – legalábbis papíron – beleegyeztek abba, hogy a magyar kormány 10 tanácsadó megbízottat küldjön a deportálásokat végző NKVD parancsnokságokhoz, hogy mentesítsék az igénybevétel alól azokat, „akikre vonatkozóan [...] megállapítják és igazolják, hogy német nevük ellenére magyaroknak tekintendők.”⁴¹ Erdei Ferenc belügyminiszter 1945. január 5-i rendelete alapján a következőket kellett mentesíteni a „munkaszolgálat” alól: a nem német nemzetiségűeket; azokat, akik nem német anyanyelvűek és nem voltak a tagjai a Volksbundnak és más fasiszta szervezeteknek; azokat, akik náciellenes, hazafias vagy baloldali mozgalmakban vettek részt; azokat, akik olyan magyar kulturális vagy társadalmi tevékenységet fejtettek ki, amellyel „nyilvánvalóan” bebizonyították magyarságukat, vagy akik német nevűek, de zsidók.⁴² Erdei Ferenc belügyminiszter mentesítő kísérlete szinte semmilyen hatással nem volt a deportálásokra, amint az a már említett, Elekjárás főszolgabírójának jelentéséből is kiderült.

A magyar kormány sorozatos hivatalos megkereséseire, kérelmeire a szovjet fegyveres és politikai szervek többnyire tagadólag, csodálkozva, ígéretve, esetleg csak késedelmesen, konkrét intézkedések felvállalása nélkül általánosságban vagy egyáltalán nem válaszoltak. Még a Magyar Kommunista Párt főtitkára, Rákosi Mátyás sem igen tudott segíteni a németként elhurcolt elvtársain, ahogy kiderül ez a bolgár kommunista párt főtitkárának, Georgi Dimitrovnak írt egyik leveléből: „sok jó elvtársat, mint németet elvittek, akiket csak ritkán tudunk kiszabadítani.”⁴³

Az internáltak a hadifoglyokkal összekeverve, együtt érkeztek haza többnyire 1947–1949 között.

⁴⁰ Izsák Lajos – Kun Miklós (szerk.): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948.* Századvég, Budapest, 1994. 35–36.

⁴¹ Zielbauer György: *A magyarországi németiség nehéz évtizede.* Szombathely, 1990. 35.

⁴² Zielbauer György: *A magyarországi németiség nehéz évtizede.* Szombathely, 1990. 35.

⁴³ Pünkösti Árpád: *Rákosi a hatalomért 1945–1948.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992. 77.

A német származásúakat bár a fogságba vetésükkor semmivel sem vádolták meg őket, mégis sokuk házát, gazdaságát már akkor kifosztották. Amikor pedig hazatértek – közülük a legtöbben az egész további életükre kihatással lévő betegségben szenvedve –, sokuknak már nem volt otthona, földönfutókká váltak, egész vagyonukat elkobozták és még fedél sem maradt a fejük fölött. Mások pedig alig, hogy hazatértek, már vitték őket ki a családjukkal együtt Németországba. Voltak, akik már a családjukat sem találták, mert őket már kitelepítették Németországba. Másokat pedig már egyenesen Németország szovjet zónájába vittek, mondván, hogy a családjuk is ott van, holott sok esetben ez nem is volt igaz.

Azok, akik Magyarországon vagy Romániában éltek e megpróbáltatások után, azt kellett tapasztalniuk, hogy a háború utáni magyar és román törvények is jogfosztottakként kezelték őket. A velük történt jogtalanságról hallgatniuk kellett, s a kommunista rezsimék még a történelmi emlékezetből is igyekeztek a kényszer-munkára deportálások nyomait eltüntetni. E célból hozta létre Romániában az Országos Rendőrfelügyelőség és az Állambiztonsági Rendőrség a 43382. számú, 1945. június 29-én kelt rendeletét, amelynek lényege így szólt: „Sok német kisebbségi kért igazolást arról, hogy egyes hozzátartozóik össze lettek gyűjtve és át lettek adva a szovjet szerveknek, [...] ilyen igazolások, bizonyítványok kiállítása tilos.”⁴⁴

A Kelet-Közép- és Délkelet-Európát érintő 1944. december 22. és 1945. február 2. között lezajlott deportálások eredményéről az NKVD-s tábornoki trojka – Apollonov, Gorbatyuk és Szladkjevics – 1945. február 2-én lefolytatott telefonbeszélgetésben számolt be az NKVD vezetőjének. A jelentés szerint az érintett országokból összesen 124 542 főt internáltak, vagyis őrizetbe vettek és a gyűjtőtáborokba kísérték. Közülük azonban 12 190 főt különböző okokból, betegség, előrehaladott terhesség, más nemzetiség (főként szláv) stb. elengedtek. Így a jelentés szerint végül 112 480 főt indítottak útnak a szovjetunióbeli internálótáborokba, köztük Romániából 69 332 főt, Magyarországról 31 923 főt, Jugoszláviából 10 935 főt, Csehszlovákiából 215 főt, Bulgáriából 75 főt.⁴⁵ A jelentésben a Magyarországon internáltak száma 32 973 fő, míg a közülük a Szovjetunióba deportáltak száma 31 923 fő⁴⁶ (20 989 férfi és 10 934 nő), 19 564 főt (13 921 férfit és 5643 nőt) a 2. Ukrán Front, míg 12 359 főt (7068 férfit és 5291 nőt) a 3. Ukrán Front területéről hurcoltak el a szovjet dokumentumok szerint.⁴⁷

⁴⁴ Boros Ernő: „Volt minékünk jó éltünk, van most nekünk jaj”. 1945–1949: a szatmári svábok deportálástörténete I–II. Státus Könyvkiadó, Csíkszereda, 2005. I. kötet 48.

⁴⁵ Polian, Pavel: *Against Their Will: The History and Geography of Forced Migration in the USSR*. CEU Press, Budapest – New York, 2004. 259–260.

⁴⁶ Az összegyűjtöttek közül 1050 főt (450 férfi és 600 nő) mentesítettek. Így lett a számuk 31 923 fő – a szovjet dokumentumok szerint.

⁴⁷ Varga Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) az oroszországi levéltári források tükrében*. Russica Pannonica, Budapest, 2009. 153–154.

A belügyi népbiztos, Lavrentyij Berija 1945. február 22-i jelentésében számolt be az ÁVB 1944. december 16-i határozatának a végrehajtásáról a Legfelsőbb Tanács Elnökségének írott levelében. A jelentésben a fentiekén kívül kitért arra is, hogy az „akcióban” a helyi hatóságokon kívül 10 443 NKVD-s tiszt és katona, 664 különleges beosztású – többnyire NKGB-s – tiszt és a katonai hírszerzés-kémelhárítás, a SZMERS 800 tagja vett részt. A „mozgósítottak” Szovjetunióba szállítására 103 vasúti szerelvényt, 5677 vagonot vettek igénybe.⁴⁸ A belügyi népbiztos jelentésében kitüntetések is javasolt az NKVD-s tisztek és katonák számára, mert „*sikeresen végrehajtották a különleges kormány megbízást*”.⁴⁹

Ugyanakkor, ha belegondolunk, hogy az eredetileg felmért 551 049 munkaképes korú német helyett, „csak” 112 480 főt indítottak útnak szovjetunióbeli kényszer-munkára a kelet-közép- és délkelet-európai térségből, akkor kérdésessé válik, hogy miért is járt volna dicséret az NKVD-s tiszteknek és katonáknak, hiszen a „mozgósítottak” létszáma messze elmaradt a lehetőségektől – igaz a korhatárt szűkebbre szabták az előzetes felmérésben szereplőnél, de még ezzel sem magyarázható a két létszám közötti hatalmas eltérés.

A kommunista dokumentumokkal szemben a korábbi tapasztalatok alapján szkeptikussá vált kutatóban felmerül a kétely, hogy a szovjet dokumentumokban szereplő számok nem teljesek, hanem csak részei a teljes igazságnak. Ahogy maga Sztálin is mondta: „**Ugyan ki bízhat meg kizárólag az írott dokumentumokban a javíthatatlan bürokratakon kívül? Legfeljebb a levéltári patkányok!**”⁵⁰

A szovjet adatok teljességét és valóságértékét a már említett, és a következők ellentmondások, valamint „furcsaságok” is megkérdőjelezzik. Először is, míg a Sztálin által 1944. december 16-án aláírt 7161. számú határozat 6. pontja kimondta, hogy „**Valamennyi németet a Donyeci-szénmedence szénbányászatának és a Dél vaskohászatának helyreállítási munkálataira kell irányítani**”, mégis a végrehajtásnál a szállítmányok egy részét az Európát Ázsiától elválasztó hegységekbe, az Uralba,⁵¹ vagy éppen a Kaukázusba küldték.⁵²

⁴⁸ Polian, Pavel: *Against Their Will: The History and Geography of Forced Migration in the USSR*. CEU Press, Budapest – New York, 2004. 249., 254.

⁴⁹ Polian, Pavel: *Against Their Will: The History and Geography of Forced Migration in the USSR*. CEU Press, Budapest – New York, 2004. 259.

⁵⁰ Werth, Nicolas: *A Szovjetunió, avagy a terror uralma. Deportálás, Gulag, éhínségek*. Rubicon, 2001/4–5. 20.

⁵¹ Dupka György: *A kollektív bűnösség elvének alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben, a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa határozatainak végrehajtása az NKVD-jelentések tükrében, 1944–1946*. Doktori (PhD) értekezés. PPKE BTK, Budapest, 2014. 104.

⁵² Bognár Zalán (szerk.): „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...”. *Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini légerekbe 1944/45–1955*. Magyarországi Németek Pécs – Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs, 2009. 103–104.

Másodszor, ha a jelentésekben szereplő 112 480 útnak indított deportált számát elosztjuk a szállításukra felhasznált szerelvények számával, akkor rendkívül alacsony szám: csak 1092 fő esik egy vasúti szerelvényre, holott minimum 1500, de inkább ennél is több embert szállítottak általában egy szerelvényen. Ha a **112 480 főt** az **5677 vagon** számával osztjuk, akkor is irreálisan, mondhatni valótlanul alacsony szám: nem egészen 20 fő jön ki vagononként. Még akkor is irreálisan alacsony, és a visszaemlékezők túlnyomó többsége által elmondottaknál messze kevesebb a vagononkénti létszám, ha szerelvényenként 3 vagon, az őrség, az ételmezés és az egészségügy számára elkülönítünk, vagyis összesen 309 vagonnal kevesebbel számolunk, az eredmény vagononként akkor is csak 21 fő, a visszaemlékezésekben leginkább szereplő 40, s az orosz történész, Polian munkájában szereplő 40-45 fővel szemben.⁵³ Tehát a valóságos létszám felét kapjuk!

Ezért a jelentés szerinti 31 923 deportált magyar számának a kétszeresét kell vennünk, hogy valóságos létszámot kapjunk, ami 63 846 „mobilizált” magyart jelent. Hasonló eredményre jutottak a kérdéskör avatott magyarországi kutatói is. Füzes Miklós 55-60 ezer,⁵⁴ míg Zielbauer György 60-65 ezer fő körülre teszik a trianoni Magyarország területéről németként elhurcoltak számát.⁵⁵ A fentiekből következően, a fellelt szovjet jelentésben lévő, az ÁVB 7161. sz. határozata alapján elhurcolt 112 480 főnek is legalább a kétszeresét kell vennünk, vagyis a Kelet-Közép- és Délkelet-Európából német származás okán elhurcoltak száma 224 960 fő. (Azért legalább a kétszeresét, mert ha szovjet típusú vagonok szerepeltek a jelentésben, akkor már ennek az adatnak a négyszeresével kellene számolnunk. Ugyanakkor a magyar kutatók adatai is a szovjet jelentésben szereplő adat kétszeresét valószínűsítették, annak ismerete nélkül.)

A deportálások következtében meghaltak számát egzakt módon, teljes pontossággal nem lehet meghatározni, mint ahogy az elhurcoltak pontos számát sem. De arra van lehetőségünk, hogy a rendelkezésünkre álló információk alapján legalább az elhurcoltakhoz képest az arányukat meghatározzuk. S hogy az utóbbi időben az orosz levéltárakból előkerült mennyire nem megbízhatóak, azt a már korábban említett példákon túl abból is adódik, hogy amikor és akikről adatlapokat vettek fel, akkor az azt kitöltő belügyisek a „nemzetisége” rubrikát nem egyféle-képpen értelmezve töltötték ki, illetve a tolmácsolás során is történtek félreértések, így a rubrikába hol az anyanyelv, hol a nemzetiség, hol pedig az állampolgárság került. Ezeken kívül a háború előtti és alatti területi változások, visszacsatolások is bonyolították e helyzetet. Ráadásul voltak, akik a gyorsabb szabadulás reményében,

⁵³ Polian, Pavel: *Against Their Will: The History and Geography of Forced Migration in the USSR*. CEU Press, Budapest – New York, 2004. 256.

⁵⁴ Füzes Miklós: *Modern Rabszolgaság. „Malenkij robot”. Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboráiban*. Budapest, 1990. 39.

⁵⁵ Zielbauer György: *A magyarországi németiség nehéz évtizede*. Szombathely, 1990. 30.

a szovjetekhez átállt vagy azok szövetségeseinek tekintett nemzetek tagjainak vallották magukat, például románok, rutének vagy szlovákoknak.

S még egy adalék ahhoz, hogy mennyire megbízható volt az adatfelvétel, illetve, hogy mennyire volt „fontos” az emberi élet, főként egy lágerrabé a Szovjetunióban. Csak egy internáltat hadd idézzek: *„Hát ott is haltak meg az emberek éjjelenként. Állandó jelleggel. Reggel jött az ő, kérdezte, hogy ki halt meg, és egy gyufás skatulya hátuljára felírta. Hát ezt a skatulyát – de ezt én láttam a saját szememmel – az őr azután eldobta. Hát ennyit ért az emberélet.”*⁵⁶

A GUPVI lágervilágban, főleg 1945–1946-ban nagyon magas volt a halálozás. Ami alapvetően két okból adódott. Egyrészt a Szovjetunióban is éheztek az emberek, sőt, 1946–1947-ben a Szovjetunió lakosai közül több százezren éhen haltak, miközben az ország gabonát exportált Csehszlovákiába, Romániába, Lengyelországba és Bulgáriába. A másik ok, hogy az elhurcoltak az elhurcolás lelki traumája és a szállítás ideje alatti antihigiénés, embertelen viszonyok és az élelmezésnek, a vízellátásnak messze a szükségletek alatti biztosítása miatt a deportáltak már eleve legyengült állapotban, sokan pedig betegen érkeztek a lágerekbe. Ezért több lágerrabén egy-két hetet hagytak a foglyoknak, hogy valamelyest munkára fogható állapotba kerüljenek. A halálozási arányokra vonatkozóan csak két visszaemlékezőt hadd idézzek: *„Az 1029. sz. rodovkai civil internálótáborban levő elhurcolt 800 magyar férfi és nő közül 1945/46-ban 300-an haltak meg.”*⁵⁷ *„A deportált szállítmány végcélja az 1026. számú novijdonbaszi bányász-tábor volt, ahol rövid időn belül több mint 10 000 magyarországi polgári személyt zsúfoltak össze. A foglyokat sem élelemmel, sem ruházattal nem látták el. A járványok és az éhség tömegesen szedték soraikból az áldozatokat. Orvosi ellátás és gyógyszerhiány miatt a halottak létszáma napi 18–20 főre rúgott. Én mint a hullaszállító szekér kocsisa, személyesen vettem részt 4600 sorstársam eltemetésében, akiket húszasával teljesen meztelenül, kutya módra, jeltelen tömegsírokba kapartak el. Jellemző, hogy a táborban csupán a mi kis falunkból elhurcolt [120 – B. Z.] férfiből és nőből 48 halt meg alig 2 év leforgása alatt. A halottak hozzátartozói sem magyar részről, sem szovjet részről mind a mai napig semmiféle hivatalos hatósági értesítést nem kaptak, legfeljebb csak a hazatérő foglyoktól értesülhettek elhurcolt családtagjaik haláláról.”*⁵⁸ Döbbenetek ezek

⁵⁶ Singer Zsuzsa: *A málenkij robot lélektani aspektusból*. In: Bognár Zalán (szerk.): „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...”. Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini lágerekbe 1944/45–1955. Magyarországi Németek Pécs – Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs, 2009. 80.

⁵⁷ R. Z. *deportált közlése*. In: Magyar Harcosok Bajtársi Közössége Hadifogolyszolgálat (szerk.): Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről. Bad Wörishofen, 1950. 47.

⁵⁸ J. K. *polgári deportált írta*. In: Magyar Harcosok Bajtársi Közössége Hadifogolyszolgálat (szerk.): Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről. Bad Wörishofen, 1950. 38.

a tények! E magas halálozási arányokat támasztja alá a Minszk közelében lévő 183. sz. tábor Novij Boriszov-i láger parancsnokának az 1945. április 21-i 1/1037. sz., első negyedévi jelentése is: „... A láger két részből áll, amely 11 ezer ember befogadására alkalmas. [...] A láger az első negyedév folyamán nem kapott burgonyát, sem zöldségfélét. Még nagyobb fennakadások vannak a betegek hússal, cukorral és tejtermékkel való ellátásában. [...] A negyedév alatt összesen 3547 fő érkezett, 169 fő távozott, 2262 ember meghalt [kiemelés – B.Z.] [...] A beérkező kontingensek túlnyomó többsége a súlyos hasmenések miatt legyengült, stb. A lágernek nincs megfelelő egészségügyi személyzete és a meglévők többsége is képzetlen. [...] A flekktífusz behurcolása miatt a lágert folyamatosan kell fertőtleníteni. [...] Mivel a láger nem tartozik speciális katonai kórházhoz és nincs rá lehetőség, hogy a betegeket kórházba küldjük, a lágernek nem áll módjában hatékony orvosi ellátásban részesíteni minden súlyos beteget. [...] A negyedév folyamán a terv szerinti 52 500 normanap helyett 36 864-et teljesítettek. Noha a ledolgozott napok számát tekintve nem teljesítették a tervet, az összkitermelés mégis megközelíti a tervezettet.”⁵⁹ Mindazt igazolja ez a jelentés, amit a visszaemlékezők elmondtak: gyenge élelmezés, alultápláltság, az egészségügyi és a higiénés helyzet katasztrofális volta, aminek következtében a fertőző betegségek, a vérhas, valamint a flekk- és a hastífusz fertőzések járványos méreteket öltenek, s a legyengült, alultáplált foglyok tömegesen halnak meg. Ráadásul, a jelentésből kiderül, hogy a foglyokat halálra dolgoztatták. Ugyanis a jelentés végéből kiderül, hogy a tervezett normanapok számát ugyan nem tudták teljesíteni – hiszen egy ember egy napi, általában 8 órás munkája volt 1 normanap és a negyedév végére az eredeti létszám a tömeges halálozások miatt 2262 fővel csökkent – mégis az összkitermelés megközelítette a tervezettet. Ezt pedig csak úgy tudta a lágerparancsnok elérni, hogy a még életben lévőknek kellett a halottak helyett is dolgozniuk, hogy teljesítsék a „mindenható és mindent tudó” kommunista párt vezetői által meghatározott „szent” tervszámokat, vagyis soku-kat a végkimerülésig dolgoztattak!

A dokumentumok és a visszaemlékezések alapján egyértelműen állítható, hogy a nélkülözések, az embertelen, antihigiénias körülmények és a megerőltető kényszermunka következtében a németként deportáltak mintegy 25-30%-a meghalt. Többségük a lágerek környékén, jeltelen tömeg-, ritkábban egyszemélyes sírokban lett elföldelve, míg kisebb részük a ki- vagy a hazafelé vezető vasútvonalak mentén elhantolva alusza örök álmát.

Azonban, azok közül is, akiknek sikerült túlélniük a szovjetunióbeli kényszermunkatáborok gyötrelmeit és hazatértek, nagyon sokan a deportálás idején szerzett betegségeik következtében a hazaérkezést követő egy éven belül elhunytak.

⁵⁹ Dupka György – Korszun, Alekszej: A „malenykij robot” dokumentumokban. Intermix Kiadó, Ungvár – Budapest, 1997. 39. A határozat teljes közlése: Varga Éva Mária (főszerk.): *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953)*. ROSSZPEN – MKTTK, Moszkva – Budapest, 2006. 57.

A KELET-KÖZÉP- ÉS A DÉLKELET-EURÓPAI NÉMETSÉG DEPORTÁLÁSA

Összegezve, a II. világháború végével a kelet-közép- és délkelet-európai németekre kegyetlen idők következtek. A Szovjetunió több mint 200 ezer civilt hurcolt el német származás indokával, a kollektív büntetés elve alapján Kelet-Közép- és Délkelet-Európából, akiknek 25-30%-a nem élte túl a megpróbáltatásokat.

A náci Németország és magyarországi segítőitársaik bűneiért a szovjetek az egész németiséget büntették. A Szovjetunió a kollektív büntetés alapelveként ugyanazt a náci ideológiából fakadó „faji elvet” és részben ugyanazt a gyakorlatot folytatta a „németek” „malenkij robotra” hurcolásánál, mint amit a nemzeti szocialista Németország alkalmazott a „zsidókkal” szemben a Holokauszt. A deportálások nemzeti szocialista és a szovjet szocialista módszereinek összehasonlításánál hadd idézzük a „malenkij robot” kutatásának alapjait lerakó pécsi történész, Füzes Miklós néhány sorát: *„Mindkét oldalon begyűjtés, vagonírozás [és tegyük hozzá – mindezt többnyire a megszállt és megfélemlített vagy szövetséges, illetve átállt ország hatóságainak a közreműködésével – B. Z.], táborok, munkára kötelezés és végül népirtás jelentkezik. Utóbbinak csak az eszközei mások. Amott az éheztetés mellett iparszerű tömegmészárlás érvényesült, emitt a kényes munkát a természettel végeztették el.”*⁶⁰ Csak annyit kiegészítésként, – mivel az idézet még a rendszerváltás előtti diktatúrában készült – hogy a szovjeteknél a „kényes munkát”, az emberirtást, nem a természet végezte el. Az emberirtást maga a szovjet szocialista rendszer okozta – a maga értelmetlen, a társadalmi-gazdasági törvényszerűségeknek fittyet hányó, voluntarista, a „mindenható és mindent tudó” párt által meghatározott tervszámok teljesítésének mindenekfelettségén alapuló, az emberi életet semmibe vevő gondolkodásmódja miatt.

A mai napig is alig tudnak az emberek ezekről a borzalmas eseményekről, hiszen a rendszerváltásig tilos volt ezekről beszélni, nemhogy kutatni, de a még élő kevés túlélő is alig, vagy egyáltalán nem mer ezekről beszélni, mert amikor elengedték őket – hivatalosan, mint hadifoglyokat –, akkor azzal fenyegették meg őket, hogy, ha ezekről a dolgokról beszélnek, akkor visszaviszik őket. A túlélők testileg-lelkileg megtörve érkeztek haza, zsigereikben hordozva a félelmet. Megbélyegzetten kellett tovább élniük mindennapjaikat.

Semmi sem indokolhatja, hogy bárkit is származása, anyanyelve, nemzetisége vagy vallása miatt büntessenek!

Dr. Bognár Zalán
történész, egyetemi docens
Károli Gáspár Református Egyetem

⁶⁰ Füzes Miklós: *Modern Rabszolgaság. „Malenkij robot”. Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboráiban.* Budapest, 1990. 48.

SZIDIROPULOSZ ARCHIMÉDESZ

A GÖRÖG TRIANON

Avagy lehet-e példakép Kemal

Ha az internetbe beütjük a Kemal Atatürk szócikket, többek közt ezt olvashatjuk: Kemal az 1919–23-as török függetlenségi háború alatt fokozatosan kiszorította az országból a görög, olasz, francia, brit csapatokat, és felszámolta a *lázadókat*. Kik is a *lázadók*? Azok az örmény, görög és más keresztény népek, akik évszázadok, évezredek óta éltek ott, a mai Törökország területén, azokon a vidékeken, ahonnan elűzték őket Kemal szabadcsapatai. Vagy kiirtották őket. A magyar olvasó egyetlen netes oldalon, de nyomtatott formában sem igen talál mást Kemalról, mint a modern Törökország alapítója, az első köztársasági elnök, a török parlament első házelnöke, miniszterelnök. De arról, hogy mit követtek el az ő vezetésével a velük együtt élő keresztényekkel, ártatlan emberekkel – egyetlen szó sincs! *Lázadónak* tekinti azokat az őslakókat, akik a legegyszerűbb emberi jogukat, az élethez való jogot követelték. Seholy olyan szócikk tehát, amely a törökök által elkövetett népirtásokról szólna, vagy legalább utalna rá! Arra a tényre, hogy hullahegyeken keresztül jött létre a modern török állam!

RÖVID TÖRTÉNETI BEVEZETÉS

Görögország hanyatlása először a római időkben következett be (Kr. u. II. sz.). Ezt követően a bizánci császárok hoztak némi nyugalmat a görögöknek, kiváltképp öntudatuk újbóli megerősödésében játszottak fontos szerepet. (Görögségük megőrzésének okait a szerzők többsége a vallásnak, az egyháznak tulajdonítja.) A török birodalom terjeszkedésével¹ a görögök lakta területek is mind az oszmán uralom alá kerültek, a görög ortodox egyház azonban – ha korlátozottan is – megőrizte önállóságát.

A modern Görögország megteremtése a négy évszázados török uralom lerázásával, a görög szabadságharc (1821–29) győzelmével vált lehetővé. Majd a nagyhatalmak (Franciaország, Anglia, Oroszország) bábáskodásával 1834-től létrejött a görög királyság, melynek székhelye, egyúttal az ország fővárosa, Athén² lett.

¹ 1453-ban elesik Konstantinápoly (Konstantinoupoli, i Poli, ahogyan a görögök nevezték városukat) – a Kelet-római Birodalom közigazgatási és politikai központja volt, és természetesen szellemi fellegrája is.

² 1829-től 1834-ig a peloponnészoszi Nafplion volt Görögország fővárosa. Amikor a bajorországi Ottó elfoglalta a trónt, Athénbe helyezte át székhelyét, azóta Athén a főváros.

A még török kézben lévő görög területek visszaszerzése, vagyis a görög revízió az 1840-es évektől kezdve állandó és reális célja volt a görög külpolitikának. (Görögország alatt nemcsak a görög királyság területét kell érteni, hanem az egész oszmán birodalomban élő görög ajkú közösségeket.) A cél ezeknek a felszabadítása és egyesítése volt, ebben a Konstantinápolyban székelő Ökumenikus Patriarchátus járt az élen. Így született a Nagy Eszme, a görög irredentizmus gondolata, amely 1923-ig meghatározta az ország politikai és társadalmi életét.³

Az első világháború kitörése Görögországot mentálisan készületlenül találta. A nemzet kettészakadt: egyik fele az antantbarát és háborúpárti Venizelos⁴ oldalán állt, a másik fele Konstantin⁵ királyt támogatta, aki a háború kérdésében inkább semleges volt és németbarát. Görögország végül is 1917-ben Venizelossal belép a háborúba az antant oldalán.

1920-ig (de a második világháború utáni években is) a görög állam területileg folyamatosan növekedett. A Törökország felosztását kimondó sèvres-i béke Görögországnak adta egész Trákiát és a kis-ázsiai part menti területeket, Szmirna központtal. A törökök azonban Kemal Atatürk vezetésével elutasították a békeszerződés ratifikációját, sőt elérték annak revízióját is, s az 1923. évi lausanne-i békében a háborúból győztesen kikerülő Görögországnak – a kis-ázsiai háború vesztesének – le kellett mondania a korábban neki ítélt területekről: Kelet-Trákiáról, az egész kis-ázsiai területről, valamint Imbrosz és Tenedosz szigetekről. Ezzel lezárult egy korszak, többé nem a Nagy Eszme a görög külpolitika meghatározója. Az igazi tragédia azonban nem ez volt, hanem azok az események, amelyek többszáz ezer görög elpusztításához s másfélmillió ember Görögországba történő áttelepítéséhez vezettek.

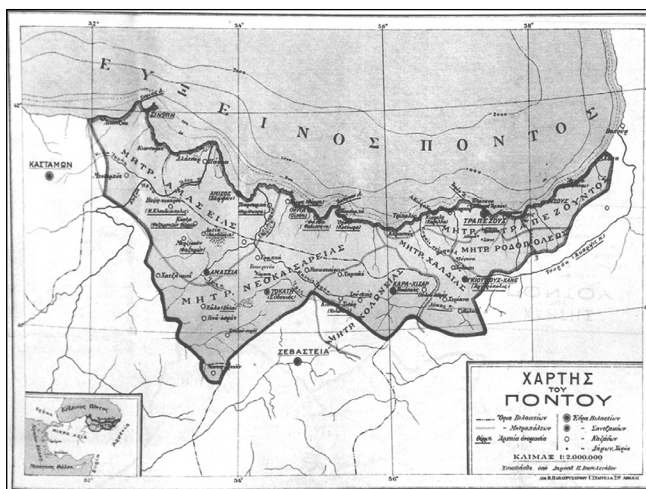
³ Görögország a függetlenségét fokozatosan nyerte el, 1829-től 1947-ig: 1832 a görög királyság létrejöttének esztendeje, Közép-Görögországból, az Attikai félszigetből és Peloponnészoszból állt a független Görögország (49,2 ezer km², 752,1 ezer lakos); 1864 a Jón-tengeri szigetek Görögországhoz visszacsatolása; 1881-ben Thesszália kerül vissza; 1913-ban Epirusz, Makedónia és Kréta; 1923-ban Nyugat-Trákia, a sèvres-i békében 1920-ban Kelet-Trákia, Ionia Szmirna központtal, utóbbi két területet, valamint Imbrosz és Tenedosz szigeteket a lausanne-i béke (1923) Törökországnak ítélte.

⁴ Eleftherios Venizelos (1864–1936) Görögország hétszeres miniszterelnöke. A nemzeti liberalizmus első számú képviselője, számos reform kezdeményezője, a polgári átalakulás cselekvő híve, a Nagy Eszme megvalósítója, a kis-ázsiai katasztrófa egyik tényezője. 1917-ben Konstantin királlyal szemben (aki németbarát és semleges állásponton állt) Venizelos Görögországgal belép a háborúba az antant oldalán. A lausanne-i béke aláírója. Párizsban halt meg 1936. március 18-án.

⁵ Konstantin (1868–1923) I. György király és Olga elsőszülött fia. 1889-ben feleségül vette a porosz származású Zsófia hercegnőt, Vilmos német császár testvérét. Hat gyermeke született, három közülük trónra lépett. Ő maga 1913-ban foglalta el trónját. 1916 novemberében azonban az antant lemondásra kényszerítette, s csak 1920-ban, a Venizelos vereségével végződött választások után tért vissza Görögországba, s foglalta el ismét a trónt. 1922 szeptemberében lemond, utódja II. György néven a trónörökös lett. Konstantin király 1923. január 11-én halt meg Palermóban.

SZIDIROPULOSZ ARCHIMÉDESZ

Lássuk, mi történt ez idő alatt az Oszmán Birodalomban, akkor, amikor a magyarok elszenvedik a két forradalmat: Károlyi Mihály dilettáns és káros kormányzását, a Lenin-fiúk terrorista uralmát s végül – kegyelemdőfésként – a trianoni diktátumot. Tehát mi történt az Oszmán Birodalomban?

1. kép: Pontos⁶ térképe

Az első görög gyarmatosítók a milétoszi ionok voltak, őket követte a többi görög vállalkozó, akik benépesítették Pontuszt. A kis-ázsiai félsziget északkeleti részére vonatkozik, a Fekete-tenger délkeleti területe, Batumi és Szinopé között elterülő föld. (A legszebb görög mítoszok kapcsolódnak ehhez a vidékhez, melyet a görögök már Kr. e. VIII. század előtt ismertek.) Fémfeldolgozó és kereskedelmi központok jöttek létre, legismertebbek: a Trapezunta, Keraszunta, Szinopé, Amiszo, Inoi, Ordou. Elnevezésüket a hellénizmus utáni korban kapták, ez Mitridatész korszaka (Kr. e. 120–63) volt. A bizánci korszakban önálló államként működött Pontosz (ejtsd: Pontusz), önállóságát megőrizte a kereszties hadak által történt elfoglalása után is, a *Nagy Komnénosok Birodalma* néven. Pontos ettől kezdve nagy gazdasági és kulturális fellendülésben volt része. Kemal csapatai 1919. május 19-én partra szálltak Szamszundában, ez a pontuszi görögség számára a szabadság végét jelentette. Nemzeti identitásukat azonban továbbra is megőrizték, a mai napig. (Ezért sem tűnt el a pontuszi nép a történelem süllyesztőjében.)

⁶ Ókori jelentése: nyílt tenger, tengeri átkelés, tengeri útvonal. Számos ókori szerző szerint a Pontos elnevezés egy konkrét földrajzi egységet jelöl: Efxeinosz Pontosz, vagyis *barátságtalan tenger* a folyamatos viharok és hajótörések miatt (a szó maga perzsa eredetű, axšania, jelentése: sötét) innen kapta a Fekete-tenger elnevezést.

Számomra hatványozottan is szívszorító a pontuszi görögség tragédiája, mert szüleim közvetlenül érintettek voltak a pontusziakat ért megpróbáltatásokban. Édesapám, akit csupán néhány alkalommal láthattam, hisz a görög polgárháború (1946–1949) utolsó harcaiban vesztette életét, osztozott a pontuszi görögök tragikus sorsában. A Fekete-tenger délkeleti partvidékei fölött magasodó hegyek egyik falujában született, s 1922–23-ban másfél millió honfitársával kényszerült szülőföldje elhagyására, hogy aztán Görögországban folytassa rövidre szabott életét. 1949-ben ő már nem élt, s én – négyévesen – nem kérdezhettem meg tőle, milyen volt ott a pontuszi hegyekben, miért kellett onnan menekülniük. Édesanyám sem mesélt erről, így – jóval később – a történelemkönyvekből próbáltam megismerni a pontuszi, illetve a kis-ázsiai görögség szomorú kálváriáját.

Vlasis Agtzigidis⁷ történész-kutató munkásságának köszönhetően fontos összefüggéseket és részleteket ismerhetünk meg arról, milyen körülmények között zajlott le a görögség egyik legnagyobb tragédiája, amely a legutóbbi évekig a görögök számára is tabu téma volt – miként a magyarok számára Trianon. Ez a párhuzam nem arra utal, hogy a két esemény között közvetlen összefüggés lenne. Magyarország számára drasztikus terület- és embervesztéseget jelentett Trianon – meg sok minden mást! –, Görögországnak viszont sikerült területei nagy részét visszaszereznie. A népiirtást és az ún. lakosságcserét azonban nehezen tudta kiheverni. Ennek erkölcsi rehabilitációja még várat magára. (A kárpótlásról már nemigen beszélnek.) Kevés történész választotta kutatása tárgyául ezeket az eseményeket, nyilatkozta Agtzigidis az egyik országos napilapnak. A kis-ázsiai görögség és annak tragikus sorsa nem vált az újjörög tudományos kutatások kiemelt részévé. Igaz, azóta történt egy s más, például 1998-ban a Görög Parlament egyhangúlag elfogadta a népiirtás tényét az egész kis-ázsiai térségre vonatkozóan, és május 19-ét a Pontuszi Népiirtás Napjának nyilvánította, szeptember 14-ét pedig a Nemzeti Emlékezés Napjává tette. (Ezen a napon, 1922-ben Kemál Attatürk csapatai felgyújtották a görög többségű Szmirna várost, 25 ezer embert megöltek – befejezván ezzel a nemzeti tisztogatás programját.)

Jóval az első világháborút lezáró békék előtt már készültek tervek a nem muszlim népesség megsemmisítésére – „*egy modern török állam létrehozásának*” jelszavával! A török birodalmi gondolat tovább élt az Oszmán Birodalom felbomlása után is a XX. században. Az ifjútörökök mozgalma a tárgyalandó téma

⁷ Vlasis Agtzigidis író, a történettudományok doktora, számos könyv és tanulmány írója főként a fekete-tengeri görög diaszpóra történetével foglalkozik, de jelentősek a két világháború közötti szovjetunióbeli görögség üldöztetésével kapcsolatos kutatásai is. Több görögországi egyetemen oktatott, jelenleg egyetemi tanár Thesszalonikiben. 2009 óta vezeti az Athéni (Kifisias) Szabadegyetem kurzusait. A '80-as években folytatott kutatásaival és tevékenységével jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a Görög Parlament törvénybe iktatta a görög genocidiumot.

szempontjából talán az 1908-as esztendő a legfontosabb, vagyis – ahogy mondani szokták – a modern Törökország hívei és megalkotói sem szakítottak ezzel a tervvel. Ekkor török nacionalista tisztek egy csoportja Thesszalonikiból indulva – őket nevezik ifjútörököknek (később Kemal Musztafa is csatlakozott hozzájuk) – puccsal magukhoz ragadják a hatalmat az Oszmán Birodalomban, hogy majd „*kialakítják a térség modern geopolitikai térképét*”, írja Agtzigis egyik cikkében, és aki bizonyos abban, hogy az ifjútörököknek ez a politikája vezetett el a népiertásokhoz, később pedig ez lesz a sorvezetője Németországnak, amikor a nácizmus útjára lép.

Ezt azért tartom fontosnak itt hangsúlyozni, mert az általam szerkesztett *Trianoni Szemle* 2010-es évfolyamában⁸ folytatásokban olvasható Agtzigis-tanulmány megértéséhez szakítani kell az olvasónak azokkal a sztereotípiákkal, melyeket az utóbbi évtizedek oktatása és történetírása sulykolt belénk, azt tudniillik, hogy Kemal Atatürk és hívei egy modern, haladó Törökországért küzdöttek. (Ennek alátámasztására gyakran idézik ma is, hogy a kemali Törökország nem írta alá a sèvres-i békét.) Ez persze igaz, de hogyan, miként történt a modernizálás? Indokolható-e bármilyen modern állam létrehozása címén mások elpusztítása?⁹

A „*keleti kérdés*” kifejezés 1822-ben vált ismertté, amikor Veronában tárgyaltak a görög szabadságharcról. A keleti kérdés valójában akkor merült fel, amikor a muzulmán törökök betörték Kis-Ázsiába a XI. században. És „*1683-mal fejeződik be, amikor megszűnik az oszmánok további próbálkozása Közép-Európa megszállására. A második szakasz 1684-ben kezdődik és 1800-ban fejeződik be, a harmadik pedig az 1880–1923 közötti időszakot öleli át.*”¹⁰

A XX. század meghatározó folyamata volt az oszmán birodalom politikai és társadalmi bomlása. A Balkánon és a Kis-Ázsiában összefüggő tömbökben élő népcsoportok mozgalmakat indítottak önrendelkezésük, függetlenségük kivívásáért. A nagyhatalmak igyekeztek hasznot húzni az oszmán birodalom összeomlásából, kizárólag a maguk érdekeit nézték. A legújabb korban a keleti kérdést leginkább a nagyhatalmak érdekei határozták meg, de jellemző a magatartásukra, hogy az oszmán birodalom integritásának megőrzése mellett szálltak síkra. Az európai nagyhatalmak törökbarát politikát követtek. Az oszmán integritás legfőbb támogatója szinte egészen az első világháborúig Nagy-Britannia volt, majd Németország, utóbbi – Agtzigis szerint – támogatta a török nacionalisták azon terveit, melyek a birodalom keresztény csoportjainak kiirtására irányultak. A nagyhatalmak határozottan beavatkoztak a folyamatokba, hol a status quót védelmezve, hol pedig az idegen fennhatóság alatt élő népek mozgalmait támogatva.

⁸ Trianoni Szemle, 2010/1–3.

⁹ Tájékoztatom az olvasót, hogy minden konkrét összefüggés és a népiertáshoz kapcsolódó kutatási eredmény és az ezekhez kapcsolódó adat Vlasis Agtzigist illeti.

¹⁰ Trianoni Szemle, 2010/1. 8.

A leigázott nemzetek ébredése vezetett a Balkán felszabadításához. Először a Balkán déli részén vált lehetővé a görögség felszabadítása (1821–1830), majd pedig egy kis görög királyság létrehozása (1832–1834)¹¹. Görögország után új nemzeti államok születtek: Montenegro 1860-ban, Szerbia 1876-ban, Románia 1878-ban, ugyanabban az évben Bulgária, Albánia pedig 1913-ban. De Kis-Ázsián belül is megjelentek függetlenségi irányzatok az örmények, a pontuszi és az ioniai görögök, később a kurdok körében.

A görögök kétféle módon kapcsolódtak a keleti kérdéshez: egyrészt megjelent a nacionalizmus eszméjével az „öntudatra ébredés” az oszmán uralom alatt élő görög népességben, másrészt az 1840-es években megszületett az új görög állam ideológiája, a *Nagy Eszme*, amely célul tűzte ki az elveszett görög területek egyesítését. A nemzeti egységre törekvő polgári átalakulás modern irányzatát görög földön a nemzeti liberalizmus atyja, Eleftherios Venizelos képviselte. Vele szemben a királypárti tábor a bürokratikus rétegeket képviselte, amelyek a görög királyságban alakultak ki. A görög fejlődés sajátos jellege azzal magyarázható, hogy a görög nemzetállam az oszmán államnak egy kicsiny és elmaradott területén jött létre, ahol hiányoztak a polgári és értelmiségi rétegek. A görögség fő tömegei – polgári és értelmiségi rétegei – továbbra is oszmán fennhatóság alatt maradtak, miképpen a görögök nagy városi központjai is: Konstantinápoly (Isztambul), Szmirna (Izmir), Trapezunta (Trabzon).¹²

A TÖRÖK NACIONALIZMUS

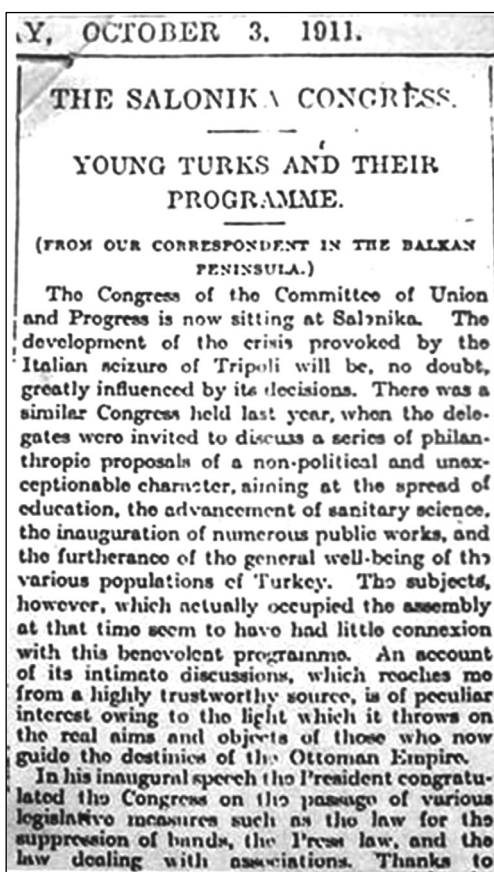
Az ébredő török nacionalizmus volt az a jelentős tényező, amely a modern Törökországért indított harcot. Ezt a törekvést, az oszmán birodalmon belüli reformok megvalósulását azonban akadályozta – többek között – az oszmán birodalmi gondolkodás. A *török* mint fogalom ekkor kezdett pozitív tartalomra szert tenni, ugyanakkor azt a területet, amelyet az oszmán birodalom elfoglalt, *Törökországnak* kezdik nevezni. A pántürk mozgalom éppen az új török birodalom keletkezését tűzi ki célul, ahol egyetlen más nép számára sem lesz hely.

Az oszmán birodalom területén azonban már létrejött egy polgári osztály, amelynek döntő többsége az elnyomás alatt álló keresztény népcsoportokhoz tartozott. A XIX. század közepétől a görög kereskedők vezető szerepre kezdtek szert tenni a gazdasági életben a Fekete-tenger partvidékén is. A megfelelő gazdasági körülmények kedvezően hatottak a görög társadalom fejlődésére és egy bámulatos kultúra és közélet kialakulásához vezettek.

¹¹ Ide: a görög szabadságharc győzelméről és ellentmondásairól, majd a királyság létrehozásáról!

¹² Athén jelentéktelen vidéki város képét mutatta ekkor, miközben Szmirna fejlődő polgári nagyváros volt a maga 250 ezres polgárságával.

A török polgári rétegnek a hiánya akadályozta a pántürk mozgalom terveit. Az ifjútörök „forradalom” felgyorsulásának egyik oka éppen abban rejlett, hogy a gazdaság fölötti ellenőrzés keresztény elemek kezében volt. Ezért véleményem szerint az 1908-as ifjútörök mozgalmat az elnyomott nemzetek demokratikus törekvései ellen indított „ellenforradalomnak” (Agtzidis terminológiája) kell tekinteni, melynek központja az oszmán Thesszaloniki volt. Az ifjútörökök 1911-ben arra az elhatározásra jutottak, hogy a birodalom etnikai problémáját az őshonos keresztény népek fizikai megsemmisítésével oldják meg. Soviniszta hajlamaik hamar megmutatkoztak, tagadták, hogy Törökországban létezik nemzetiségi kérdés s a birodalom görög alattvalóit „belső rákos daganatnak” tekintették. Fanatizmus-sal és az erőszakos törökösítés eszközével érik el céljukat. Az Egység és Haladás

2. kép: Az ifjútörökök programja
– nem más, mint keresztény Holokauszt (olokaftoma)

Bizottsága¹³ meghirdeti a szent háborút a keresztények ellen. Ennek egyik fontos eszköze a muzulmán lakosság felfegyverzése volt.

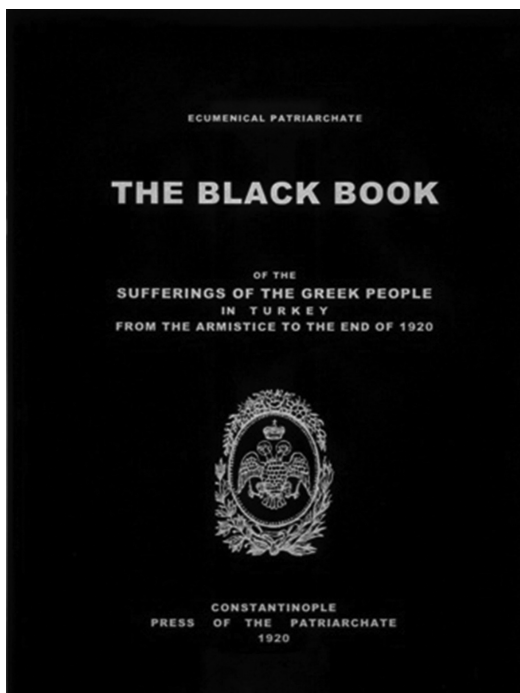
1911-ben hozták meg a határozatot s fogalmazták meg konkrét programjukat. 1912-ben szervezetteren és határozottan kezdik megvalósítani. 1914 és 1918 között meg is valósul tervük: a népiertás első fázisa befejeződik. Majd a görög–török háborúval (kis-ázsiai katasztrófával, 1919–1923) ér véget. Céljaik elérésére új módszereket is bevetettek, melyeket később a náciok is alkalmaztak.

1911 októberében az ifjútörökök kongresszusán hivatalos döntés született a nem török nemzetiségűek megsemmisítéséről. A *The Times of London* folyóirat egyik tudósításában címe: *Az ifjútörökök és programjuk* – túlsúlyba kerültek az ifjútörök párt, az Egység és Haladás Bizottsága kongresszusán a szélsőségesen sovinizta megoldások. Itt született meg a végérvényes döntés a birodalom összes lakosának oszmanizációjáról (törökösítéséről). Ennek eszközeül a muzulmán lakosság felfegyverzése volt. „Az ifjútörökök bizottsága által hozott döntések egyike a görög lakosság eltörökösítése, ez azonban nem lehet eredményes, mert összefüggő tömböket alkotó görög települések vannak az országban” – áll az egyik, Konstantinápolyból a görög külügyminisztériumba küldött jelentésben. Az ifjútörökök szerint az iszlámosság „fontos eszköze a görögök megsemmisítésére irányuló program sikerének, amely a múltban és a jelenben is központi kérdés Törökország számára”. Az Egység és Haladás Bizottsága meghirdeti a szent háborút a keresztények ellen! Mit hirdet? A népeket, amelyek régen itt élnek közöttük, a régi birodalomban, káros növényekhez hasonlítják, *ártalmas gazoknak*, melyeket *tövestül kell kitépni* a helyükről, a földjükről. Ez az ifjútörökök forradalmának – nyíltan bevallott – célja.

1918 végén a Konstantinápolyi Patriarchátus kiadja a *Fekete Könyv* (Mavri Vivlos)¹⁴ c. kiadványt, melyben idézi az ifjútörökök félelmetes jövődőlését: eljött az igazság órája, amikor is el kell pusztítani mindenkit, aki nem muzulmán.

¹³ Az ifjútörök mozgalom (törökül Jön Türkler) az Oszmán Birodalom utolsó évtizedeiben működő nacionalista politikai tömörülés volt, amely 1908-tól 1918-ig kezében tartotta az állam irányítását. Hivatalos szervezetük az Egység és Haladás Mozgalma volt, egy szélsőségesen nacionalista csoportosulás (Talát, Enver és Dzsemal pasák vezetésével) gyakorolta a tényleges hatalmat a szultán helyett. A különböző irányzatok hálózatából álló ifjútörök mozgalom hatalmi központja volt az Egység és Haladás Bizottsága.

¹⁴ Idézet a *Makedonia* c. lap 2009. április 5-i számából. Ezen a napon „Obama amerikai elnök Törökországba látogatott, a konstantinápolyi pátriárka, Bartolomeos meghívását azonban nem fogadta el. Ennek az eseménynek apropójaként egy történelmi dokumentumot teszünk közé, amely a széles közvélemény előtt ismeretlen. Címe: Az Ökumenikus Patriarchátus Fekete Könyve. Egyedülálló dokumentumról van szó a keresztény görögség mártíromságáról. Ez a dokumentum oly ritka, hogy a világ nagy nemzeti könyvtáraiból is hiányzik. Azt mondják, titokzatos módon tűnt el ez a ritka történelmi okmány a Konstantinápolyi Patriarchátus könyvtárából. Kétséges, hogy más, az Ökumenikus Patriarchátushoz tartozó egyházi könyvtárakban fellelhető lenne...” <http://edo-makedonia.pblogs.gr/2009/04/h-mayrh-biblos-toy-oikoymenikoy-patriarheioy-kwn-polews.html>

3. kép: Mauri Vivlos: Fekete könyv

Fentebb már említettem, milyen fontos szerepe volt Németországnak a török fejleményekben. A német tényező valóban meghatározó volt az ifjútörökök törekvései szempontjából. Törökország ugyanis a német imperializmus legfontosabb játéktérévé vált. Ennek mozgatórugói a német bankok voltak, melyeknek óriási vállalkozásaik voltak egész Ázsiában, és óriási gazdasági és katonai érdekeltségeik Törökországban. A németek abban reménykedtek, hogy egy erős Törökországgal együtt eredményesebben vehetik fel a versenyt Nagy-Britanniával. Azon az áron is, hogy támogatják az ifjútörökök „Törökország integritását biztosító programját”, amelynek megvalósulása feltételezte a keresztény népcsoportok megsemmisítését. Állítólag a németek javasolták nekik, hogy keressenek új fővárost, így lett Ankara az új Törökország fővárosa. A német politika egyik nagy sikere a térségben a Balkán-háborúkkal következett be, amikor is fanatizálni próbálták a törököket az oszmán birodalomban élő keresztények ellen. A legkülönfélébb álláspontok szerint is ténynek tekintendő a németek közreműködése a népirtásban. A náci program ezen alapult!

Ami a térség demográfiai adatait illeti, a törökországi görögök pontos lélekszámának megállapítása igen nehéz feladat. Alapforrásnak a konstantinápolyi görög patriarchátus által 1910 és 1912 között készített összeírásokat tekinthetjük, a görög konzulátusokkal együttműködve. (A Pontuszra vonatkozó patriarchátusi összeírás során együttműködtek a trapezuntai görög konzulátussal is).

A másik forrás, az 1914-es török összeírás sokkal pontatlanabb és megbízhatatlanabb, mert itt csupán a férfiakat írták össze, azok közül is főleg a muzulmánokat, s a gyerekekre és nőkre vonatkozó összeírás a legjobb esetben is hiányos. Ezeknek figyelembevételével Douglas Dakin¹⁵ a londoni Birkbeck College professzorának adatai szerint 2 100 000 a kis-ázsiai görögség száma (300 000 Kelet-Trákiában, 1 800 000 a kis-ázsiai térségben). Hasonlóak a konstantinápolyi görög patriarchátus adatai is: 2 068 402 volt a görögök száma. Ezek a számok tűnnek a görög népesség tényleges számához legközelebb állónak, mert a görögök a születéseket a görög egyház nyilvántartásába jelentették, s nem a török hatóságoknak.¹⁶

A demográfiai becslések sokfélesége a mai napig is fennáll.

A *népirtás* fogalma jogi és politikai értelemben a XX. sz. első felében született. A görög *jenos + ktonos* (kteino → fonevo: erőszakkal kioltom valakinek az életét) *Jenos* (latinul *genus*, az emberek összessége, akiknek azonos származásuk van), innen a *genocídium*, *népirtás* kifejezés. Babiniotis értelmező szótárában¹⁷ példákat is hoz: „*jenoktonia ton Armenion apo tous Tourkous*” (a törökök által örmények ellen elkövetett népirtás); „*jenoktonia ton Kourdon apo tous Tourkous*” (a törökök által kurdok ellen elkövetett népirtás); „*jenoktonia ton Evraion apo tous Nazi*” (a náciak által zsidók ellen elkövetett népirtás). És hol van a legkézenfekvőbb példa ebben a görög értelmező szótárban?

„*Jenoktonia ton ellinon apo tous Tourkous?*” (A törökök által a görög népesség ellen elkövetett népirtás). Ez a példa az 1998-ban kiadott nyelvi szótárból bizony kimaradt. Miért?

¹⁵ Douglas Dakin (1907–1995) brit történész, akadémikus, a Londoni Egyetem Birkbeck College emeritus professzora Gloucestershire-ben született. Az újjörög történelem volt legfőbb kutatási területe, több könyve is megjelent e témában: *Brit és amerikai filhellének a görög szabadságharcban 1821–1833* (1955); *A Modern Görögország rövid története 1821–1957* (1957); *Görögország küzdelme a függetlenségért 1821–1833* (1973). A Thessaloniki-i Aristotelés Egyetem, valamint a Ciprusi Egyetem díszdoktora, az Athéni Akadémia tagja.

¹⁶ Vlasis, Agtzigis: *A török nacionalizmus megjelenése és a keleti keresztény népirtás. I. rész. Trianoni Szemle*, 2010/1. 13.

¹⁷ Babiniotis G.: *Az Újjörög Nyelv Szótára. Etimológiai, magyarázó és helyesírási szótár. Lexikológiai Központ, Athén, 1998. 414.*

A NÉPIRTÁS ELSŐ FÁZISA (1914–1918)

Örmény genocídium

Az örmény volt az első keresztény népcsoport Anatóliában, melyet szisztematikusan semmisített meg. Különösen a kaukázusi Sarikamisban¹⁸ az oroszoktól elszenvedett vereség után az ifjútörökök az emberek haragját az örmények ellen fordították. A deportálások 1915 májusában kezdődtek, és miniszteri rendeletekkel váltak hivatalossá. Kis-Ázsia keleti és középső területének teljes örmény lakosságát ugyanezen év nyaráig deportálták. *„Az örmények likvidálását az Egység és Haladás Bizottság tagjai irányították. Az örmény vagyonokat a deportálás után néhány hónappal kiárusították. A túlélők iszlamosítása, különösen az asszonyoké és a gyermekeké, ugyancsak a hivatalos ifjútörök hatalom eszköze volt. A kormány úgy döntött, hogy »a megtérített örmény nők muzulmánhoz menjenek férjhez...«. 1916 áprilisában, egy évvel a deportálás után, hivatalosan is elismerték az örmény férfiak elhalálózását, és engedélyt kaptak a muzulmánok, hogy fiatal nőket és özvegyeket vegyenek feleségül”.*

Az örmények lemészárlása rettegésben tartotta a pontuszi görögöket. Érezték, ők lesznek a következő áldozatok.

A pontuszi népiirtás

A törökök pontuszi akciójukat a 15 és 45 év közötti férfiak mozgósításával kezdték, akiket munkaszázlójukba irányítottak. Kezdetben az irreguláris török szabadcsapatok elszigetelt görög falvakat támadtak meg, ahol raboltak, gyilkoltak, nőket erőszakoltak meg. A számkivetettek által hátrahagyott javakra a török büntetőszázad emberei teszik rá a kezüket, vagy egyszerűen felgyújtják és lerombolják a házakat. És mindazok az intézkedések, amelyek az örmények üldöztetéseinek idején napirenden voltak, most a görögség ellen megisméltódnak. A nemzeti méretű tisztogatás politikáját a pántürk ideológia sugallta, amely abban az időben a török népesség körében meghatározó ideológia volt, de „... a nagy görög vagyonok

¹⁸ Az Oszmán Birodalom 1914 novemberében belépett a háborúba a központi hatalmak oldalán, majd ugyanezen év decemberében nagyarányú támadást intézett Oroszország ellen. A törökök célja megszerezni az egykori kaukázusi területeket. A török csapatokat Enver pasa miniszter irányította. Az Orosz Birodalmat nem érte váratlanul a támadás. A sarikamísi csatában (Kaukázus) Oroszország döntő győzelmet aratott Törökország hadserege fölött (a törökök sarikamísi tragédiája) 1915. január 4-én. A török hadsereg nagy veszteségeket szenvedtek, egyes források szerint 175 000 ember is meghalhatott. Enver pasa jórészt az azon a vidéken élő örményeket hibáztatta a tragédiáért, mert azok az oroszok pártjára álltak. 1915 májusában Enver pasa, hogy a közvélemény haragját elkerülje a vereség miatt, meghirdette az örmények elleni polgárháborút, melynek eredménye az Oszmán Birodalomban élő örmények tömeges lemészárlása, az örmény népiirtás lett.

iránti török mohóság” is oka volt e politikának. „A törökök példátlan módszereket alkalmaztak a görögség megsemmisítésére, így például a népesség téli deportálását. A Fekete-tenger partvidékén élő görögséget teljesen megsemmisítették.” A Fekete-tenger menti pontuszi görögök deportálása az ifjútörökök programjának része volt. Ki is jelentették: „közeledik az a szükségszerű pillanat, amikor leszámolunk a görögökkel, pontosan úgy, ahogyan régebben az örményekkel.”¹⁹

Az első világháborút lezáró fegyverszünetek és békék után folytatódott a görög közösség elleni irtó hadjárat.

1918. október 17-én az Oszmán Birodalom a mudrosi fegyverszünet²⁰ értelmében kapitulált. Ezt követően az Osztrák–Magyar Monarchia aláírta a fegyverszüneti szerződést (november 3., Padova), s végül Németország is letette a fegyvert (november 11., compiegne-i erdő). A központi hatalmak veresége újjáélesztette a pontuszi görögök reményeit, hogy a fekete-tengeri görög kérdés megoldódik. A pontuszi szabadságharcosok megjelentek a városokban, miközben az internálások túlélői kezdtek visszatérni a belső területekre, a menekültek tízezrei pedig Oroszországba mentek. Az oroszországi görögök megünnepelték a Központi Hatalmak vereségét. Sokan pedig, akik nyomorúságos körülmények között éltek, Görögországba menekültek.

Közben a törökök katonai vereségének első napjaitól kezdve az Oszmán Birodalom területén élő görögök akcióba léptek. Nemzeti szervezetek és fegyveres csapatok sokaságát hozták létre. A görögök felkelései nagy méreteket öltöttek a Fekete-tenger partvidékén, ahol gerillaharcot folytattak. A különböző pontuszi bizottságok lépéseket tettek egy autonóm pontuszi állam eszméje irányába. Újságokat és broszúrákat adtak ki, hogy népszerűsítsék ezt a gondolatot, kongresszusokat szerveztek, kérvényekkel és memorandumokkal bombázták a nagyhatalmak diplomatáit. Mindez azonban Pontusz politikai helyzetében különösebb javulást nem hozott. Támogatást senkitől sem kapott a pontuszi görögség. Wilson amerikai elnök kijelentette, hogy „Pontusznak független állammá kell válnia”. Ebben egy pillanatig sem lehetett bízni, mert az amerikaiak igazi szándéka Törökország integritásának megőrzése volt. Ezért az amerikaiak semleges álláspontra helyezkedtek. Ez a politika pedig túlságosan is a török nacionalizmusnak kedvezett. Sőt, a semlegességet némely esetben feladták „a török nacionalisták kedvéért, így például akkor, amikor

¹⁹ Részleteket ld. Trianoni Szemle, 2010/1–3.

²⁰ A mudrosi fegyverletétel az első világháború közel-keleti hadszínterén vetett véget az Oszmán Birodalom és az antanthatalmak harcainak 1918. október 30-án. A fegyverletételt Mudrosz kikötőjében, az Agamemnon hadihajó fedélzetén írtak alá. Törökországnak fel kellett adnia kaukázusi területeit és vissza kellett vonulnia a háború előtti határai mögé. A szövetséges hatalmak megkapták a jogot a Dardanellák és a Boszporusz ellenőrzésére. A fegyverletételt a Sèvres-i békeszerződés követte.

kiadták a kemáli hatóságoknak azokat a pontuszi gerillákat, akik a szamszundai kikötőkben veszteglő amerikai hajókon kerestek menedéket, vagy amikor nem léptek közbe a szmirnai vérengzések kapcsán”.²¹ Ugyanakkor a szovjetek, akik stratégiai szövetségüknek választották a török nacionalista mozgalmat, a pontuszi görögök önrendelkezési törekvéseit úgy tekintették, mint egy „lázadást, melyet a konstantinápolyi és athéni agitátorok és ügynökök tervei alapján készítettek elő a Pontuszi Görög Állam létrehozásának fanatikus jelszavával”.²² A szovjet kormány több mint tízmillió arany rubelt adott ajándékként a törököknek és jelentős mennyiségű fegyvereket, lőszert. Ez is elősegítette a pontuszi népesség elpusztítását.

Agtzidis történészként a Szovjetunióba menekült többszáz ezres pontuszi népesség sorsával, a szovjetek bűneivel is foglalkozik.²³ Sokan ugyanis a Szovjetunió területeire menekültek. A bolsevikok üldözték a pontuszi görögöket, ott tehát nem maradhattak, ugyanakkor haza sem térhettek, mert otthon a törökök bosszújától kellett tartaniuk. Melyik a kisebbik veszély? Érdekes párhuzam: a székely dandár (ez 1919-ben volt) a románokat üldözvén a háta mögött érezte a magyar bolsevik csapatok üldözését. Mit tegyenek: verjék ki a betolakodó románokat, hogy aztán a magyar Lenin-fiúk kezébe jussanak?

Kérdés: hogyan lehetséges, hogy azok, akiknek a gazdasági és kulturális élet irányítása a kezükben volt (görögök, örmények), egyáltalán ne részesüljenek a politikai hatalomból, sőt kulturális identitásukról is le kelljen mondaniuk? Ez a török népiertás megértésének a kulcsa!

És miért vált évtizedeken keresztül tabu témává a népiertás kérdése Görögországban? Természetesen Európában is, ahol egyetlen egy kivétellel nem ismerik el a többi európai nép elpusztítását. A görög közvélemény is csak az 1990-es években ismerte meg ezt a nemzeti tragédiát.

A görög történetírás az 1980-as évekig nemigen kutatta ezt a témát. Vlasis Agtzidis és néhány kollégája úttörő munkássága révén ma már rendszeresen tartanak konferenciákat, szemináriumokat (az athéni Kifisia negyedben szabadegyetemi előadásokat) és gyakran publikálnak nemcsak könyvekben, hanem jelentősebb görög napilapokban is (Kathimerini, Ta Nea, Eleftherotipia, Ethnos stb.)

²¹ Vlasis Agtzidis: *A török nacionalizmus megjelenése és a keleti keresztény népiertás. II. rész.* Trianoni Szemle, 2010/2. 21–22.

²² Vlasis Agtzidis: *A török nacionalizmus megjelenése és a keleti keresztény népiertás. II. rész.* Trianoni Szemle, 2010/2. 23.

²³ *Hogyan semmisítette meg a szovjetunióbeli görögöséget a bölcs vezér és tanító Sztálin?* (Eredeti cím: Πως ο „Πατερούλης” Στάλιν εξόντωσε τον Ελληνισμό της Σοβιετικής Ένωσης) Kathimerini, 2013. december 17.; *A „Vörös dohányymunkás” és a kaukázusi görögség.* (Eredeti cím: Ο „Κόκκινος Καπνός” και ο ελληνισμός του Καυκάσου) Athén, Alternatív Kiadó, 2010

e témakörben. Persze a görög társadalomnak is érettebbé kellett válnia ahhoz, hogy megnyílhassanak az emberek s befogadhassák az új megközelítéseket. És az oktatásnak is alkalmazkodnia kell ehhez, bár ez még nem történt meg.²⁴

Felteszik gyakran a kérdést: Miért kell a magyaroknak Trianonnal foglalkozni? Ugyanígy: Miért kell a görögöknek a múltat bolygatni? Utóbbi kérdésnél maradván, mindaz, ami ma Görögországgal történik (hagyományainak, történelmének, identitásának tudatos szétrombolása), a múlt ismerete nélkül érthetetlen, feldolgozhatatlan és feloldhatatlan lesz. Mert végre elő kell venni és beszélni kell a pontusziak, általában a kis-ázsiai görögség tragikus sorsáról, amiről az unió sem akar tudomást venni. (Hisz a náci alapozású benesi dekrétumokról is csak azután volt kénytelen foglalkozni, miután két magánember petíciót nyújtott be Brüsszelnek.) Foglalkozni kell tehát ezzel a kérdéssel, mert ne felejtjük el, a Holokauszt a görög *olokaftoma*²⁵ szóból ered. A legkevesebb, amit meg kell tenni, hogy jussunk el a tények beismeréséig.

Még egy érdekes összefüggés. Tudjuk, a török hadsereg kiharcolta a sèvres-i béke revízióját. Lausanne-ban, 1923-ban megállapodtak a hivatalos ún. lakosságcsereéről. A kötelező jellegű hivatalos lakosságcsere a kisebbségi jogok védelmének gyengeségét jelentette. E csere során 190 000 görög és 355 000 muzulmán kényszerült otthont cserélni. Úgy néz ki, hogy a törökök számára volt ez az esemény tragikusabb. Ezekhez a számokhoz azonban hozzá kell tenni még valamit: 1922 augusztusa és decembere között több mint egymillió görög ember (többségük pontuszi, kelet-trákiai, konstantinápolyi) kényszerült elhagyni az otthonát, hogy elkerüljék a mérsárlást. Ez a törökök számára azt is jelentette, hogy ez a nagy tömeg nem fog visszatérni soha többé az otthonába, vagyis a hátrahagyott ingó és ingatlan vagyonnal a török állam rendelkezhet. A lakosságcsere kényszerültek száma valójában megközelíti a 2 milliót, melyben 450 ezer görögországi török muzulmán is benne van.

Összegzésképpen a fontosabb számokról, Agtزيد idézve: „*A demográfiai becslések sokfélesége a mai napig is fennáll. Példának okáért, az egyik görög–török tudományos internetes lap (<http://www.busim.ee.boun.edu.tr/esme/gr/table.html>) 1997-ben Kis-Ázsia. Story of Greeks of Anatolia címmel közölte az egyik görög–török tudományos kutatási programnak az eredményeit. A site, melyet Bilgin Esme (Tr)*

²⁴ A görög fiatalok nagyon tájékozatlanok ebben a kérdésben, miként a magyar fiatal generációk (értem alatta a tizenévesektől a negyvenéves korosztályig tartozókat) vagy értetlenül állnak a trianoni kérdéskör előtt, vagy nem is érdekli őket, mert a közvélekedés szerint az embereket a mindennapi megélhetés foglalkoztatja elsősorban.

²⁵ Ολοκαυτωμα: égőáldozat; γινεται ολοκαυτωμα: feláldozza magát; valaki vagy valami teljesen elég; nagyszámú embertömeg csoportos és barbar módon történő megsemmisítése; ολοκαυτωμα (Holokauszt): a zsidók megsemmisítése a náciak által. Babiniotis G.: *Az Újgörög Nyelv Szótára. Etimológiai, magyarázó és helyesírási szótár.* Lexikológiai Központ, Athén, 1998. 1259.

és Angeliki Ralli (Gr) kutatók szerkesztettek, a görög népesség létszámát Kelet-Thrakiban és Kis-Ázsiában 2,6 millió főben jelölte meg. A fenti becslés nagyjából egybeesik a görög történészek adataival, akik szerint a görögök létszáma Kelet-Thrakiban, Konstantinápolyban és Kis-Ázsiában 2 450 000 volt. A kis-ázsiai és kelet-trákiai görögység áldozatainak száma nagyságrendileg 700 és 800 ezer között volt 1914 és 1923 között.”

UTÓSZÓ HELYETT

A témával kapcsolatban igen fontos iratra leltem gróf Tisza István félhivatalos levelei között.²⁶ Bálint Imrének, a konstantinápolyi minisztériumi tanácsosnak 1916. január 8-án kelt, a miniszterelnöknek írt jelentéséről van szó, melyben a törökök kegyetlenkedéseiről (örmények és görögök ellen), valamint a német befolyásról ír. Levelében elsősorban az utóbbi kérdéssel foglalkozik. Kiemeli azonban, hogy a török politikai és kormányzati körök egyaránt döntő fontosságúnak tartják a török nemzet politikai emancipálását, az ottomán birodalom teljes, csorbítatlan szuverenitásának biztosítását, és ezt „a teljes önállóság keretein belül a fajbeli török elemek kizárólagos érvényesülésével” akarják elérni. (A modern török állam megteremtése csak úgy valósulhat meg, ha megsemmisítik a nem muzulmán népeket, ha teljesen kirekesztik a társadalomból a keresztény elemeket.)

Bálint Imre minisztériumi tanácsos kiemeli, hogy ennek a programnak a megvalósításában a legfontosabb szerepet Kemal Atatürk játszotta. Az 1916. januári beszámoló elsősorban az örmény nemzetiség kiirtását emeli ki, akiket a legkegyetlenebb eszközökkel próbálnak likvidálni (gyilkolás, deportálás). A törökök cinizmusa nem ismert határt, hiszen amikor a nagykövet 1916. január 3-án tiltakozott az osztrák és magyar alattvalók terhére elkövetett jogtalan rekvirálások miatt, és hasonló lépésekkel fenyegetőzött, „Halil külügyminiszter mosolyogva válaszolta neki, hogy csináljunk az Ausztria–Magyarországban élő törökökkel, amit akarunk”.²⁷

²⁶ Bálint Imre konstantinápolyi miniszteri tanácsos 1916. január 1-jén érkezett Konstantinápolyba. Jelentését 1916. január 8-i keltezéssel küldte el Tisza Istvánnak, a miniszterelnöknek, melyben beszámol a törökök kegyetlenkedéseiről az örmények és görögök ellen, valamint a túlzott német befolyásról Törökországban. Levelében a tanácsos a németek törökországi befolyását gazdasági szempontból úgyszólván abszolútnak tekinti. Az egész török gazdálkodás német pénzzel történik. Így például a háború költségeit a német kormány fedezi, de még a tisztviselők fizetését is a németek biztosítják. *A miniszterelnök félhivatalos levelezése*. Miniszterelnökségi Levéltár, K 467, 1916. 71.

²⁷ *A miniszterelnök félhivatalos levelezése*. Miniszterelnökségi Levéltár, K 467, 1916. 71.

A tanácsos 1916. évi jelentésében írottakat ma már a kutatók eredményei is igazolják. A legfrissebb híradás 2010. november 3-i keltezésű: a *Newroz* című Konstantinápolyban megjelenő baloldali kurd lap jelenti, hogy több településen tömegsírokat tártak fel Pontusz nyugati vidékén, Samsundánál. A tudósítás címe is sokatmondó: *Samsundától Srebrenyicáig*. A cikkíró csoportosan elkövetett kivégzésekről ír, csak a szóban forgó néhány faluban hétezer embert öltek meg Kemal csapatai. Azért, mert görögök és keresztények voltak.

De idézhetném George Hortont, az USA akkori diplomáciai testületének tagját, aki két alkalommal is járt a Pontusz vidékén, először 1893-ban, akkor éveket töltött ott. Másodszor 1919 és '22 között. 1922-ben a *The Blight of Asia* című könyvében ezt írja: „*Felfegyverzett törököket láttam, harci és vadászfegyverekkel lesben álltak a görögök ablakai és ajtóit előtt. És mihelyt megjelent valaki, lelőtték. De az, ami leginkább elképesztő benyomást tett rám, az a törökök arckifejezése volt.*”²⁸

Dido Sotiriou *Egy anatóliai boldog ember* című regénye a görög nemzeti tragédiáról szól, a regény hősnének (Manolis Axiotis) – a mának is üzenő – monológjával zárom mondanivalómat:

„*Mindenfelől árulás vesz körül bennünket. [...] Amióta az Antant elvégezte a maga dolgát itt Anatóliában, és elhatározta, hogy nem darabolja fel tovább az oszmán birodalmat, azóta a mi helyzetünk itt Kis-Ázsiában olyan, mint a halott magzaté Hellász méhében. Akik ideküldtek, most azt mondják: »Ki innen, kutyák!« [...] Az idegen tőke zsebeli be a hasznót. Attól pedig ne várj együttérzést, méltányosságot. A képviselői ott ülnek a londoni, párizsi irodáikban, maguk elé terítik a térképet, és amikor úgy látják hasznosnak, akkor a népek önrendelkezési jogát, szabadságát, függetlenségét hirdetik, amikor pedig ez nem felel meg érdekeiknek, akkor fognak egy piros ceruzát, és átalakítják a népek, országok határait... Szerencsétlenségünkre a piros ceruza hegye jelenleg éppen a mi fejünket találta el. Amire kellettünk, azt megkapták tőlünk, most fel is út, le is út. Mi vagyunk a kifacsart citrom, a levét Kemal kapta. [...] Hej, barátom, ha kis nép vagy és a nagyokkal tárgyalasz, egyetlen pillanatig sem szabad bennük bíznod. Az ő érdekük sosem egyezhet meg a mienkkel.*”²⁹

Szidiropulosz Archimédesz
történész
főszerkesztő, Trianoni Szemle

²⁸ Ld. Vlasis Agtzidis hivatkozását a Trianoni Szemle 2010/3. számának 27. oldalán a 25–26. jegyzeteket!

²⁹ Sotiriou, Dido: *Egy anatóliai boldog ember*. (Eredeti címe: Véres föld.) Szöllősy Klára (ford.), Hadzis Dimitris (utószó). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1970. 236–237.

ISPÁNOVITY MÁRTA

A HOLOKAUSZT OKTATÁSÁNAK DILEMMÁI

A Holokauszt oktatása fontos feladat – ezzel az állítással a közoktatásban tanító tanárok többsége valószínűleg egyetértene. Ahogy azzal is, hogy ez komoly kihívás, és kifejezetten nehéz feladat. Mi, tanárok tisztában vagyunk azzal, hogy a Holokauszt témájának tárgyalásával tehetünk azért, hogy többet ne történhessen népirtás, és ezen keresztül próbálhatunk meg tenni az előítéletesség és a hátrányos megkülönböztetés ellen; a tanítás módja azonban rengeteg kérdést vet fel.

TANTERVI KERETEK

A Holokauszt a közoktatás központi szabályozása szerint kiemelt téma:

- A *Nemzeti alaptanterv* alapvető nevelési célként tűzi ki az állampolgárságra és demokráciára nevelést, amelynek leírásánál a következő kitétel szerepel: „A demokratikus jogállam, a jog uralmára épülő közélet működésének alapja az állampolgári részvétel, amely erősíti a nemzeti öntudatot és kohéziót, összhangot teremt az egyéni célok és a közjó között. Ezt a cselekvő állampolgári magatartást a törvénytisztelet, az együttélés szabályainak betartása, az emberi méltóság és az emberi jogok tisztelete, az erőszakmentesség, a méltányosság jellemzi.”
- Az *Ember és társadalom* műveltségterület általános fejlesztési feladatai között találhatóak a következő célok: „Más kultúrák megismerése és elfogadása, különös tekintettel a Kárpát-medencében együtt élő népekre, vallásokra; az egyenlő bánásmóddal és esélyegyenlőséggel kapcsolatos ismeretek és készségek fejlesztése”.
- A történelem tárgy témaköreinél pedig a *Zsidóüldözés, a Holokauszthoz vezető út, népirtás, a Holokauszt* szerepel, amely így a kerettanterv része is lett.
- Emellett 2001 óta minden évben április 16-án az iskolákban is megemlékezünk a Holokauszt áldozatairól, ezáltal tanórán kívüli foglalkozás keretében minden tanévben találkoznak a gyerekek a témával.

Alkalom, tantervi keret tehát van. Miért nehéz mégis ez a feladat? Miért érzi kihívásnak a tanárok jelentős része ezt az évről évre megkapott lehetőséget?

A FŐ DILEMMÁK

Akár tanórára, akár tanórán kívüli foglalkozásra készülünk, elsőként a „*Mit is tanítsunk?*” kérdéssel szembesülünk. A téma kapcsán milyen tartalmakat vigyünk a tanórára? A tankönyvek általában térképeket, táborokban készült képeket, a wannsee-i konferencia jegyzőkönyvének részleteit tartalmazzák. Ez azonban nem hozza közel a témát a gyerekekhez, mert érzelmileg nehéz viszonyulni hozzá.

Éppen ezért ezek a módszerek kevésbé alkalmasak az attitűdformálásra, ami a végső cél lenne: elsősorban nem azt szeretnénk, ha a gyerekek tisztában lennének azzal, hogy hol volt Auschwitz, vagy arra, hogy hány áldozata volt Holokausztnak, hanem hogy előítélet mentesen gondolkodjanak, és tegyenek a hátrányos megkülönböztetés ellen. Milyen eszközökkel lehet egy mélyen fekvő meggyőződést megalapozni vagy megváltoztatni?

Ehhez kapcsolódik a másik dilemma: hogyan szabjuk a korosztályhoz a témát? Miről kell és lehet beszélni a Holokauszt kapcsán 11, 15 vagy 18 évesekkel? Mi az, ami még befogadható a különböző korú gyerekeknek? Hogyan érhető el, hogy ez a megrázó téma nyomot hagyjon bennük, mégse okozzon álmatlan éjszakákat?

Ha évről évre újra foglalkozunk ezzel a témával, akkor nehéz feladat minden alkalommal újszerű, releváns megközelítést találni. A tanítványainkat sem kerüli el a „holocaust fatigue” (Holokauszt fáradtság) jelensége: „*Már megint a Holokauszt...*” hallhatjuk tőlük. Hogyan lehet sok éven át újat adni úgy, hogy nem ismétljük magunkat, hanem érdekesen, és a gyerekek számára sem fásztóan beszélünk a témáról?

És végül: mit kezdünk azzal a helyzettel, ha Holokauszt-tagadó nézeteket hangoztat az egyik tanítványunk? Hogyan lehet meggyőzni egy, a XXI. századi technikán felnőtt gyereket, hogy a Holokauszt valóban megtörtént? Milyen bizonyíték lehet hiteles számukra?

A továbbiakban következzen néhány olyan lehetséges módszer, amely tapasztalatom szerint segíthet a nehézségek leküzdésében, és eredményesen alkalmazható a közoktatásban.

JÓ GYAKORLATOK A HOLOKAUSZT OKTATÁSÁBAN

Az egyik általánosan elfogadott elképzelés, hogy a gyerekek a személyes történetek megismerésén keresztül jobban tudnak kapcsolódni a Holokauszt témájához. Ez annál is inkább érvényes, ha korosztályban hozzájuk hasonló gyerek életén keresztül dolgozzák fel a témát. Éppen ezért olyan népszerű a gimnazista korosztálynál Anne Frank naplója, s ezért alkalmazható (véleményem szerint csak egyes részletekben) Kertész Imre *Sorstalansága*. Az általános iskolás korosztálynak készült a *Hana bőröndje*, amely egy csehszlovákiai tíz éves kislány történetét ötvözi egy japán iskolás csoport kutatómunkájával, kiskamaszok számára átélhetően.

ISPÁNOVITY MÁRTA

Itt nem a haláltáborok szörnyűségei a hangsúlyosak, hanem azok a változások, amelyek Hanát érik a zsidók jogfosztása során: nem járhat iskolába, nem találkozhat a barátnőivel, a szülei nélkül kell élnie stb. Ezek a vonatkozások a kicsik számára is átélhetőek, és jól bemutatják a hátrányos megkülönböztetéssel való együttélés nehézségeit.

A történeten alapuló oktatás egy jó példája a Centropa Magyarország tevékenysége: a zsidó életútinterjúkat dokumentációs céllal gyűjtő alapítvány tevékenyen részt vesz oktatási anyagok kidolgozásában is. Fő gondolatuk, hogy nem csak arról kell beszélni, hogyan haltak meg a zsidók, hanem arról is, hogyan éltek. Ezzel jól érzékelhetővé válik az a tény, hogy olyan ártatlan gyerekek, nők, férfiak, idősök és fiatalok váltak a Holokauszt áldozatává, akik hozzánk hasonlóan éltek, játszottak, dolgoztak, nyaraltak. Kisfilmjeik pedig a „digitális bennszülött” tanítványainkat is lekötik!

Szintén fontosak lehetnek a különböző tárlatok – a tantermi keretek közül kilépve a gyerekek gyakran nyitottabbak az élményekre, főleg, hogy a szemléltetés eszközei megfelelő múzeumpedagógiai módszerekkel megszólíthatják a gyerekeket. A Holokauszt Emlékközpont állandó kiállításának anyagát például csoportmunkában dolgozzák fel a gyerekek, így nem egy előadást hallgatnak végig a tanulók, hanem aktív részesei a megismerési folyamatnak. Hasonlóan hasznos lehet a kortárs tárlatvezetők felkészítése is: a tárlatvezető tanulók részletesen megismerkednek a tárlattal és annak hátterével, ismereteket szereznek a Holokauszt témájában. Emellett előadói képességeik is fejlődnek, sőt, ha párokban dolgoznak, az együttműködési képességeik is. A csoportok számára pedig egy hasonló korú gyerek szájából, a saját szempontjaikhoz hasonló módon közvetítve befogadhatóbb és érdekesebb a téma.

Napjainkban még megadatik az a lehetőség is, hogy a Holokausztot túlélő, idős emberekkel beszélgessünk. A gyerekek számára mindenképpen hiteles forrás egy szemtanú. Nem könnyű megszervezni és kivitelezni egy ilyen találkozást, de megfelelő előkészítéssel nagy élmény a gyerekeknek. A gimnazista korosztály már meg tudja ítélni, mit is szabad kérdezni egy túlélőtől, és a kapott információkat is képes a helyén kezelni.

Végül, de nem utolsósorban hangsúlyoznám a pedagógus szerepét: az attitűdformálásnál a legmeghatározóbb a tanár saját attitűdje, milyen példát is mutat a tanítványainak. A tanárok, ideális esetben, diákjaik számára olyan tekintélyszemélyek, akiknek a hitelességét nem kérdőjelezi meg. Éppen ezért kiemelten fontos a tanárok képzése, attitűdformálása ezen a téren is.

Ispánovity Márta

vezetőtanár

ELTE Radnóti Miklós Gyakorlóiskola

IRODALOM

Nemzeti alaptanterv (<http://www.ofi.hu/nemzeti-alaptanterv>. Letöltés dátuma: 2015. április 4.)

Kerettantervek (<http://kerettanterv.ofi.hu/>. Letöltés dátuma: 2015. április 3.)

Anne Frank naplója. Park Könyvkiadó Kft., 2012

Kertész Imre: *Sorstalanság*. Magvető, 1975

Levine, Karen: *Hana bőröndje*. Könyvmolyképző kiadó Kft., 2003

Central Europe Center for Research and Documentation (Centropa)
(<http://www.centropa.org>)

